

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRASYA ARAŞTIRMALARI ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İRAN KİMLİK İNŞASINDA ZERDÜŞTLÜK

ORAL ORPAK

2501141398

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. FİKRET TURAN**

İSTANBUL - 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : ORAL ORPAK Numarası : 2501141398
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : AVRASYA ARAŞTIRMALARI Danışmanı : PROF. DR. FİKRET TURAN
Tez Savunma Tarihi : 25.04.2018 Saati : 14:00
Tez Başlığı : "İRAN KİMLİK İNŞASINDA ZERDÜŞTLÜK"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞU**yla karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF.DR. FİKRET TURAN		Kabul
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ MUSTAFA GÖLEÇ		Kabul.
3-DR. ÖĞR. ÜYESİ ESRA ÖZSÜER		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-DR. ÖĞR. ÜYESİ ALİHAN LİMONCUOĞLU		
2-DR. ÖĞR. ÜYESİ SAİT TÜRKHAN		

ÖZ

İRAN KİMLİK İNŞASINDA ZERDÜŞTLÜK ORAL ORPAK

Bu çalışmanın amacı İran'ın siyasi, dini ve milli kimliğinin oluşum dönemlerinde taşıyıcı kolon olarak Zerdüştlüğün aldığı rolü ve etkiyi incelemektir. Bu inceleme, İran kimliğinin şekil almaya başladığı antik İran tarihinden başlayarak 1980'lere kadar olan süreci kapsamaktadır. Bu bağlamda, Zerdüştlük üzerine yapılan güncel araştırmalar, arkeolojik kazılardan elde edilmiş veriler ve İranlı yöneticilerin yazdırdıkları yazıtlardaki veriler incelenmiştir. 20. asrın son çeyreğine kadar İran'daki kimlik oluşumlarında Zerdüştlüğün etkisi belirlenmeye çalışılmıştır. Tezin ilk bölümünde araştırma yöntemleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölüm ise Zerdüşti topluluğun ilk dönemlerdeki dini uygulamaları ve yorumları ile oluşturulmuştur. Zerdüştlük, en çok Ahamenit İmparatorluğu, Sasani Hanedanlığı ve Pehlevi Hanedanlığı dönemlerinde değişime uğratıldı ve İran kimliğine dahil edildi. Tezde en çok bu dönemler üzerinde durularak üçüncü bölüm kimlik tartışmaları ile sonuçlandırıldı. Güncel İran kimliğinin bünyesindeki dini kimlik refleksi ve rakip medeniyet söyleminin arka planında Zerdüştlüğün etkisi vardır. 20. asrın gelişmeleri ışığında bu etki incelenmiştir. Son olarak Zerdüşti topluluğun günümüz İran kimliğinde etkisinin az da olsa devam ettiği belirlenmiştir. Zerdüştlük, antik dönem unsurları ve kültür taşıyıcısı olarak güncel İran kimliğinde saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zerdüştlük, İran, Ahamenit İmparatorluğu, Pehlevi Hanedanlığı, Sasani İmparatorluğu

ABSTRACT

ZOROASTRIANISM IN CONSTRUCTION OF THE IDENTITY OF IRAN

ORAL ORPAK

The aim of this study is to examine the role and effect of Zoroastrianism as a carrier column in the periods of creation of Iran's political, religious and national identity. The examination contains and starts from ancient history of Iran, with the beginning of taking shape of Iran's identity, up to 1980's. In this context, current studies on Zoroastrianism, obtained data in archaeological excavations and inscriptions which were written by Persian Kings were evaluated. Until the last quarter of the 20th century, the effect of Zoroastrianism in the formations of identity of Iran is tried to be determined. In the first part of the thesis, the information about research methods was informed. The second part was created with Zoroastrian society's religious practices and comments. In the periods of the Achaemenid Empire, Sasanian Empire and Pahlavi Dynasty, Zoroastrianism was changed most frequently and included in the Iran identity. In the thesis, focused on these periods mostly and the third part of thesis was finalized by identity discussions. There is effect of Zoroastrianism in background of religious identification reflex and opposing civilisation discourse within current Iran identity. This effect was examined in the light of development of 20th century. In conclusion, the Zoroastrian society's effect was specified even if just a bit in the current Iran identity. Zoroastrianism was determined as a bearer culture and ancient elements in the current Iran identity.

Key Words: Zoroastrianism, Iran, Achaemenid Empire, Pahlavi Dynasty, Sasanian Empire

ÖNSÖZ

Bu tezin amacı İran'daki en kadim dinlerden biri olan Zerdüştlüğün, İran kimlik inşasında zaman içinde aldığı rolü incelemektir. Zerdüştlük üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında büyük bir bölümü bu inancın uygulamaları üzerinde durur. Zerdüştlüğün yarattığı sosyal ve siyasal etkiler şimdiye kadar yapılan çalışmalarda pek yer almamıştır.

Zerdüştlüğün İran'ın sosyal hayatına ve devlet geleneğine olan etkisini incelemek elzem bir durumdur. Günümüz İran kimliğini ve devlet refleksini anlamlandırmanın yolu eski İran kültürünün taşıyıcısı olan Zerdüştlüğü anlamaktan geçmektedir. Çünkü çağdaş İran'ın üzerinde yükseldiği kimliğe Zerdüştlüğün etki etmesi olasıdır. İslami karakterli kimliğe antik İran'a ait olan değerlerin bir kısmı Zerdüştlükten geçmiş olabilir.

İran devletinin özellikle Sasani Hanedanlığı devrinden bu yana İslam'ın etkisi altında yaşadığı kimlik bocalamalarında genellikle Zerdüşti kültüre başvurulduğu görülür. 1979 İslam Devrimi ile şekillenen İran kimliğine, Zerdüşti unsurların kısmen de olsa Ali Şeriatî gibi yeni kimliğin ideologları tarafından sokulduğu görülür. İslami kimlik ile antik İran kimliği Mirza Salih Şirazi'nin aksine aynı bağlamda tutuldu. İslami kimliğin yanında antik İran tarihini de harmanlayan İranlılar, Zerdüşti kültürünü dışlamamışlardır.

Tez hazırlama sürecinde desteğini esirgemeyen ve fikirleriyle çalışmalarına katkı sunan değerli tez hocam Prof. Fikret Turan'a, çalışma sürecimde sabır ile yanımda duran ve bu süreçte beni motive eden kıymetli eşim Zübeyide Beyaz'a, kaynak erişimi konusunda destek sağlayan arkadaşım Ezgi Taş ve Ali Emre Mazlumoğlu'na ve emek veren değerli arkadaşım Sanam Vaghefi'ye çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ	1

I. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

A. Araştırmanın Kapsamı	7
1. Materyal ve Araştırma Yöntemi	15
2. Araştırmada Sınırlamalar	15
B. Zerdüştlüğün Ortaya Çıkışı ve İran'da Din	
1. Mecusîlik	16
a. Zerdüştlük Öncesi Kutsal Ateş Kültü	22
b. Zerdüş'tün Kimliği	25
2. Zerdüştlüğün Başlıca Üç Fırkası	34
a. Geyûmersiyye	34
b. Zervaniyye	37
c. Zerdüştiyye.....	40
3. Zerdüştlük ve Diğer İnançlar.....	42
a. Zerdüştlükte Gaiplik veya Mehdilik	44
b. Zerdüştlüğün Mücadelesi: Manicilik ve Mazdekilik	49
(1) Manicilik.....	49
(2) Mazdekiye	51
c. Zerdüş't Öncesi Toplumsal Hayat.....	53

II. İran'da Zerdüştlük ve Kimlik

A. Kimlik kavramı	62
1. Kolektif kimlik ve Zerdüştlük	63
B. Zerdüştlük ve Ahamenitler	64

1. Pers Kralları ve Zerdüştlük.....	68
2. Pers Krallarının Din Politikası	71
3. Kralların Yazıtları ve Med-Pers İlişkileri.....	76
C. Zerdüştlük ve Helenleşme	84
1. Büyük İskender ve Zerdüştlük	86
2. Büyük İskender, Persler ve Selekiler	89
3. Partlar/Eşkaniler ve Zerdüştlük.....	95
D. Zerdüştlük ve Sasani Hanedanlığı: Dini Kimlikte Dönüşüm ve Yozlaşma.....	98
1. Sasani Zerdüştlüğü Açısından Diğer Dini Oluşumlar	105
2. Yeni Kimlik İhtiyacı.....	113
3. Yeni Kimlikte Zerdüşti Unsurlar.....	114
III. Pehlevi Hanedanlığı: Zerdüştlüğün Yeni Umudu	
A. Pehleviler'in Kimlik Krizi ve Yeni Devlet Kimliği	125
B. Pehleviler'den Sonra Zerdüştlüğün Konumu	129
C. Zerdüşti Varlığı.....	131
D. Zerdüştlüğün İslam ile Karşılaşması	133
1. Zerdüştlüğün İslama Direnişi	137
2. İran Kimliğinde Arap Karşıtlığının Zerdüşti Kökeni	141
SONUÇ	145
KAYNAKÇA	149

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e. : Aynı eser

a.g.e. : Adı geçen eser

Bkz. : Bakınız

M.Ö. : Milâttan önce

M.S. : Milâttan sonra

t.y. : Tarih yok

y.y. : Yayınevi yok

GİRİŞ

Zerdüştlük, yaklaşık üç bin yıllık geçmişi ile İran Medeniyet tarihinin önemli parçalarından birini teşkil eder. Ortaya çıkışı ve gelişimine dair net bir tarihlendirme yapılamayan Zerdüştlük dininin İran'da sosyal ve siyasi açıdan gündelik hayatta etkisini gösterdiği dönemi elde edilen arkeolojik kazıların da desteklediği veriler ışığında M.Ö 8. ve 7. Yüzyıl olarak ifade edebiliriz.

Zerdüş'tün M.Ö. 7. Yüzyılda İran'ın kuzeydoğusunda etkili olduğuna inanılır.¹ O dönem, İran coğrafyasının etkin siyasi gücü olarak Medler hüküm sürmekteydi. Zerdüştlük ve ritüelleri İran'ın eski ve asli yerleşimcilerinden olan "Aryan"lıların inancı olan ve din adamı olarak bilinen "Magus" kelimesinden türetilen ve yaygın olarak Arap literatüründe yaygın tanımlama ile "Mecusi" veya "Mecusilik" olarak bilindi ve İran'ın etkili inançlarından biri olmayı başardı. Zerdüştlük, Aryanların dinleri içinde düalizmden kurtulup tek tanrıyı merkeze alan bir inanç olarak İran'ın siyasi ve sosyal hayatında kendine yer edinmeye başladı.² Zaman zaman Mecusilik, ve Tanrı Ahura Mazda'nın isminden gelen Mazdeizm, Zerdüştlüğün yerine kullanılır olmuştur. İlk dönemini düalizmden kurtulmaya çalışmakla ve çok tanrılı coğrafyada etkin olmaya çalışmakla geçiren Zerdüştlük, zaman içinde kısmen de olsa düalizmden kurtulmuştu ve daha sonra Sasani hanedanlığı döneminde (M.S.226-650) din adamı Erdeşir Babekan'ın gayretleri ile düalizmden tamamen uzaklaştırılıp monoteist bir din şekline sokulmuştu.³

Zerdüştlüğün M.Ö. 550-330 yılları arasında hüküm süren Ahamenit İmparatorluğu'nda saygın bir yer edindiği düşünülür. İmparatorluğun resmi dini haline getirildiği düşünülen bu inancın genişleme alanı bulunduğu ve Batı İran'da bu

¹ Louis H. Gray, "Some Recent Studies on the Iranian Religions" **The Harvard Theological Review**, Vol. 15, No, 1, January 1922,

<http://www.jstor.org/stable/1507937>, s. 80-105

² A.e., s.90

³ A. Shapur Shahbazi, "The History of the Idea of Iran", **Birth of The Persian Empire**, Ed. by. Vesta Sarkhosh Curtis, Sarah Setewart, London, I.B. Tauris, 2005, <http://divit.library.itu.edu.tr/search/?searchtype=X&searcharg=A.+Shapur+Sahabhazi&sortdropdown=-&SORT=DZ&extended=0&SUBMIT=Search&searchlimits=&searchorigarg=XBirth+of+the+Persians%26SORT%3DDZ>, [Erişim Tarihi: 5 Şubat 2017], s.100-110

sayede yer edinebilmiş olabilir. Zerdüştlüğün zaman içerisinde İran coğrafyasının doğu ve kuzeydoğusunda yine Aryanlardan kalan Budizm'i, semvai dinlerden Yahudiliği, Hıristiyanlığı ve İslamiyeti etkileme başarısı gösterdiği görülür. Bu inançlarda Zerdüş dininden kalma unsurlar vardır. İslam'a minare kavramının, sırat köprüsünün Zerdüştlükteki ateş kulelerinden ve Cinvat köprüsünden geçtiği düşünülür. Bunun gibi çeşitli uygulamalar da diğer semavi dinlerde mevcuttur.

İran siyasi hayatında üç önemli imparatorluğun resmi dini olma şansı bulan Zerdüştlük, Sasaniler döneminde hanedanlığın ilk yılları başta olmak üzere en parlak dönemini yaşadıkten sonra İslam fetihleri ile birlikte yavaş yavaş etkisini yitirmiştir. Pehlevi Hanedanlığı (1925-1979) her ne kadar- ilk dönem olarak geçen 1940'lara kadar daha yoğun bir şekilde olmak üzere- Zerdüştlüğü yoğun İslami hareketin siyasi faaliyetlerini dengelemek amacıyla yeniden canlandırmak istediye de bunda başarılı olamadı. İran siyasi tarihinde İranlıların kimlik oluşumunda önemli bir yer edinen Zerdüştlük, antik İran kimliği ve Şii temelli İslami olan İran kimliği'nde yer edinmeyi başarmıştı.⁴

Birçok araştırmada ilk tek tanrılı inanç olarak ifade edilen Zerdüştlük üzerine ilk el kaynaklarına dayanan ayrıntılı bir çalışma ortaya koymak nerdeyse imkânsızdır. Yahudiliğe benzer şekilde belirli bir topluluğa gelmiş bir din olarak düşünülen Zerdüştlüğün ortaya çıkışı çok eski bir zamana denk gelir. Zerdüş dini için başlıca kaynaklara sözlü gelenek ürünü olan klasik bilgilerden bir başka deyişle Zerdüşti bilgilerden, eski İran şahlarının yazıtlarından, Müslüman ve Hıristiyan klasik yazarlarından, Yunanlı klasik tarihçiler Herodotos ve Xenophon'un verdiği bilgiler ve filolojik çalışmalardan erişebiliyoruz.⁵ Bu beş kaynaktan elde edilen verilerden en güvenilir olan bilgiler şimdilik filolojik ve arkeolojik çalışmalardır. Zerdüşti bilgiler ve klasik Yunan tarihçilerin verdiği bilgiler net olarak bir tarihlendirme yapılmadığı için ve sonradan bir araya getirilen metinlerden dolayı eksik anlatım içerdiği için

⁴ Saleh Alam, **Ethnic Identity and The State in Iran**, New York, Palgrave Macmillian US, 2013, <http://divit.library.itu.edu.tr/search?/XEthnic+Identity+and+The+State+in+Iran&SORT=D/XEthnic+Identity+and+The+State+in+Iran&SORT=D&extended=0&SUBKEY=Ethnic+Identity+and+The+State+in+Iran/1%2C3%2C3%2CB/frameset&FF=XEthnic+Identity+and+The+State+in+Iran&SORT=D&1%2C1%2C> [Erişim Tarihi: 5 Şubat 2017], s.53-55

⁵ R. Gene Garthwaite, **İran Tarihi: Pers İmparatorluğundan Günümüze**, Çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitapevi, 2012, s. 23-24

bütünsellikten yoksundur.⁶ Bu yönüyle Zerdüştlük üzerine kusursuz bir çalışmayı ortaya koymak oldukça meşakkatli bir iştir.

İran'a özgü olan ve çoğu zaman İran'ın milli dini olarak ifade edilen Zerdüştlük üzerine Türkçe ve Türkçeye çevrilmiş olan ve Türkiye dışında kaleme alınmış çalışmalara bakıldığında çok az veri ile karşılaşılıyor. Türkiye'de yapılan ilk akademik çalışmalar yakın bir döneme tekabül ediyor ve dinler tarihi bağlamında çalışmalar gerçekleştirilmiştir. 1930'larda Ali Nihad Tarlan ilk kez Zerdüştlük dininin kutsal kitabı olarak kabul edilen Avesta kitabından Zerdüştlük peygamberin duaları veya yakarılarından oluşan "Gatha"ları *Zerdüştlük'ün Gathaları*⁷ adı ile çevirdi ve Zerdüştlük kavramı dolaşıma girmiş oldu. 1991'de Dr. A. Medyalı *Zerdüştlük ve Öğretisi*⁸ adlı kitabı ile Zerdüştlük'ün kökeni ve yaşamı, Zerdüştlük öğretisi ve Zerdüştlükteki bayram ve kutlamalarda düzenlenen törenleri incelemiştir. 1995'te Ethem Xemgin *Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnancı ve Zerdüştlük Öğretisi*⁹ kitabı ile A. Medyalı'dan sonra Zerdüştlük üzerine Gathalar ve Avesta dışında daha kapsamlı bir çalışma ile ortaya çıktı. Üç bölümden oluşan kitapta ilk bölümde Zerdüştlük peygamberin ortaya çıktığı bölge üzerine çalışma yapılmıştır. İkinci bölümde Zerdüştlükten türeyen bir inanış olduğuna inanılan Mazda dini üzerine bir çalışma yapılmıştır. Burada ifade edilen Mazda dini daha sonra değineceğimiz Zerdüştlük'ten sonraki dönemde ortaya çıkan Mazdekiye ile ilgilidir. Kitabın üçüncü bölümü ise Zerdüştlük peygamberin ortaya çıkışı ve peygamberlik görevini yürüttüğü dönem incelenmiştir. Aynı yıl Haluk Hacaloğlu *Zerdüştlük, Ahura Mazda*¹⁰ kitabı ile Zerdüştlükü incelemiştir. Eski İran inanışlarının yanında Zerdüştlük dinini kabul eden krallar ile Avesta'nın derlenip toplanması ve Zerdüştlük dininin uğradığı tahribatlar incelenmiştir. Üç kitap önceki çalışmalara göre Zerdüştlük üzerine kapsamlı bir araştırmaya girişmiş fakat içerik olarak kesinliği olmayan olaylarda kurgusallık izleri görülüyor. Bunun dışında elde edilen bilgilerin büyük bir bölümü Zerdüştlük klasik bilgilerden geliyor. Kitaplarda

⁶ Richard N. Frye, **The Heritage of Persia**, Ed. by C.E Bosworth and Carole Hillenbard, No.1, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 1993. s. 29

⁷ Ali Nihad Tarlan, **Zerdüştlük'ün Gathaları**, İstanbul, Sühület Matbaa, 1935

⁸ Dr. A. Medyalı, **Zerdüştlük ve Öğretisi**, Stockholm, Berhem Yayınları, 1991

⁹ Ethem Xemgin, **Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnancı ve Zerdüştlük Öğretisi**, İstanbul, Berfin Yayınları, 1995

¹⁰ Haluk Hacaloğlu, **Zerdüştlük, Ahura Mazda**, İstanbul, Ruh ve Madde Yayınları, 1995

Zerdüştlüğe dair merak edilen kısımlar yeterince aydınlatılamamıştır. Bunun Zerdüştlüğün çok eski bir inanış olmasından ve ulaşılabilir kaynak yetersizliğinden olduğunu daha önce ifade etmiştik. Yapılan çalışmalarda eksik bir taraf mutlak suretle ortaya çıkacaktır. Bu eksiklikler dışında üç kitap da Zerdüştlük üzerine yapılan çalışmalardan ilk kapsamlı çalışmalar olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Zerdüştlüğe ilişkin merak edilenler konusunda belirli bir kavram ve yol haritası çizilmiştir. 1996'ya gelindiğinde Dr. Ömer Uluçay *Ehl-i Hak/Baba Tahir Uryan/Zerdüş*¹¹ adlı araştırma-incelemesinde Zerdüş ve Avesta'ya değinmiştir. Ethem Xemgin'in ve Haluk Hacaloğlu'nun çalışması dışında Zerdüştlük üzerine yapılan ilk çalışmalar genel itibari ile Zerdüş'ün yakarıları olarak bilinen "Gatha"lar üzerine olmuştur. Yine 1999'da Gathalar üzerine Nergiza Tori *Zerdüş'ün İlahileri, Gathalar*¹² adlı çalışması ile ortaya çıktı. 2002 yılına geldiğimizde Irach J.I. Traporewala'nın İngilizce kitabını Nice Damar Türkçe'ye *Zerdüş Dini*¹³ olarak çevirdi. 2003 yılında akademisyen İskender Oymak *Zerdüştlük* adında bir kitap kaleme aldı. Aynı yıl akademisyen Asiye Tıǧlı yüksek lisans tezini *Zerdüş*¹⁴ adıyla kitaplaştırdı. Yine aynı yıl M. Sıraç Bilgin'in ikinci baskısı yapılan *Zarathustra*¹⁵ kitabı Zerdüş üzerine yapılan bir çalışma olarak karşımıza çıkıyor. Bu çalışmanın ilk baskısı 1995 yılında Berfin Yayınlarından çıkmıştır. 2007 yılına geldiğimizde Yard. Doç. Dr Cahid Kara doktora tezi olarak *İslam Coğrafyasında Mecusiler*¹⁶ çalışmasını gerçekleştirdi. Bu tez 2015 yılında kitaplaştırıldı. Bu kitabın yanı sıra aynı akademisyen Marietta Stepaniants'ın Zerdüştlük üzerine olan çalışmasını Türkçe'ye *Zerdüştlüğün İslamla Karşılaşması*¹⁷ olarak çevirdi. Akademik çalışmalarda daha da yer almaya başlayan Zerdüştlük, 2009 yılda bir doktora tezi olarak Najiba Ziyayi Azizi tarafından bir çalışma ile yeniden ele alındı. Bu çalışma *Zerdüştlüğün Kutsal*

¹¹ Dr. Ömer Uluçay, *Ehl-i Hak/Baba Tahir Uryan/Zerdüş*, Adana, Gözde Yayınları, 1996

¹² Nergiza Tori, *Zerdüş'ün İlahileri, Gathalar*, İstanbul, Peri Yayınları, 1999

¹³ Irach J.I. Traporewala, *Zerdüş Dini*, Ed. Abdullah Keskin, Çev. Nice Damar, İstanbul, Berdan Matbaası, 2002

¹⁴ Asiye Tıǧlı, *Zerdüş Hayatı ve Öğretisi*, İstanbul, Beyan Yayınları, 2004

¹⁵ M. Sıraç Bilgin, *Zarathustra*, İstanbul, Berfin Yayınları, 2003

¹⁶ Cahid Kara, *İslam Coğrafyasında Mecusiler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007

¹⁷ Marietta Stepaniants, *Zerdüştlüğün İslamla Karşılaşması*, Çev. Cahid Kara, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2002

*Kitabı Üzerine Bir İnceleme*¹⁸ adını taşıyor. Aynı yıl İbrahim Ülger *Güzel Söz, Güzel Davranış, Güzel Eylem*¹⁹ kitabı ile Zerdüştlüğü incelemiştir. Kitabın ismi Zerdüştlüğün dini açıdan temel ilkelerini sıralar. Mehmet Korkmaz 2010 yılında çıkan *Zerdüş Dini İran Mitolojisi*²⁰ adlı kitabında İran mitolojisini eski İran dinleri ve Zerdüştlük üzerinden incelemiştir. Bu kitapta bazı bölümler klasik Zerdüşti bilgilerin büyük oranda yer aldığı ve İran hakkında geniş bir bilgi edinebildiğimiz internet kaynağı olarak da mevcut olan *Encyclopaedia Iranica* ansiklopedisinden yapılan kısmi alıntılardan oluşmaktadır. Bunun dışında 2011 yılında Mehmet Alıcı doktora tezi olarak *Mecusi Geleneğinde Tektanricılık ve Düalizm İlişkisi* adlı doktora tezini daha sonra *Kadim İran'da Din*²¹ adıyla kitaplaştırdı. Aynı yıl Eshat Ayata *Zerdüş, Avesta Bölümleri*²² adlı çalışmanın yeni baskısı çıktı. İlk baskı 1998'de yapılmıştı. Bu çalışmalar dışında çeşitli makalelerde ve kitaplarda Zerdüştilik ele alınmıştır. Burada belli başlı ve sadece Zerdüştlüğü merkeze alan çalışmaları saymış olduk. Gerek çeviriler olsun gerek akademik çalışmalarda olsun kısmen Zerdüştlüğü ele alan çalışmalar da mevcuttur. Örneğin eş-Şehristani M. Bin Abdülkerim'in *Dinler ve Mezhepler Tarihi* adlı çalışması Türkçe'ye 2014 yılında çevrildi ve çalışmada Zerdüştlüğe mensup olan cemaat ya da cemiyeti "ehli kitap" yani kendilerine kitap gönderilmiş kavim, topluluk olarak ele alıp incelemiştir.

Sınırlı sayıdaki Türkçe yazılan veya Türkçe'ye çevrilen kaynaklar dışında Zerdüştlüğü doğrudan ele alan yabancı kaynaklar birçok dilde mevcut ve daha kapsamlıdır. Bu çalışmamızda yabancı dilde Zerdüştlük üzerine yapılan araştırmalardan İngilizce olarak basılmış olan kaynaklardan faydalandık. Yararlandığımız kaynakların büyük bir bölümü doğrudan Zerdüştlüğü merkeze almasa da Zerdüştlüğe ve Zerdüş peygambere değinmişlerdir. Bütün kaynakları burada sıralamak yerine Zerdüştlük için temel teşkil eden bilgilere ulaşılabilen başlıca öne çıkan en önemli kaynakları ifade etmekle yetineceğiz. Büyük ölçüde erişemediğimiz kaynaklar ve tarihlendiremediğimiz çalışmalar mevcut olduğundan

¹⁸ Najiba Ziyayi Azizi, *Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009

¹⁹ İbrahim Ülger, *Güzel Söz, Güzel Davranış, Güzel Eylem*, İstanbul, Berfin Yayınları, 2009

²⁰ Mehmet Korkmaz, *Zerdüş Dini İran Mitolojisi*, Ankara, Alter Yayınları, 2010

²¹ Mehmet Alıcı, *Kadim İran'da Din*, İstanbul, Ayışığı Yayınları, 2012

²² Eshat Ayata, *Zerdüş, Avesta Bölümleri*, İstanbul, Kora Yayınları, 1998

yapılan yabancı dildeki çalışmaları tarihlendirme yapmadan ifade edeceğiz. Klasik anlamda Zerdüştlüğü irdeleyen yazar Mary Boyce'dur. Boyce, çalışma sahası olarak ilkin diller üzerine çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu diller daha çok antik İran coğrafyasında hüküm süren milletlerin kullanmış olduğu dillerdir. Lingüistik çalışmaların ardından Boyce, ulaşabildiği antik dönem metinleri ve yazıları üzerine uzmanlaşmıştır. Elde ettiği verileri din tarihi sahası ile birleştirerek dinleri incelemeye girişmiştir. Zerdüştlüğü de bu yöntemle çalışmıştır ve klasik anlamda Zerdüştlüğe dair bilgilerin büyük bir kısmına buradan erişebiliyoruz. Boyce, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices* adlı çalışmasında Zerdüştlüğe ilişkin detaylı bir araştırma ortaya koymuştur. Aynı şekilde *A History of Zoroastrianism* adlı çalışması da kayda değer bir çalışmadır ve bu çalışma Ahamenitler veya Pers İmparatorluğu'nun dini inanışları üzerine bilgiler sunmaktadır. Zerdüştlüğün Perslerin resmi dini olarak kabul edilme süreçleri incelenmiştir. H. Humbach aynı dönemi işleyen bir araştırmacıdır ve *A Western Approach to Zoroaster* araştırması bu alanda önemli yer edinir. Bunun dışında Zerdüştiler üzerine yaptığı birçok çalışmasına erişilebilir. Boyce dışında Antik İran ile ilgili ve Zerdüştlüğün antik dönemdeki seyrine ilişkin Josef Wiesehöfer'in Almandan çevrilen *Antik Pers Tarihi* adlı çalışması bu konudaki önemli çalışmalardan biridir. Jenny Rose da Zerdüştlük üzerine çalışmalar yürütmüştür ve doğrudan Zerdüştlük merkeze alan *Zoroastrianism: An Introduction* çalışması ve *Zoroastrianism: A guide for the perplexed* çalışması ile bu konuda önemli bir yer ediniyor. Richard Nelson Frye, *The History of Ancient Iran* adlı çalışması ile Zerdüştlüğün antik dönemdeki seyrini ve siyasi boyutunu çalışmıştır. Genel anlamda Zerdüştlük ve klasik anlamda İran tarihi üzerine geniş bir bilgiye erişilebilen *Encyclopaedia Iranica* ve *The Cambridge History of Iran* ansiklopedileri bu konulardaki en temel kaynaklardır.

Çalışmamızda kullandığımız ve doğrudan Zerdüştlükten çok antik dinleri konu alan ya da antik dönemdeki İran toplumundan bahseden fakat tarihlendirme olarak Zerdüş döneminin konu alan başlıca kaynaklar, çalışmamızın son bölümünde yer alan kaynakçada ifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE KAPSAMI

A. Araştırmanın Kapsamı

Bu çalışmanın ana hedefini, Zerdüştlüğün tarihsel süreçte bugün İran olarak ifade edilen coğrafyada sosyal ve kültürel alanda ve İran siyasi tarihindeki etkisi bağlamda yaşadığı dönüşümü ele alarak belirledik. Bu inancın ya da dinin İmparatorluklardan başlayarak İran'ın sosyal ve siyasal hayatından etkilenmesi ve buna yönelik dönüşüm yaşaması, İran'da devlet dini olarak kabul görmesi ve sosyal hayatına yön vermesi gibi olguları merkeze alarak araştırmamızı gerçekleştirdik. Bu dönüşümün İran kimliğindeki yerini ve 19. asrın sonu ile 20. asırda şekillenen İran milli kimliği tanımlamalarındaki rolünün olup olmadığını ve İran kimliğinde dönüşümler ve kırılmalar yaşatan boyutlarını inceledik. Günümüz İran milli kimliğinin bünyesinde yer alan Arap karşıtlığı ve İslami yönetimin Batı karşıtlığının temelinde yatan Zerdüşti topluluğun etkisini ortaya koymaya çalıştık. Araştırmanın hedeflediği alan geniş bir kapsam teşkil ettiğinden ve kaynak erişimi konusunda çeşitli sorunlarla karşılaşıldığı için Zerdüştlüğün İran siyasetine etkisi konusunda bu çalışmanın giriş mahiyetinde bir çalışma olarak görülmesi daha uygun olacaktır.

İran coğrafyasında doğup gelişen ve kimi çevrelerce İran'ın milli dini olarak kabul gören Zerdüştlüğün, antik İran tarihinden yakın tarihe kadar olan süreçte imparatorluk, hanedanlık ve ulus kimlik oluşumlarındaki rolünün ne derece etkili olduğunu ortaya koyduk. Fars kimliği ve dini kimliklerin şekillendirdiği İran'ın günümüz kimliğini, reflekslerini, hinterlandını ve bu hinterlandın dayandığı tarihsel olguları anlamlandırmak için Zerdüştlüğün geçmişindeki dönüşümleri ve etkisini ortaya koymak gerekir. İran milli kimliği olarak kabul edilen On İki İmam Şiiligi temelinde gelişen kimliğin bünyesindeki Körfez topluluklarına karşı olan güvensizliğin ve Arap toplumuna olan mesafenin temelinde Sasani yönetimi sonrasında Zerdüşti toplulukların İslam'a ve Arap akınlarına verdikleri refleks etki

etmiş olabilir. İran milliyetçiliğindeki Arap karşıtı unsurlarının bir kısmı Zerdüştî topluluklar tarafından yaratılmış olması muhtemeldir.²³

Zerdüştlük geleneği, Fars dili ve Şiilik ekseninde gelişen İran kimliği veya “İranlılık” kavramında dini faktörlerin etkisi fazladır.²⁴ Kimlikte dini eksen baskın olduğundan Zerdüştlüğün de etkisi Şiiliğe geçmiş olabilir. Irktan çok dini söylemin ve etkileşimin şekillendirdiği bu kimliğin oluşum aşaması kolay ve kısa olmamıştır. İslam öncesi dönemde İranlılar için temel teşkil eden kimliğin şekil bulduğu zemin Zerdüştî dini ve bakiyesi ile sınırlıydı. İslami kimlik ile bu din temelli kimlik yeniden dini çerçeve ile şekil bulmuş ve Şiilik ekseninde gelişmiştir.

Şekillenme aşamaları ve gelişim süreçleri göz önüne alındığında tarihsel süreç içinde üç ana eksende seyreden İran kimliği günümüzde karmaşık bir hal almış durumdadır. Milli ya da etnik kimlikten dini kimliğe kadar uzanan bu kimlik tanımlarında dini kimlik baskın olmakla beraber genel itibariyle üç yaklaşım benimsenmektedir. Bu yaklaşımlardan ilki İslam öncesi İran geleneğini ve kültürünü temel alan yaklaşımdır ve kimlik oluşumunda kesinlikle İslami değerlere yer verilmez. İranlı olma ve “Aryan” olma söyleminin baskın olduğu bu yaklaşımda antik bir tarihi geçmiş merkeze alınır ve İranlılık bu minvalde tanımlanır. İlk yaklaşıma göre şekillenen kimlik tanımlamasında İslami herhangi bir unsurun etkin olmadığı varsayıldığında, dini kimlik için Zerdüştlüğün aldığı rol çok hayati bir konumdadır. Kimlik tanımlamasında benimsenen ikinci yaklaşım ise İslami değerler ve antik İran tarihinden oluşmuş bir milli kimlik tasavvurundan oluşur. Bu kimlik tanımlamasında eski İran değerleri ile İslami değerler harmanlanır ve ortak bir tabanda buluşturulur. Bu tanımlamada Şiilik etrafında şekillenen düşünce ile Zerdüştlük tarafından beslenen ve antik tarihi taze tutan bir yaklaşım vardır.²⁵ Bu yaklaşım, kimlik tanımlamasında kısmen kriz yaşamıştır. İslami değerler ile antik

²³ Ringer M. Monica, Amherst College: “Iranian Nationalism and Zoroastrian Identity: Between Cyrus and Zoroaster”,
<https://www.amherst.edu/system/files/media/Modern%2520Zoroastrian%2520Identity%2520btw%2520cyrus%2520and%2520zr.doc>

[Erişim Tarihi: 17 Temmuz 2016], s.5

²⁴ Lotfali Khoshbakht, İran’da Milli Kimlik İnşası; Farslılık ve Şiiliğin İçselleşmesi, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi**, Ankara, 2010, s.67

²⁵ A.e., s. 56

İran tarihi birikimi arasında tercihte bulunma zorluğu yaşanmıştır. Kimlik tanımlamasında yaşanan kriz 20. asrın ikinci yarısından sonra daha da keskin bir hal almıştır. Bu dönemin Pehlevi Hanedanlığı'nın Rıza Şah'tan sonraki dönemde oğlu Muhammed Rıza Şah yönetimine denk geldiğini belirtmek gerekir. Üçüncü yaklaşım ise tamamen etnik yaklaşımı ve eski İran tarihini dışta tutan fakat birleştirici unsur olarak ümmet kavramına yaslanan, yalın bir söylem tutturan İslami kimlik vurgusudur. Bu söylemde kimlik krizinden çok kimliğin yeni bir oluşum üzerinden tanımlanması sorunu çıkmıştır. Bu yaklaşım ile tamamen İslami argümanlar baskın tutuldu ve kayıp İmamın yokluğunda velayet söyleminin yaygın olması yeniden kimlik tanımlamasını zorunlu kıldı. İslami söylemin bir parçası olarak ümmet kavramı dolaşıma sokularak ulus kimliği tanımlamasının anlamsız oluşuna vurgu yapılmıştır. Bu tarz kimlik tanımı daha çok Humeyni tarafından ortaya atılan bir yaklaşımla ürün olarak bilinir. Akraba topluluk²⁶ söylemi de bu kimlik tasavvurunun bir sonucudur. Bu kavram ile İran coğrafyasındaki ve İran dışındaki etnik kimlikler İranlı olma söylemi ile ortak bir paydada toplanmaya çalışılmıştır. Bu kimlik tanımlaması Pehlevi hanedanı sonrasında gelişen İslami söylemin kendine siyasi alan açmak için kullandığı değerlerin birikimden gelir. Zerdüştlük bu üç kimlik yaklaşımında kendisine yer bulmayı başarmıştır. Son kimlik yaklaşımındaki İslami değerlere vurgunun fazla olmasından kaynaklı olarak spesifik bir Zerdüştlük vurgusu olmasa da tarihsel birikime verdiği katkılardan dolayı Zerdüştlüğe antik dönemden gelen bir inanç olması ve yerliliği sembolize etmesinden dolayı keskin bir dışlanmaya tabi tutulmamıştır. İslam ve Zerdüştlük arasındaki benzerliklerle dini-millî kimliğin oluşması sağlanmıştır.²⁷ İlk iki yaklaşımda Zerdüştlük, genel hatlarıyla İran kimlik oluşumunda yer almıştır. İslam Devrimi'nden önceki kimlikte İslam karşıtlığı vardı ve Pers dili ile Zerdüştlüğün kültür birikimini merkeze alıyordu.²⁸

²⁶ Akraba topluluk söylemi İran'da yaşayan fakat Fars olmayan diğer kimlikler için aynı kökten veya dilden gelen topluluklar için kullanılır. Bu söylem İran'ın imparatorluk bakiyesini dönüştürerek devam ettirmesinden kaynaklanır. İslami değerler, antik tarih ve eski inanç geleneklerinin birikimi olan mevcut kimlik tanımlaması akraba topluluk kavramı ile diğer ırklar ve milletlerin kimliği ve kültürü ortak çatı olarak oluşan İranlılık kavramında birleştirilir.

²⁷ Lotfali, s. 68

²⁸ Saleh, **Ethnic Identity and The State in Iran**, s. 58

Günümüz İran'ında dini kimliğin, kimlik yaklaşımların çeşitliliğinden dolayı etnik kimlikten baskın olduğu görülmektedir. Zaman zaman Pers milliyetçiliği olarak etnik kimlik vurgusu yapılsa da coğrafyayı ve toplumu bir arada tutan temel harç antik tarih birikimi ile kolektif bir bilinç yaratan ve daha sonra Şiilik temelinde gelişen “dini kimliktir.” Bu dini kimlik, Zerdüşt dininin ve Pers İmparatorluğu'nun aynı zaman diliminde birbirlerini destekleyici birer güç olarak tarih sahnesine çıktığı dönemde yavaş yavaş oluşmaya başlamıştı. Pers hükümdarları ve Zerdüştlük birbirine bağlı ve birbirine ihtiyaç duyarak gelişti.²⁹ Darius, Ahamenit yönetiminde meşruluk için Zerdüştlüğün ahlak ve etik değerlerine ayak uydurmuştu.³⁰ Dolayısıyla günümüz İran kimliğindeki kolektif bilinç ve “İranlılık” Zerdüştlük ile başlamış olabilir. İran'ın sosyal ve siyasal hayatını dönüştürerek ve buna göre de dönüşerek gelişen Zerdüştilik, daha önceki tarihsel dönemlerden gelen birikimi belirli bir kalıba sokarak İranlılık söylemini taşıyan lokomotif görevi görmüştür.

Araştırmada, İran siyasi tarihinde Pers İmparatorluğu'nun kuruluş döneminden günümüz İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşundan önceki döneme kadar olan geniş bir siyasi tarih yelpazesinde Zerdüştlük; yaşadığı kırılmalar, dönüşümler ve politik uygulamalarda aldığı roller dikkate alınarak incelenmiştir. Zerdüştlüğün yaşadığı bu dönüşümü İran tarih sahnesinde kurulan devletlerin ve hanedanlıkların tamamının ele alınarak yapılmadığını vurgulamak gerekir. Pers İmparatorluğunun çöküşünden sonra oluşan Helenleşme dönemi kaynak yetersizliğinden dataylı bir şekilde incelenmemiştir. Özellikle Makedon kral Büyük İskender sonrasında yönetimi devralan Selvkiler ve Partların dönemine kısaca değinilmiştir.

İran kimliği bağlamında Zerdüştlük incelendiğinden inancın büyük oranda Fars kökenli siyasi oluşumlardaki konumu incelenmiştir. İslam öncesi Ahamenit/Pers İmparatorluğu ve Sasani Hanedanlığı ile İslam sonrası kurulan Fars Pehlevi ve kısmen de olsa İslam Cumhuriyeti öncesi dönemde yaşadığı dönüşüm ve değişimleri incelenmiştir.

Ahamenit İmparatorluğu'nun kuruluşundan başlayarak Zerdüşt dininin parlak dönemleri ve siyasetteki rolü sınıflandırılmıştır. İlk Ahamenit İmparatorluğu'nda

²⁹ Wiesehöfer, Josef, **Antik Pers Tarihi**, Çev. Mehmet Ali İnci, İstanbul, Telos Yayınları, 2003, s. 94

³⁰ Garthwaite, **İran Tarihi**, s. 57

(M.Ö. 558)³¹ resmi din olarak kabul edilmesiyle parlak döneme başlayan Zerdüştlük, Helen kültürü etkisi ve Part yönetimi altındaki dönemi Sasani dönemine (224-652) kadar sönük geçirmiştir. Sasani yönetimi altında devletin resmi dini olarak ikinci parlak dönemini yaşayan ve kutsal kitap Avesta'yı derleyip toplayan ve yazıya geçiren Zerdüştlük, Sasani sonrasındaki hanedanlık geçişlerinde sönümlenmiştir. İslam etkisi, Asya'dan gelen yoğun göç ve Moğol akınları etkisinde kalan İran coğrafyasında 20. asrın ilk çeyreğine kadar Zerdüştlük sönük kalmıştır. Siyasal hareketlerin büyük etkisiyle İslami değerlerden arındırılmış ulusal bir kimlik ve bilinç unsuru olarak özellikle Rıza Şah yönetimindeki Pehlevi Hanedanlığı tarafından yeniden canlandırılmaya çalışılan Zerdüştlük, İran İslam Cumhuriyetinin kurulması ile sönük dönemine geri dönerek azınlık dini olmaya devam etmiştir.

Zerdüş'tün peygamberlik iddiası ile ortaya çıktığı dönemde (M.Ö. 8-6.yy) İran coğrafyasında inanç anlamında çeşitlilikten bahsedebiliriz. İslam'da kitap ehli olarak bilinen ve Med İmparatorluğu'nda (M.Ö. 708-550) da kabul edilen dini bir zümre olan "Mecusi"lerin dini inancı olan Mecusilik ve Türklerin eski inancı olarak bilinen Şamanizm etkindi.³² Bu inançların yanı sıra Tanrı Hürmüz'ün baş meleği olarak ifade edilen, Hint menşei olan ve daha sonra Hıristiyanlık'ta da etkin olmuş olan Mithra (Mithraizm) gibi tanrı ve tanrıçalara da inanılırdı. Böylesi politeist bir coğrafyada Zerdüş't, tek tanrılı bir inancı ortaya koymaya çalışan ilk kişiydi. Onun için tek tanrı Hürmüz ya da bir başka yaygın kullanım ile Ahura Mazda'ydı. Zerdüş'tün monoteist bir yaklaşımı hâkim kılmasında çok tanrılı toplumlarda tanrılar arasında en güçlü tanrının kabul görülmesi fikri ona yardımcı olmuştu. Her ne kadar çok tanrı varsa bile içlerinden bir tanrı en güçlü olandır. Bu yaklaşım, kaosu veya "kosmos"u kontrol eden bir gücün varlığının kabul edilmeyiyle ilgilidir. Zerdüş't dönemi için de kaosu kontrol eden ve yeryüzünde de aynı zamanda karmaşayı düzene sokan yöneticiler tayin eden Tanrı Ahura Mazda yaygın olarak kabul edildi. Bu tanrılar, Babil'de Marduk, Mısır'da Re, Grekler'de Zeus ve Roma'da Jüpiter

³¹ A.e., s.443

³² Garthwaite, s. 112-113

olarak bilinir.³³ Bir bakıma İran coğrafyası dışında da kosmosu kontrol eden bir güçlü tanrı figürü hep vardı.

Zerdüşt dininin yaratmış olduğu değişim ve dönüşüm giderek İranlıların inanç, sosyal, ekonomik ve siyasal kaderine yön vermeye başladı. Etkisi zaman içinde artan Zerdüştlük, İran'da İslam etkisinin yaşandığı 600'lü yıllara kadar çalkantılar yaşasa da baskın din olmayı başardı. Ahamenit İmparatorluğu'nda/Pers İmparatorluğu'nda kral Dara'nın döneminde (Dara I. M.Ö. 522-486) kesin bir şekilde devlet dini olarak kabul gören Zerdüştlüğün, İran'ın kimlik inşasındaki etkinliği başlamış oldu. İmparatorluğun başlangıç döneminde kral Kiros (Kyros) için Zerdüştlük devletin dini konumunda olabilir. Diğer inançlar karşısındaki üstünlüğünü bu din kral Dara ile yaşamıştır. Böylece Zerdüştlüğün kimlik dönüşümlerindeki rolü ve yarattığı etki tarihsel süreç içinde hanedanlıkları da etkileyerek 1930'lardaki İran yönetiminin (Pehlevi Hanedanlığı) de ulus kimlik yaratma sürecinde kendine yer bulmuş oldu.

Yaygın olarak Pers İmparatorluğu'ndan başlayarak her türlü saldırıya açık olan İran coğrafyası, Zerdüşt dini bağlamında ilk büyük ve yıkıcı saldırıyı Makedon kralı İskender'in M.Ö. 330'lardaki işgali ile yaşamış olabilir. Zerdüştlük için büyük yıkım getirdiği düşünülen bu işgal sonrasında kutsal kitap olarak kabul edilen Avesta'nın, Persepolis şehrinde yakıldığı söylenir. Bazı İslami kaynaklara göre Avesta yakılmıştır. Bu söylemin en sıkı savunucusu *Taberi* olmuştur. Büyük oranda Zerdüştlükten kalan kaynakların savunduğu söylemi İran'ın Taberistan kentinden olan tarihçi ve din bilgini olan Taberi de savunmuştur. Pers kaynaklarına göre ve daha çok Sasani döneminin yazılı kaynaklarının savanduklarına göre; "İskender felsefe, astronomi ve bilimi Zerdüştî kaynaklardan öğrenmiştir. Onlara göre İskender, yıkıma uğrattığı coğrafyada Pers kaynaklarını Aramice ve Grekçe'ye çevirerek öğrenmiştir."³⁴ Taberi de bu söylemi biraz daha genişleterek İskenderin

³³ Sarah Iles Johnston, "Ancient Religions Beliefs and Rituals", **Ancient Religions**, Cambridge, Harvard University Press, 2007, <http://divit.library.itu.edu.tr/search/?XAncient+Religions&SORT=D/XAncient+Religions&SORT=D&extended=0&SUBKEY=Ancient+Religions/1%2C56%2C56%2CB/frameset&FF=XAncient+Religions&SORT=D&3%2C3%2C>, [Erişim Tarihi: 6 Şubat 2017], s. 163

³⁴ Parivash Jamzadeh, **Alexander Histories and Iranian Reflection: Remnants of Propaganda and Resistance**, Boston, Brill Press, 2012, <http://divit.library.itu.edu.tr/search/?searchtype=a&searcharg=Jamzadeh&SORT=D&extended=0&S>

Pers arşivlerini yok ettiğini, kentleri yerle bir ettiğini ve dini ibadethanelerin yanında Zerdüştlere ait ateş kullerini de yıkarak rahipleri öldürttüğünü vurgulamıştır.³⁵ Taberi'nin bu söylemi ile İskeder dönemi arasında yaklaşık olarak bin yıldan fazla bir süre mevcut. Taberi büyük oranda İslam öncesi tarih anlatımına değinirken İran bağlamındaki tarihi söylemi Zerdüş t olan din adamlarının aktardığı sözlü gelenek ve dini metinlerdeki olgulara ilişkin olarak açıklamıştır. Aynı argümanı İran'ın milli kimliğini resmiyete kavuşturan ve sözlü gelenekten kurtaran Ardaşir Babekan'da savunmaktadır. Ardaşir'e göre Makedon İskender antik İran imparatorluğunu yok etmiştir.³⁶

Bazı Batılı araştırmacılar, İskender'in Avesta'yı yakmadığını ifade ederler. İşgal ile birlikte Zerdüş tlerin ve din mensuplarının büyük bir bölümünün ya yüksek dağlık alanlara çekildiği ya da günümüzde resmi adıyla Hindistan ve Pakistan olarak anılan coğrafi bölgeye geçerek İran coğrafyasını terk etmek zorunda kaldığı iddia edilir. Kalan Zerdüş tler ise İskenderin devlet yönetiminde yeni yönetimi kabullenerek yönetic konumlarını korumuş olabilirler.

İskender sonrası dönemde Makedon komutanların idaresi altında "Selefkiler" ya da "Slevkoslar" yönetiminde Yunan kültürü etkisinde kalan İran coğrafyası, yaklaşık 500 yıllık bir değişim ve dönüşüme maruz kaldı. Bu süreç içerisinde Zerdüş t'ün ilk sözleri ya da tanrıya yakarıları olarak bilinen Gathalara, Zerdüş t din adamlarının çoğunun İran coğrafyasını terk ettiği düşünülürse Helen kültürü etkisi geçmiş olabilir. Bunu bazı kaya yazıtlarındaki Grekçeden görmek mümkündür. Zerdüş t kimliğinde dönüşüm yaratan ve İranlılık kimliğini de doğrudan etkileyen bu değişime, İran yerlileri olarak bilinen ve Helen kültürüne karşı gelerek yeniden bir Pers hâkimiyeti kurmaya çalışan Partlar/Eşkâniler karşı çıktı ve İranlılık kimliğinde yaşanan yabancılaşmayı önlemeye çalıştılar. Zerdüş tlük için Helen kültürünün yoğun

[UBMIT=Search&searchlimits=&searchorigarg=aPerivaz+Jamzadeh](#), [Erişim Tarihi: 23 Ocak 2017], s.

181

³⁵ A.e., s. 180

³⁶ A. Shapur Shahbazi, "The History of the Idea of Iran",

<http://divit.library.itu.edu.tr/search/?searchtype=X&searcharg=A.+Shapur+Sahabhazi&sortdropdown=->

[&SORT=DZ&extended=0&SUBMIT=Search&searchlimits=&searchorigarg=XBirth+of+the+Persians%26SORT%3DDZ](#), [Erişim tarihi: 5 Şubat 2017]

etkisi ile değişimin devam ettiği bu dönemi Eşkaniler önlemeye çalıştılsa da başarılı olamadılar. Zerdüştlük, kısmen de olsa dolaylı yoldan bu değişimden kurtulmuştu. Fakat Zerdüş kimliğinin değişime uğrama süreci kesintiye uğramadı. Nitekim ortaya çıkan yeni güçler, Eşkaniler, Sasaniler gibi yerli olma iddasındaki yöneticiler Zerdüşti kimliğindeki değişim ve dönüşümü hızlandırmaktan başka bir şey yapmadılar. Hatta Eşkaniler son dönemlerinde bazı Avesta metinlerini derleme yoluna gitmişlerdi. Kimliğin özüne dönmeye çalışırken kimlikte yeni kavramlar yarattılar. Bu güçler ya da yönetimler, İranlılığı vurguladıkça Zerdüştlük için olumsuz koşullar sürmeye devam etti.

Helen baskısından sona din için ikinci olumsuz etki Sasaniler dönemi ile devam etti. Sasani İmparatorluğu, kayıp olan ve yakıldığı iddia edilen kutsal metinleri yaşayan Zerdüş din adamları olan “Mobit”lerin yardımıyla yazıya geçirmeye başladı ve Zerdüştlük devlet dini olarak kabul edilerek yeniden canlandırılmaya çalışıldı.³⁷ Sasanilerin bunu yapmalarındaki en büyük etken rakip medeniyet Roma’nın içinde yaşanan dini oluşumlar, Hıristiyanlığın ve Yahudiliğin derli toplu kitaplara kavuştuğu zamanların yaşanmasıydı. İznik Konsili aynı döneme rastlar ve Sasaniler bu durumdan etkilenecek Zerdüştlüğün kutsal metinlerini dönüşüme, değişime ve eklemelere tabii tutmaları muhtemeldir. Sasaniler de tıpkı Romalılar gibi kendi devlet dinini yarımanın peşine düşmüş olabilirler. O dönemde yazılan ve derlenen metinlerin çoğu günümüzde Zerdüştlüğün kutsal metni olarak kabul edilmekte ve Avesta adı altında toplanmışlardır. Bu süreçte yazıya geçirilen metinlerde Yunan kültürü unsurları ya da Helenleşmenin sonuçları da kendine yer bulmuş oldu.³⁸ Üçüncü büyük yıkıcı etkiyi İslam ile yaşayan Zerdüştlük, değişime Emeviler, Abbasiler, yerel hanedanlıklar, Moğol istilası, Safeviler ve son olarak Pehlevi Hanedanlığı ile maruz kaldı. Zerdüştlük, 21. yüzyıl İran’ına kadar bütün bu saldırı ve değişim dalgasına ayak uydurarak gelebildi ve hâlâ az sayıda da olsa mensupları olan bir inanç/din olma özelliğini koruyor.

³⁷ Garthwaite, *İran Tarihi...* s. 74-75

³⁸ A.e., s. 87

1. Materyal ve Araştırma Yöntemi

Zerdüştlük üzerine doğrudan yapılan araştırmalar ve içerisinde Zerdüştlüğün dolaylı olarak incelendiği mevcut eserler taranarak karşılaştırma yoluna gidildi. Türkçe olarak yazılmış ya da Türkçe'ye çevrilmiş sınırlı sayıdaki kaynakların bütün içerikleri taranarak yapılan yabancı dildeki kaynaklar ile karşılaştırıldı. İngilizce olarak yapılan araştırmaların içeriğinden ve Türkçe kaynaklardan yola çıkılarak Zerdüştlük ile ilgili ortak veriler toplandı ve işlendi. Özellikle kütüphanelerin ve üniversitelerin akademik verilere erişilebilen elektronik veri tabanından faydalanılmıştır. *The Cambridge History of Iran* ve *The Encyclopedia of Religion* ansiklopedilerinden büyük oranda faydalanılmıştır. Türkiye dışında Zerdüştlük ve dini üzerine yapılan araştırmalar çok daha fazla ve biz bu araştırmada yabancı kaynakların belirli bir kısmına erişemedik. Çalışmada kullandığımız ve Zerdüştlük için önemli bilgilere eriştiğimiz çeşitli yabancı kaynaklar İngilizce olarak yazıya geçirilen kaynaklardır. Bu kaynaklar genel olarak Antik İran tarihi veya Antik Perslere ilişkin çalışmalardır. Zerdüştlük de bu konu başlıkları arasından ulaşılan sonuçlarla çalışılmıştır. Zaten Zerdüştlük antik İran tarihinden bağımsız olarak düşünülemez. Antik İran tarihinden yola çıkılarak doğrudan Zerdüştlük üzerine yazılmayan fakat İran siyasi kültürü işleyen araştırmalar da gözden geçirilmiştir. Öte yandan Farsça'dan İngilizceye çevrilen ve kısmen de olsa Türkçeye çevrilen makaleler de incelenmiştir. Zerdüştlük üzerine Fransızca ve İtalyanca yapılan araştırmaların da yaygın olduğunu ve bunlara çeşitli nedenlerden dolayı erişemediğimizi ve bu yönde bir analiz yapamadığımızı belirtmek gerekir. Çalışmada kullanılan kaynaklar Türkçe ve İngilizce olarak basılan çalışmalardan oluşmaktadır.

2. Araştırmada Sınırlamalar

Araştırmanın konusu olan Zerdüştlük, kutsal kitabı Avesta ve dini uygulamaları önceden de ifade edildiği gibi derinlemesine merkeze alınmadan incelenmiştir. Araştırmada Zerdüştlük dininin sosyolojik olarak İran siyasetinde yer alma dönemleri ve toplumsal olanı etkileme biçimi ele alınmıştır. Çalışmanın başında Zerdüştlük

üzerine yapılan geniş içerikli çalışmalardan faydalanılarak dine dair özet mahiyetinde bir giriş yapılmıştır ve Zerdüştlük üzerine giriş olabilecek bir bilgilendirme yapılmıştır. Esas olarak çalışmayı oluşturan ana gövde Antik İran tarihinden başlayarak Zerdüştlüğün İmparatorluk, hanedanlık ve ulus devlet biçiminde evrilen İran siyasetindeki seyridir. Zerdüştlük çalışmaları için belirli bir sınırlandırma yapmak kaçınılmazdır. Çalışmada, Zerdüştlüğün birikimsel olarak temelleri üzerine yükseldiği Geyûmersiye, Zervaniye ve Zerdüştiye gibi fırkalar, konunun ana gövdesinden uzaklaşmadan kısa tutulmaya çalışılmıştır. Asıl konu olan ve Zerdüştlüğün parlak dönemlerini geçirdiği Ahamenit İmparatorluğu dönemi, Sasani dönemi ve Pehlevi Hanedanlığı dönemi merkeze alınmıştır.

B. Zerdüştlüğün Ortaya Çıkışı ve İran'da Din

1. Mecusilik

Dinler tarihi açısından bakıldığında insanoğlunun yaratıcıya ulaşmak için uyguladığı iki yöntem vardır. Birincisi somut bir aracıya ihtiyaç olmadan ruhani veya metafizik bir aracıyı gerekli bulan yöntem, ikincisi ise Tanrı'ya ulaşma konusunda ruhani aracından peygamberlik makamı gibi beşeri bir aracıyı mutlak gerekli gören yöntemdir.

Zerdüş'tün peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkmadan önceki dönemde yaşadığı varsayılan ve Orta Asya'ya kadar uzanan İran coğrafyasında dini yaşamı etkisi altına alan, zaman zaman büyücüler olarak da bilinen din adamları "Muğ" veya "Magus"lar vardı. Yaygın inanç sistemi ise Mecusilik olarak mevcuttu. Herodotos *Muğ* kavramını Med İmparatorluğu'nun altı kabilesinden biri olarak ifade eder.³⁹

Bu inanç sisteminde yaratıcıya ulaşmak ve ona sunaklar sunmak için cismani bir aracıya, bir yol göstericiye ya da peygambere ihtiyaç duyulmuyordu. Zerdüş't,

³⁹ Herodotos, **Herodotos Tarihi**, Çev. Muntekim Ökmen, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2013, s. 59

peygamber iddiasıyla Mecusiliği dönüştürüp ortaya çıkmadan önce ruhani bir yöntem ile doğrudan Tanrı'ya ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu ruhani yöntemde büyücüler önemli roller üstlenirdi. “Magus” denilen büyücülerin yüksek dağların tepesinde hayvanlar kurban ederek ateşe attığına ve böylece Tanrı'ya veya Tanrılara sunaklarda bulunmuş olduklarına inanılır. Ateş, ibadet esnasında kullanıldığı için bu yönüyle kutsal kabul edilmiş olabilir. Zaten ateşin kutsallığı meselesi Zerdüşt öncesi dini uygulamalarının ve toplumsal yaşamın getirdiği bir gerçeklikti. Ateşin bu işlevi bu yönüyle sadece İran coğrafyası ile sınırlı değildi. Yaratıcıya sunak sunmada ateş elzem görülüyordu. Maguslar tarafından yürütülen sunak ayinlerinde ateşin sık sık kullanılması bu kültürün toplumsal yapıda şekil bulmasına ve gelişmesine katkı sundu. Zerdüşt, Mecusiliği dönüştürüp kısmen de olsa düalist yapıdan kurtardıktan ve tek tanrılı bir inanca doğru şekillendirdikten sonra ateş kültürünü kullanmaya devam etmiş olabilir. Kabile ya da soylu aileler şeklindeki ayrılmış olan toplumsal düzende ateş kültürü yaygın olarak kabul gören bir metaforu ve ateş, tapılmaktan çok yaratıcıya ulaşmada yol gösterici ya da kible görevi görmüş olabilir. Dolayısıyla Zerdüşt rahiplerin ateş karşısında ibadet etmeleri Zerdüştlükte ateşe tapıldığı anlamına gelmemeli. Ateşe tapmak söylemi Zerdüştilik ile sonradan karşılaşılan toplulukların ürettiği bir kavram olabilir. Özellikle ateşe tapmak veya ateşperestlik söyleminin Araplar arasında yaygın olduğunu söylemek gerekir.

“Ateşe tapmak Zerdüşt öncesi din adamları tarafından uygulanagelen bir gelenektir. Araplar bu gelenekten dolayı Zerdüşçülüğü ‘ateşperest’ manasında olan Gebriye veya Mecusilik olarak adlandırmışlardır.”⁴⁰ Günümüzde Araplar arasında Zerdüştlük için Mecusi kelimesi kullanılır ve bu İslam literatüründe de böyledir. Ateşe tapmak kavramında yapılan hata benzer şekilde Ezidi toplumu için de kullanılmıştır. Güneşe doğru dönüp ibadet eden Ezidi toplumu güneşe tapanlar olarak ifade edilmiştir. Araplar arasında yaygın olan bu bakış açısının dayandığı temel, erken dönem Arap tarihçilerinin verdikleri bilgilerdir. İslam alimleri tarafından aktarılan bu bilgilerin büyük bölümü İslam öncesi İran coğrafyasında yaşanan gelişmelerin bir birikimi olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle erken dönem İslam alimleri karşılaştıkları yeni bir

⁴⁰Mehmet Korkmaz, **Zerdüşt Dini ve İran Mitolojisi**, Ankara, Alter Yayınları, 2010, s. 51

topluluğu tanımlama ve belirli bir ölçü içine alma girişiminde bulundular. Bu çabaların sonucunda Zerdüştî toplum kimlik değişimi bağlamında isim değişikliğine uğradı

Erken dönem Arap tarihçileri İran'daki Zerdüştlere konusunda pek çok bilgi elde ettiler. Özellikle Tabari, Mes'udi, Narşaki ve Biruni bu konuda önde gelenlerdir. Bu tarihçiler, Yunanca olan bazı metinlerde geçen ve Zerdüştlere ifade eden "Magi" kavramını yerine Arapça terim olan "el-mecus" kavramını geniş anlamda Zerdüştlere için kullandılar.⁴¹ Bu tanımlama, Kur'an'da Hac Suresi'nde Mecusi kavramının geçmesiyle ilişkili olabilir. Hac Suresi'nde Mecusiler, kitap ehli satatüsündedir. Bir başka ifadeyle kendisine kitap indirilmiş bir topluluk olarak ifade edilir. Bu durum Hz Ali'nin Kufe'deki Seluni Hutbesinde karşılaştığı tepkilerin dindirilmesinde yardımcı olduğu söylenir. Zerdüştlere müşrik olarak gören bazı Arap kabilelerine Kur'an'da geçen Hac Suresi ve ehl-i kitap kavramı hatırlatılmıştır. Ehl-i kitap söylemi Zerdüştlere tamamen İran'dan sürülmesine ve ateşgedelerin yakılmasına engel olmuştur. Araplar için Zerdüştî topluluk, kendilerine Allah tarafından gönderilen Kitaba ihanet eden topluluktur.⁴²

Zerdüştlere, yaygın kabul gören bir tarihlendirme ile M.Ö. 7. asırda peygamber iddiası ile ortaya çıktığında siyasi olarak İran coğrafyasında Medler hâkimdi ve bu imparatorlukta Hint kökenli birçok inanç yaşıyordu. Mecusilik ile birlikte Mitraizm, Anahita, Vedacılık gibi inançlar vardı.⁴³ Çok tanrılı inanç sistemleri ile şekillenen toplumda Zerdüştlere ün tasavvur ettiği inancın kabul görmesi kolay olmadı. Mithraizm, Vedacılık gibi büyük bir çoğunluk tarafından kabul görülen inançlara bir de Zerdüştlük eklenmiş oldu. Bu dini yapıyı ve toplumsal düzendeki karşılıklarına dair bilgiyi en somut haliyle arkeolojik kalıntılardan ve klasik dönem tarihçilerinden Herodot'un yazdıklarından ulaşabiliyoruz. Öbür kaynaklar genellikle sözlü geleneğe dayanır.

⁴¹Jenny Rose, **Zoroastrianism: An introduction**, London, I.B. Tauris Press, 2011, http://divit.library.itu.edu.tr/search?/XJenny+Rose&SORT=D/XJenny+Rose&SORT=D&extended=0&S_UBKEY=Jenny+Rose/1%2C8%2C8%2CB/frameset&FF=XJenny+Rose&SORT=D&1%2C1%2C, [Erişim Tarihi: 6 Şubat 2017], s. 165

⁴²Ringer M., s. 5

⁴³Frye, **The Heritage of Persia**, s. 24-25

Zerdüşt'ten önceki İran dinlerini Herodot, anikonizm, hayvan kurban etmek ve doğaya tapmak olarak ele alıyordu. Bunların yanında Mithra, Haoma, Yima ve diğer tabiat güçleri Avesta ve Veda'nın da yaygın olduğunu ifade eder.⁴⁴

Zerdüşt, topluma bir reformcu olarak gelmiş olabilir. Bunun ötesinde farklı olan inançları yozlaşmış bazı uygulamalardan arındırarak tek çatıda toplamaya çalıştığı konusunda ortak görüşler vardır. Ortaya çıkmış olması şimdiye kadarki eski pagan inançların Tanrı'ya ulaşmada kullandığı ruhani yöntemi de değiştirmeye başlamıştı. Bu durum, belirli kalıplara oturmuş toplumsal düzenin ve inanç sistemlerini dinamitlemek gibi bir şeydi. Artık Tanrı'ya ulaşmada cismani bir varlık olarak peygamber rolünde biri vardı. Peygamberlerin beşeri bir aracı olduğu gerçeği ile Mecusîliği ve bunun bir fırkası olarak Zerdüştüyye'yi Semavi din kategorisi içinde ele almak abartılı bir durum olmaz, çünkü Zerdüştlüğün tanrıya ulaşmada kullandığı yöntem cismani bir aracı olan Zerdüşt'tür. Kur'an'da Hac Suresi'nde Mecusilik kitap ehli olarak ele alındığından Zerdüştlük kısmen de olsa semavi din kategorisinde ele alınabilir.

“Mecûsiyye: En büyük din, en ulu ümmet olarak da anılmıştır. Bunun nedeni, İbrahim Peygamber'den sonraki peygamberlerin davetleri, onun daveti gibi umumiyet kazanmamış, kudret, krallık ve azamet sahibi olmamıştır.”⁴⁵ Bir başka deyişle İbrahim peygamberden sonraki peygamberlerin Totemizm, büyücülük ve Animizm (ruhçuluk) gibi inançları taşıyan Aryai* kitleri tek tanrı inancına çekmeyi başaramamalarıydı. Zerdüşt bu yönüyle çok tanrılı bir toplumsal kaosu düzene koymayı başarmış ve bunu ortak inanç olma yolunda rayına oturtmuş bir şahsiyet olarak belirmişti. Aynı zamanda dağınık kabilelerle şekillenen İran toplumunu siyasi bir birliğe doğru giden yolun taşlarını da döşemiş olabilir.

⁴⁴ Louis, H., “Some Recent Studies on the Iranian Religions”, <http://www.jstor.org/stable/1507937>, s. 87-95

⁴⁵ M. Bin Abdülkerim Eş Şehristani, **Dinler ve Mezhepler Tarihi**, Çev. Muharrem Tan, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, Aralık 2014, s. 200

*“Arya kavmi Hint coğrafyasından İran topraklarına yayılmıştır.” Korkmaz Mehmet, **Zerdüşt Dini İran Mitolojisi**, Farklı görüşler için Ayrıca Bkz. J.I Taraporewala, **Zerdüşt Dini**, Çev. Nice Damar, İstanbul, 2009, s. 87, R. Schmitt, “Aryans”, Encyclopaedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/aryans>

Zerdüşt öncesinde “Muğ” veya “Magus”ların büyücülük ile başını çektiği Mecusilik dışında en yaygın ve baskın olan inanç, Hint dini olan Veda diniydi. Bu din bütünüyle sözlü gelenek üzerinden yürümüş en köklü dindi ve dolayısıyla Zerdüştlük dinini de etkilemiştir. Veda dininden ortaya çıkan değişimler Brahmanizm, Sihizm gibi yeni inanç sistemleri doğurmuştur. Zerdüştlükten sonra da Mazdekilik ve Maniciliğin ortaya yeni halleriyle yeniden çıkmışlardı.

Zerdüştlüğün, Veda dininden etkilenme ihtimali yüksektir, nitekim Zerdüştlükteki yaratılış felsefesi Veda dini ile ortak paydalar paylaşıyor. İneğin kutsallığı Zerdüşt inancında da kendine yer bulur. Bu uygulama İran’a ve Hindistan’a yerleşen Aryai kavimlerinin tarım ile uğraşmalarından gelir. Veda dini ve sonrasındaki Zerdüşt dini tamamen tarım üzerine inşa edilen toplumların ürünüydü ve bu toplumlarda veya kabillerde ineğe veya sığıra kutsallık atfedilmiş olabilir. Zerdüşt sözlü geleneğinde ve Veda dini sözlü geleneğinde inek ya da sığır üzerine söylenenler de kutsallığın nereden geldiğini açıklar.

“Zerdüşt metinlerinde kutsal bir nehrin kenarında iki ‘kamuş’ yeşerdiğini; bunlardan birinin nehrin bu tarafında, diğerinin o tarafında olduğunu okuyoruz. Buradan ‘kiyumers’-ilk insan-ortaya çıktı, oradan da inek. O halde Zerdüşt yaratılış felsefesinde, ilk insan, ilk inekle eş zamanlı doğmuştur.”⁴⁶

Zerdüşt dini ve Hint dini aynı kavim olan Aryailere hitap ettiğinden ortak değer olan ineğin iki dinde de karşılık bulması ateşin kutsallığının diğer inançlardan alınıp sürdürülmesi ineğe de kutsallık atfedilmesi doğaldır. Eski inançlar birbirini besleyerek ve birikerek yeniden şekil alıyorlardı ve yeni isimler ile ortaya çıkıyorlardı. Zerdüştlük biriken inançlardan gelişmişme fırsatı bulmuştur. Durum böyle olunca Zerdüştlük içinde farklı dini yorumların çıkması da kaçınılmaz oldu. Ortaya çıkan yeni yorumlar fırka olarak bir nevi yorum farkı olarak devam ettiler. Bu fırkalardan biri de çok ince yorum farkları ile ortaya çıkan “Senneviye”dir.

⁴⁶ Ali Şeriati, **Dinler Tarihi I**, Çev. Ejder Okumuş, Ankara, Fecr Yayıncılık, 2015, s. 245

Zerdüştlükte 70 kadar fırka vardır⁴⁷ ve bu fırkaların temel tartışmaları iyi ruh ile kötü ruhun varlığı ve savaş sebebi üzerinedir. Ayrıca Zerdüş peygamber'in bir kişi olmadığı en az beş Zerdüş'tün dünyaya gelip geçtiği söylenir.

Senneviye'de Zerdüştlükteki iyi ruhun kadim olmayan kötü ruha üstünlüğü bir gün gerçekleşecektir görüşünün aksine kötü ruh da kadim olarak görülür ve iyi ruhun karşısında bir yaratıcı olarak görülür. Zerdüştlükte iyi ruh Ahura Mazda'dır ve kötü ruh dedikleri Ehrimen de iyi ruhtan ortay çıkmıştır ve kadim değildir. Bu yönüyle Zerdüştlük düalizmden uzaklaşır. Fakat Senneviye için bu durum böyle değildir. Düalizm olduğu gibi sürdürülmüştür ve Zerdüş peygamber öncesi inançlarda iyi-kötü ruh mücadelesinin kadim olduğu inancı olduğu gibi korunmuştur.

Senneviye (İkicilik; Dualizm) Mecusilere özgü bir inanıştır. Onlar iki aslın varlığını iddia etmişlerdir. Onlara göre iki tane kâdim müdebbir vardır. Hayır ve şer, yarar ve zarar, sâlah ve fesat bunlar arasında ikiye ayrılmıştır. Birine 'Nur' diğerine 'Zulmet' adını vermişlerdir. Fars dilinde ilkinin adı Yezdân, diğerinin adı da Ehrimen'dir.

*Mecusilerin inançla ilgili sorunları temelde iki esas üzerinde tezahür etmiştir: a) Nurun zulmete karışma sebebini açıklaması b) Nurun zulmetten kurtuluşunun izahı. Onlara göre karışma başlangıç, kurtuluş ise varılacak menzildir.*⁴⁸

Gerçek Mecusilerin iki asıl olan nur ve zulmetten nurun ezeli olduğuna inandıkları söylenir. Bunun Zerdüş'tün gösterdiği yol olduğu söylenir. Dolayısıyla Zerdüştlerin çoğu zulmeti sonradan ortaya çıkan bir asıl olarak kabul ederler. İyi ruh ve kötü ruh tartışması gibi ilk insanın yaratılışı üzerine de ayrı fikirler ortaya çıkmıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi bu ayrı fikirler ya da fırkalar ortaya çıkarmıştır. Örneğin bazı Mecusiler ilk insan olarak Kiyumers/Geyûmers'i görür. Geyûmersiyye fırkasına göre Geyûmers Adem peygamberden başkası değildir. Hint ve İran tarihi açısından da Geyûmers'in Adem peygamber olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Zerdüş

⁴⁷ Eş Şehristani, s. 12

⁴⁸ Eş Şehristani, **Dinler ve Mezhepler Tarihi**, s. 202

geleneğinde daha önce de ifade edildiği gibi bir kaç tane Zerdüş'tün olduğu söylenir. Kimi Mecusiler için Geyûmers, Zervan-ı Kebir olarak geçen ikinci peygamber Zerdüş'tür. Bir başka deyişle ilk insan ilk Zerdüş'tür.⁴⁹

a. Zerdüştlük Öncesi Kutsal Ateş Kültü

Zerdüş öncesi İran coğrafyasında ateşe gösterilen saygı ve atfedilen kutsallık öteden beri mevcuttu. Hindistan menşeli Mitraizm'de de bu kutsallık var. Mitraizm Mihr denilen ve tahtının güneşte olduğuna inanılan tanrıya tapanların inancıdır ve Zerdüş öncesi bir inançtır. Günümüzde bu inancın kalıntıları ve uygulamaları Ezidi inancında mevcuttur. “Zerdüş öncesinde ahit, antlaşma, uyuşma, ittifak ve vaad anlamlarına gelen Mitra'nın, bu ahit bağlamı üzerinden tanrılaştırıldığı kabul edilmektedir”⁵⁰ Mitra bu söylemde uyuşma, ittifak anlamı üzerinden adaleti tesisi eden güç olarak telakki edilir.

Mitra, İran'ın en iyi bilinen ilahlarından biridir.⁵¹ Mihr tanrısının güneşte yaşadığını ifade eden bu inançta güneşten dolayı ateşe bir kutsallık atfedilir. Güneşin verdiği koruyuculuk ve toprağa, bitkiye verdiği bereket fikrinden dolayı Mitra inancında düzenden yana tavır alınmış olabilir. Düzeni bozan yalan ve kötülük ile mücadele vardır. Bu nedenle verilen bir söze sadık kalmak ve düzeni korumak en önemli görevdi. Ateş önünde veya güneşe bakarak düzeni korumak için ant içilirdi. Güneşin ve ateşin kutsallığı düzen sağlayıcıydı. Bu kutsallığa İranlılar dışında Hintliler de inanırdı. Hint ve İran coğrafyasında antlaşmanın garantörlüğü için ateş önünde Mitra'ya ant içilirdi. Bu ateş kaynağı güneş de olabiliyordu, ocaktaki ateş de olabiliyordu.⁵² Günümüz Ezidileri'nin ibadet ederken yüzlerini güneşe dönerek dua etmeleri muhtemeldir bu dönemden kalan bir uygulama ya da ibadettir. Ezidiliğin Zerdüş inancından ortaya çıktığı fikri, Ezidiler arasında yaygın olarak kabul edilen

⁴⁹ Carlo Cereti, “Gayomard”, *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/gayomard>, [Erişim Tarihi: 24 Temmuz 2017].

⁵⁰ Mehmet Alıcı, *Kadim İran'da Din*, İstanbul, Ayışığı Yayınları, 2012, s. 139

⁵¹ Asiye Tıgılı, *Zerdüş Hayatı ve Öğretisi*, İstanbul, Beyan Yayınları, 2004, s. 57

⁵² A. e., s. 61

bir fikir. Fakat bazı kaynaklarda Ezidiliğin Zerdüşt öncesi bir inanç olduğu da söylenir. Ezidiliğin kökeni ve kurucusu bilinmiyor. Bu dinin içinde Zerdüştlük, Hıristiyanlık ve Manicilik gibi inançlardan kalmış öğeler vardır. Bir tür senkretizm (bağdaştırmacılık) olarak gelişmiştir.⁵³ Ezidilik inancı ayrı bir araştırmanın konusu olmakla birlikte Mitrahizm'den kalıntılar taşıdığı gerçeği de vurgulanmalıdır.

Mitrahizm için ateş kutsaldı. Yunan coğrafyasında da kutsal ocak ateşi vardı ve dolayısıyla daha önce de ifade edildiği gibi ateşin kutsallığı fikri Zerdüştlük ile ilgili bir durum değildir. Bu fikir diğer toplumlarda tapınak ateşi olarak zaten varolan bir kavramdı. "Tapınak ateşi ilk kez M.Ö 4. Yüzyılın erken döneminde Ahamenitler tarafından oluşturuldu. Avesta'da tapınak ateşi diye bir kelime yoktur."⁵⁴

Zerdüştlük, Magus denilen büyücülerden bu geleneği olduğu gibi almış olabilir. Ateşe ilişkin kavramı İslam literatürüne de sokmuştur. Örneğin İslam'da kullanılan 'minare' kavramı ateş yakılan yer anlamına gelir. Yaratıcıya ulaşmada yüksek yerin kullanılması fikri minare kavramı ile İslam'a geçmiştir.⁵⁵

İlk ateş tapınağı Afridun tarafından Tûs şehrinde inşa edilmiştir. Diğeri Buhara'da kurulan Berdeson tapınağıdır. Behmen tarafından Sicistan'da mabed olarak kullanılan tapınağın adı Kereko'dur. Buhara tarafında Kubâdan isimli, Faris ile İsfahan arasında Keyhüsrev tarafından inşa edilmiştir. Koyse adında birer tapınakları daha vardır. Bir diğeri Komes'teki Cerir tapınağı'dır. Kenkeder adında bir tapınak daha vardır ki Doğu Çin'de Siyavuş tarafından inşa edilmiştir. Bir diğeri Kuştasb'ın dedesi tarafından Errecân'da inşa edilen tapınaktır. Bunlar Zerdüşt'ten önce inşa edilmiş tapınaklardır. Zerdüşt Nişabur ve Nesâ'daki ateş tapınaklarını yenilemiştir. Kuştasba, Cem tarafından tazîm edilen bir ateşin getirilmesin emretmiş, bu ateş Harzem şehrinde bulunmuş. Becerd'e getirilmiştir Âzerhorre olarak bilinir. Mecusiler en çok bu ateşi tazim ederler. Keyhürev de Efrasyab'la savaşmaya

⁵³ Sabiha Banu Yalkut, **Melek Tavus'un Halkı Ezidiler**, İstanbul, Metis Yayınları, 2013, s. 47

⁵⁴ Mary Boyce, **Textual Sources for The Study of Zoroastrianism**, United States of America, The University of Chicago Press, 1990, s. 62

⁵⁵ Gündüz Filiz, "Minare", **İslam Ansiklopedisi**, C. 30, 2005, <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php?klme=minare>, [Erişim Tarihi: 1 Nisan 2018].

*çıkınca bu ateşi tazim etmiş ve önünde eğilmiştir. Enûşirvan'ın bu ateşi Kirman'a naklettiği söylenmiştir. Ateşin bir bölümü de Nesâ şehrine taşınmıştır.*⁵⁶

Hem İran coğrafyasında hem de buranın dışında olan yerlerde ateşe dair uygulamalar yaygındı. Fethedilen yeni topraklara ateş götürülür ve orada yeni ateş ocakları, tapınakları veya kuleleri inşa edilerek yeni ateş yakılırdı. Suriye coğrafyasındaki gözetleme kuleleri ile Orta Asya ve Uzakdoğu coğrafyasında yaygın olan haberleşme (ateş) kuleleri gibi yapılar hep ateş ile ilişkili olan yapılardı. Bu ateşi her topluluk kendi yaşam biçimi şeklinde düzene sokmuştu ve öyle kullanıyordu.

“İran’da Zerdüşt’ten önce ilahi ateş olan Mehr ateşi, Ahramazda’nın ateşidir. Roma’ya gittiğinde -Hıristiyanlıktan önce- Roma’nın ateşi oluyor, Roma toplumunun güç, azamet, parlaklık ve medeniyet mazharı oluyor.”⁵⁷ Hint geleneğinde ise zafer kuleleri bu kavramın yerini dolduruyordu. Anadolu’ya ve Yunan coğrafyasına gelindiğinde bu geleneğin sürdürüldüğü görülür.

Antik Yunan kent-devletlerinin kamusal ocak ateşinin kutsallık yönü vardı. Bu kent devletleri yerleşim için yeni bir yer bulduklarında ocak ateşinden yanlarına alarak yeni yerde ateş yakarlardı. Bu yüzden ateşin sönmemesi gerekirdi ve eski yerin yaşantısını, bereketini yeni yere arteşle götürürlerdi, Bu yüzden ateş sunaklarının hepsini Zerdüşt ile ilişkilendirmemek gerekir.⁵⁸ Zerdüşt olduğu gibi bu geleneği Magus’lardan aldı ve dini bir ibadet şekli olarak devam ettirdi. Adaleti tesis eden Mihr tanrısının güneşte yer alması ve bunun yeryüzünde adaleti sağlamak için bir araç olarak kullanılması gerekiyordu. Zerdüşt, bu geleniği hepten yok sayamazdı, sadece İran coğrafyası ile sınırlı olan bir gelenek olmadığı açıktı. Kitleleri bir arada tutan ortak kodlardan biriydi ve bu yüzden Zerdüşt tahrip olmuş olan ateş kulelerini de tamir ettirerek ateşi tazim etmiş olabilir.

Mecusiler için ateşin kutsal kabul edilmesinin birçok nedeni ve anlamı vardı. Ateş, İbrahim peygamberi yakmamıştı, yüce bir cevherdi. Ayrıca ölümden sonra ahirette

⁵⁶ Eş Şehristani, **a.g.e.**, s. 221

⁵⁷ Şeriati, **Dinler Tarihi I**, s. 164

⁵⁸ Richard N. Frye, **Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Kadar Orta Asya Mirası**, Ed. Bernard Lewis, Heath W.Lowry, Çev. Füsün Tayanç, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 1996, s. 69

ateşte yanmamak için ateşi tazim ettiler.⁵⁹ Yüce bir cevher olan ateşin günlük hayattaki işlevi kısmen dönüştürülerek Zerdüştlüğün merkezine oturtulmuş olabilir. İran coğrafyasının dağınık kabile toplumunda adaletin tesis edilmesi ve gündelik hayatın düzeni için ateş kültü devam etmek zorundaydı.

“Zerdüştlük’te ateşin temizliyiciliğine ve hayatı yenileyiciliğine inanılmaktadır. İnsanlara musallat olan kötü ruhlar ve uğursuzluklar ateşle defnedilebilir. İnsan yaratılışındaki en üstün vasıflı unsur ateştir; yani insan ruhu ateşten yaratılmıştır; öldüğü zaman da ruhu gökteki ilahi ateşle birleşecektir. Bu ilahi ateş Ahura Mazda’nın oğludur.”⁶⁰ Böylece ölümlerin ateş kulelerinden yakılmasıyla ruhun tanrı Ahura Mazda’ya teslimiyeti sağlanıyordu.

b. Zerdüş’tün Kimliği

Yaklaşık olarak üç bin yıllık bir Zerdüştlük geleneğinden bahsetmek ve detaylı bir veri ortaya koymak başlı başına bir zorluktur. Zerdüş’t ve dini üzerine yapılacak bir çalışma için mutlaka arkeoloji, nümizmatik, klasik tarih ve antropoloji gibi alanlardan faydalanılması gerekir. Çünkü Zerdüştlüğe dair bilgilerin tamamını bu alanlardan ortaya çıkan verilere göre aktarabiliyoruz. Daha önce de ifade edildiği gibi Zerdüş’t’e ve dolayısıyla Zerdüştlüğe ilişkin edindiğimiz bilgiler üç grupta toplanıyor. Birincisi Zerdüştlere ait olan kaynaklardır. Bunlar Zerdüş’t din alimleri ve dini sözlü geleneklerden gelen bilgilerdir. İkincisi Yunanlı klasik tarihçilerin verdiği bilgilerdir. Ksenefon, Herodotos gibi tarihçilerin yazdıkları ve eksik olarak ulaşılan metinleridir. Üçüncü olarak filolojik ve arkeolojik çalışmalardan bilgiler edinebiliyoruz.⁶¹ Zerdüş’t’e dair sözlü dini gelenekten gelen bilgilerin ne kadarının değişikliğe uğrayarak yazıya geçirildiğini bilmiyoruz. Aynı şekilde klasik Yunan tarihçilerin verdiği bilgilerin sadece ulaşılabilen bilgiler olduğunu da biliyoruz. Herodotos’un verdiği bilgiler eski çağlar hakkında ulaşabileceğimiz kısıtlı bilgilerdir. Ulaşılan bilgiler sınırlı sayıdadır ve Herodotos geride birkaç mezar taşı yazıtı,

⁵⁹ Eş Şehristani, **a.g.e.**, s. 221

⁶⁰ Ahmet Yaşar Ocak, **Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s. 247

⁶¹ Frye N., **The Heritage Of Persia**, s. 29

Suidas'ı tanıttığı yazıyı ve Eusebios'un yazısını bırakmıştır veya sadece bunlara ulaşılabilmiştir.

Asya gibi göçlerin yoğun olarak yaşandığı ve yaşam koşullarının toplulukları belirli bölgelere göçe zorladığı bir coğrafyada vuku bulmuş ve etkisini günümüze kadar sürdüren Zerdüştlüğü detaylı olarak inceleyip sınırlarını belirlemek oldukça meşakkatli durum. Zerdüş peygamberin ve Zerdüştlüğün keskin sınırları öyle görünüyor ki tarih sahnesinde silik kalacaktır.

“Zerdüş sözcüğü; (zoroaster), zarathustra'nın Yunanca karşılığıdır. (Zarath: güzel, doğru; üstra: develer demektir. Güzel develere sahip olan anlamını ifade eder. Halk dilinde Zerdüş yaşayan yıldız anlamındadır.) ... Zerdüş'ün İran dinleri üzerinde önemli bir etkinliği olduğu için kendisini peygamber olarak görenler var”⁶² Bu tanım Zerdüş için kabul gören en geniş ve yaygın tanımdır. Bunun dışında tanımlara da rastlamak mümkün. Zerdüş'ün anlamının develer sahibi olarak ifade edilmesi Zerdüştlüğü kabul eden topluluklarda tarım ve hayvancılığın birinci derece önemli olmasıyla ilişkili olabilir. Zerdüş, Hint coğrafyasındaki söylemle “Zaotar”, bir çobandı ve deve sürüsüne sahip olduğu söylenir.

Avesta'da Zerdüş'ten, bir rahip ya da eski Aryan dinindeki zaotar (Hintli hotar) olarak bahsedilir.⁶³ Zerdüş'e Tanrı tarafından indirildiği veya Zerdüş tarafından yazıldığı düşünülen sahifelerde mahlukatın belli bir düzende yaratılmış olduğu görülüyor. Sahifelerde Tanrı Ahura Mazda'nın iradesinin bu düzen üzerinde ezeli olması gibi ilmî, ibadet yoluyla Tanrı'yı zikretmek gibi ameli metodların yer alması, Zerdüş'e peygamberlik veya dini liderlik vasfını verdiği düşünülür. Bu vasıf Zerdüşlerr için Zerdüş'ün peygamber olarak görülmesine etki etmiş olabilir. Zerdüş, geride bıraktığı etki ve inanç sistemi anlamında öğretileri ve yarattığı düşünce sistemi ile kendinden sonraki din sahibi toplumları ve ekolleri etkilemiştir. Günümüzde İran'da ve Hindistan'da yaşayan Zerdüşler için muhtemelen Zerdüş eski aryanlar için bir çeşit peygamberdi.⁶⁴ Zerdüştiliğin içinde gelişerek şekillendiği

⁶² Korkmaz, a.g.e., s. 45

⁶³ Frye N., **Antik Çağlardan...**, s. 71

⁶⁴ Frye N., **The Heritage of Persia**, s. 34

Mecusî topluluğunun peygamberi olarak kabul edilir. Kutsal kitap olan Avesta'nın varlığı ve Zerdüşt'ün öğretilerinin ve yakarışlarının olduğu Gatha'ların varlığı ona Zerdüştî toplum nezdinde peygamberlik statüsü veren ibarelerdir.

Zerdüşt'ün doğduğu yer ve yaşadığı zaman dilimi kesin olarak bilinmemekle birlikte yaygın kanıya göre bugün Tacikistan ile Afganistan arasında kalan bölgede ortalama bir tarihlendirme ile M.Ö.7. asırda yaşadığına inanılır. Pettazzoni, Zerdüşt'ün M.Ö. 7. asırda İran'ın kuzeydoğusunda reform yaptığına inanır. James H. Moulton bunu M.Ö. 1000'li yıllar diye ifade eder.⁶⁵ Ali Şeriatî de Raffaele Pattazzoni gibi bunu M.Ö. 7. asır olarak tarihlendirir. Birçok doğu araştırmacısı ve özellikle Zerdüştlük üzerine çalışmalar ortaya koyan uzmanlar, çeşitli nedenlerden dolayı net olarak bir tarihlendirme yapamıyor. Bu yönüyle ortalama bir tarihlendirme ile M.Ö. 7. asır Zerdüşt'ün yaşadığı dönem olarak temel alınabilir.

“Tarihler M.Ö. 15. Yüzyıldan 6. Yüzyıla kadar değişiklikler gösteriyor. Fakat Avesta dilinin arkaik yapısından ve çoban toplumundan ötürü Ahamenit İmparatorluğunun yükselmesine değil. M.Ö. 1000 yılına yakın bir tarihte yaşadığı üzerinde bir uzlaşma var.”⁶⁶ Tarihlendirme ne olursa olsun eldeki arkeolojik bulgular ve filolojik çalışmalar bu dönemi en geç haliyle M.Ö. 1000'li yıllar olarak kabul eder. Fakat bazı tarihlendirmeler de Zerdüşt'ü Arya kavimi ile bağdaştırmak için daha eskiyi gösterir. Örneğin M.Ö. 1500'lü yılları da dile getirenler var. Bu tarihlendirmelerin büyük bir bölümümü sözlü gelenekten aktarılan bilgilerin oluşturduğu karmaşayla ilgilidir. Bazı Zerdüşt toplulukları Zerdüşt peygamberi ilk insan Hz. Adem olarak da tanıtır.

Biruni tarafından aktarılan daha sonraki İran kaynaklarına göre Zerdüşt, Büyük İskender'den 258 yıl önce yaşamıştır.⁶⁷ Daha önce de ifade edildiği gibi erken dönem İslam âlimleri, İslam öncesi İran coğrafyasındaki tarihi verileri büyük oranda sözlü gelenekten ve destansı anlatımlardan aktarmışlardır. Biruni de yapmış olduğu

⁶⁵ Louis H. Gray, “Some Recent Studies on the Iranian Religions”, *The Harvard Theological Review*, Vol. 15, No,1, January 1922, <http://www.jstor.org/stable/1507937>, s. 89

⁶⁶ Frye N., *Antik Çağlardan...*, s. 71

⁶⁷ Muhammad A. Dandamaev, Vladimir G. Lukonin, *The Culture and Social Institution of Ancient Iran*, Ed. by Philip L. Kohl, D.J. Dadson, Trans. by Philip L. Kohl, Great Britain, Cambridge University Press, 1989, s. 322

tarihlendirme ile yaklaşık olarak ortak tarihlendirme olarak belirlenen M.Ö. 7. asrı işaret etmiş oluyor.

Tarihlendirmede farklılıkların çıkmasının bir başka nedeni ise büyük oranda Zerdüştlüğün devlet dini olarak kabul edilmesinden sonraki süreçte imparatorlukların ulusal kökenlerini bu din ve onun rahipleri olan Mûbedlerin bilgileri üzerinden belirlemesinden kaynaklanır. Bu tür tarihlendirme girişimlerinin büyük bir bölümü Orta Persçe/Pehlevice olarak yazılan kaynaklarda yer alır.

Orta Persçe kitaplarında, Zerdüş'tün yaşadığı dönemin bin yıl kurgulanmasının nedeni İskender'den belli bir süre öncesine ya da Selevkos dönemine tarihlendirmeyi kanıtlamak içindir.⁶⁸ Orta Persçe ile yazıya geçiliren metinlerin büyük bir bölümünde İranlılık ve İran'ın antik tarihi vurgulandığı için devlet kimliği için de belirli bir tarihlendirmenin olması gerekiyordu.

Selevkos dönemi, İran kimliğinin Helen kültürü ile harmanlanarak yaşatılmaya ya da dönüştürülmeye çalışıldığı dönemdir. Bu dönemin devlet kimliğinin yok olmak ile karşı karşıya olduğu dönem olarak Orta Persçe yazılan metinlerde yer alması da gayet doğaldır. Bir bakıma Zerdüş'tün yaşadığı dönemi ortaya koymak imparatorluklar ve hanedanlıklar için İran kimliğinin başlangıç noktasını belirlemek gibi bir durumdu.

Zerdüş'tün yaşadığı dönemin net ve doğru bir tarihlendirmesi ortaya çıkmadığı gibi İran coğrafyasında yaşadığı bölge de tam olarak belirlenememiştir. Tarihçi A.V. Jackson'a göre Zerdüş't, İran'ın batısında Urmiye Gölü'nün bulunduğu bölgede yaşamıştır. Yaygın kanı da bu yöndedir. Bugün Kuzistan'dan Güney ve Doğu Anadolu'ya kadar uzanan ve içine Azerbaycan topraklarını da alan coğrafya Medya coğrafyası olarak geçerdi ve Zerdüş'tün Medya bölgesinde doğduğu kabul edilir. Medya İmparatorluğun'daki inanç sistemi Mitrahizm ve Pagan inançların yanında erken dönem Zerdüştilik'ten oluşurdu. Sözlü Zerdüş'ti geleneğine ve efsanelere göre Zerdüş'tün ruhu Aryan Vioçe⁶⁹ gölünün içindedir ve kıyamet koptuğunda Zerdüş't

⁶⁸ Frye N., **Antik Çağlardan...**, s. 71

⁶⁹ Arya ırkına ait olan ve böyle kabul edilen göldür. Günümüzde bu göle Urmiye Gölü denilir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. <http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/urmia/index.htm>

mehdi olarak bu gölden çıkacaktır. Zerdüş'ün tekrardan Dünya'ya geri dönüp adalet sağlayacağı fikri eski İran kimlik kodu olarak Şiiliğe geçmiş olabilir. Kurtarıcı ve adaleti tesisi edecek imam beklentisi Şiilikte varlığını sürdürmektedir. Zerdüşti geleneğinde bu kurtarıcı peygamber iken Şiilikte bu kurtarıcı İmamdır.

Zerdüş peygamber bünyesinde yeni bir kimlikle şekillenen Zerdüştiliğin monotesit bir din mi yoksa politesitik pagan oluşum mu olduğu konusu da hep tartışılmıştır. Med İmparatorluğu'nun çoklu inanç sistemi düşünüldüğünde bu tartışmaların da olması son derece doğaldır.

Teolog Raffaele Pettazzoni ve James Hope Moulton'a göre Zerdüştlük monotesit bir dindir. Moulton, *Early Zoroastrianism* çalışmasında şunu söyler: "Ehrimen politesitik paganizmin bütün tanrılarının mirasçısı ve sembolüdür. O, sadece kendi geleneğinin tanrısı değildir. O, geleneğin bütün ilahi figürleri olarak kabul edilen tanrılarının temsilcisi olarak bir reformisttir."⁷⁰

Zerdüş sadece kendi geleneğinin sürdürücüsü değildi. Daha önce de ifade edildiği gibi ateş kültürünün kutsallığını yeni inanç içinde sürdürmeyi başarmış olabilir. Zerdüştlüğün üzerinde yeşerdiği ve dönüştürdüğü Mecusilikteki Geyyumersiyeye ve Zervaniyeye fırkalarının ardından ortaya çıkan Zerdüştiyeye fırkasında Zerdüş, kendisinden önceki bütün inanç sistemlerinin benimsediği farklı tanrı figürlerini kendi şahsında toplayan kişi olarak sivrilmiştir. Dolayısıyla Zerdüş sadece kendi geleneğinin yaratıcısı ya da dönüştürücüsü değildir. Biriken inanç sistemlerini tek yelpazede toplayan ve dönüştüren kişi olabilir.

"...Antik çağda Orta Asya'da, üçünün birçok değişimini de içeren üç genel inanç ve uygulama biçimi vardı: Eski, yerli Hint-İran öncesi uygulamaları, aryan inançları ve uygulamaları ve yeni bir inanç olan Zerdüştlük."⁷¹ Ortaya çıktığı dönem itibari ile karmaşık inanç sistemi mevcuttu ve bunların hepsini bir çatıda toplamak zor görünüyordu. İyi organize olmuş ve toplumun her kesimine ulaşmış bir inanç yoktu. Belli başlı oluşturulmuş öğretileri ve dinsel törenleri olan bir dinin Zerdüş

⁷⁰ Louis H. Gray, "Some Recent Studies on the Iranian Religions", <http://www.jstor.org/stable/1507937>, s.89

⁷¹ N.Frye, *Antik Çağlardan...*, s.74

döneminde var olduğu söylenemez.⁷² Bu yönüyle Zerdüş, dağınık inançların sahiplendiği birçok Tanrı ve Tanrıça yerine “tevhid” anlayışıyla tek tanrıya giden yolu açmış olabilir. İyi organize olmamış bir inanç sistemin yokluğu ve dağınık pagan inançlar Zerdüş’e tevhid anlayışı bağlamında hareket etme olanağı sunmuş olabilir.

“Zerdüş, İran toplumun putperestlikten Tanrı’ya tapma aşamasına geçirme rehberliğini uhdesine almıştı.”⁷³ Zerdüş, bunu kısmen de olsa gerçekleştirdi. Zerdüş sonrasındaki süreçte ise Zerdüşlüğün monoteist yapısı İran resmi kimliği oluşturulurken sağlandı. Özellikle bu tarz çabalar Sasani Hanedanlığı döneminde yoğunluk kazanmıştır. Bunun ötesinde imparatorluklar döneminde Zerdüş’ün yaşadığı dönem hep değişiklik göstermiştir.

Ahamenit İmparatoru I.Dara’nın kral yazıtları incelendiğinde metinlerdeki dil ile Avesta’daki metin dilinin birbirine uymadığını bazı araştırmacılar dile getirmektedir. Bu yüzden filolojik çalışmalar yapanlar Zerdüş’ün yaşadığı dönemin M.Ö 6.ve 7. yüzyıl olamayacağını iddia ediyorlar. Zerdüş dönemini daha geç bir dönem olan M.Ö 8-9. yüzyıla kadar götürürler. Böyle bir ihtimal her zaman vardır. Nitekim Zerdüş döneminin İmparatorluk dönemi ile eş tutulmaya çalışıldığını daha önce ifade ettik. Bu yargıyı destekleyen başka veriler de mevcuttur. Örneğin Zerdüş olan Parsilerin yoğun olarak yaşadığı Hindistan Bombay’da bazı Zerdüşüti metinlerin M.Ö 1400 yılında bugünkü İran’ın kuzey doğusunda bulunan “Erdebil” civarındaki “Sabalan Dağı”nda yazıldığına inanılır. Bu metinlerde geçen coğrafik bölgeler sırasıyla: Azerbaycan, Ermenistan, Kürdistan, Batı Rum (Türkiye) ve Mazenderan’daki Mughan olarak vurgulanır.⁷⁴ Zerdüş’ün yaşadığı dönem için belirsizliğin kaynağı bu şekilde başlıyor. Fakat Kral yazıtlarından ulaşılan bilgiler ışığında uzmanların ortak görüşleri oluşmuştur. Bu görüşlerden biri Ahamenit İmparatorluğu’nu yönetenlerin Ahura Mazda’ya taptıklarıdır. Bunun dışında yazıtlarda Zerdüş ismi yer almadığı ifade edilir ve bu durumu Zerdüş dininin daha belirli bir sistem üzerine kurulmadığı ve dağınık bir inanç aşamasında olduğunu

⁷² A.e., s. 72

⁷³ Ali Şeriati, **Dinler Tarihi II**, Çev. Ejder Okumuş, Ankara, Fecr Yayınları, 2013, s. 20

⁷⁴ Abraham Yohanna, A.V. Williams Jackson, “Some Persian References to Zoroaster and His Religion”, <http://www.jstor.org/stable/592770>

vurgularlar. Yani Ahamenit İmparatorluğu'nun kurulduğu ve şekillendiği dönem ile Zerdüştlüğün belirli bir teşkilata ve din adamlarına sahip olmaya çalışması aynı döneme rastlamış olabilir. Nitekim yazıtlarda Ahura Mazda dışında başka tanrılardan da bahsedildiği görülür. Hatta Zerdüşť dini imparatorlukta iyice kabul gördükten sonra başka dinler için de tapınaklar inşa edilmişti. Anahita ve Mithra gibi tanrılar için tapınak yapılmıştır. Bir bakıma Med İmparatorluğu'ndan kalan dini yapı belirli sınırlandırmalar ile ve dönüşümler ile devam ettirilmiş gibi görünüyor.

Zerdüştlüğe ve Zerdüşťün yaşadığı dönem üzerindeki tartışmalar bu şekilde şekillenmektedir. Bu tarz tartışmaların ortaya çıkmasında belli başlı kaynaklar öncülük etmiştir. Zerdüşťi literatür, şimdiye kadar edinilen bilgilerin toplamı olarak İran mitolojisinin kaynaklarından olan “İran Edebiyatı”, “Avesta” “Dinkerd* (Denkard)”, “Bundahišn* (Bundehiř)”, “Hudaynâme”, “Şehnameler” gibi kaynaklarla şekillenmiştir.⁷⁵ Bu kaynaklar günümüz Avesta'sını oluşturan bilgi kanallarıdır. Net bir tarihlendirme yapmanın ve var olan tartışmaları sınırlandırmanın imkânsızlığı ortadadır. Yukarıda sayılan kaynakların büyük bir bölümü Sasani döneminin birer ürünü ve İslam'ın İran'a gelmesinden iki yüz yıl sonra eklemeler yapılan kaynaklardır. Bu kaynaklar ve klasik dönem tarihçilerinin verdiği kaynakların yanında arkeolojik ve filolijik çalışmalar Zerdüşť ve Zerdüştlüğe dair bilgilere ulaşabileceğimiz alana giden yolun taşlarıdır.

Bunların dışında Zerdüşť dini konusundaki bilgiler, Avesta, Pehleviler tarafından sonradan eklemeler yapılan kitaplardan, Herodot ve Plutarch gibi klasik tarihçilerin yapıtlarıyla, çeşitli İslam, Ermeni vb. kaynaklara ve günümüze değin Zerdüştlük inancına bağlı kalmış olan kimi topluluklardan (Gebriler, Parsiler) elde edilen verilerden oluşmaktadır.⁷⁶ İran'dan Hindistan'a göç eden Zerdüşťler Hindistan'da dini metinlerini koruyabilmişlerdir. Hindistan'ın kendine özgü tenasühe dayalı ortaya

⁷⁵ Korkmaz, s. 24

*Zerdüşťi din adamları Avesta hakkında ve Mecusilik ile ilgili rapor niteliğinde risaleler yazdı. Avesta'nın “nüsk” denilen 21 bölümü hakkında genel bir değerlendirme yaptıkları metinlere denilir * Temel koymak veya oluşturmak anlamına gelen bu metinlerde yine din hakkında genel bir görüş yazılır. Dinin temel bilgilerinin toplandığı metinlerdir.

⁷⁶ Dr. A. Medyalı, **Antik Kürdistan'da Dinsel Yapılanma: Zerdüşť ve Öğretisi**, Stockholm, Berhem Yayınları, 1991, s. 15

çıkan sınıflar arası ayırım kültüründe korunabildiler. Hindistan'daki Kast Sistemi, Zerdüştilerin kendi dinlerini korumasında kolaylık sağladı.⁷⁷ Kast Sistemi içinde korunan Zerdüştlük daha sonra Oryantalist çalışmaların verdiği sonuçlarla İngilizlerin desteğini almış olabilir ve Hindistan'da İngiliz yönetiminden eğitim, hastane konularında destek görmelerine etki etmiş olabilir. Burada eğitim alan Zerdüştlere daha sonra İran Zerdüştlere ile iletişime geçip onları cemaat olarak yeniden örgütlemişlerdir. Bombay, Zerdüştlere yoğunlukta yaşadığı kenttir ve faaliyetlerinin çoğunu burada gerçekleştirmektedirler. "1891'deki genel nüfus sayımına göre Hindistan'daki Parsilerin sayısı 89,904 idi. Bunların 76,774'ü Bombay'da yerleşikti."⁷⁸ Günümüz Hindistanında yaşayan Zerdüşti cemaatlerin büyük bir bölümü Zerdüş'tün yaşadığı dönemi anlatılan destanlardan aktarmaktadırlar. Bu tarz destansı halk hikayeleri Zerdüşti toplumunda Zerdüş'te üzerine genel kabul gören kanıtı ortaya koymaktadır.

Zerdüşti halk hikayelerine göre Zerdüş'te ilk olarak Urmiye Gölü ile Hazar Denizi arasında bulunan Erdebil'e gitti ve burada insanları dine çağırdı. Fakat insanlar Zerdüş'te çağrısını dinlemedi ve Zerdüş'te onların şehrine Tanrı Mazda tarafından bir felaket göndereceğini söylediği riayet edilir. Çağrısı dikkate alınmayan Zerdüş'te, Erdebil'den Horasan'a doğru gider ve o gittikten sonra Erdebil'de sert bir kış geçer ve insanlar felaketle karşılaşır. Horasan'a gittiğine inanılan Zerdüş'te burada dini yaymak için uygun bir ortam bulamadığı ve günümüzde Afganistan'ın kuzeyinde bulunan Balkh / Belh'e geçtiği söylenir. Avesta'nın kalan az sayıdaki metinlerinin dil yapısı dikkate alındığında ve incelendiğinde doğu İran dilinde yazıldığı görülür. Bu durum Zerdüş'te Belh'e yaşadığını kısmen de olsa destekler. Belh'te çağrısına karşılık bulan Zerdüş'te o dönemde (M.Ö. 800'ler olduğu varsayılır) Kayani Alesi'nden kral olan Vishtaspa tarafından çağrılır. "Kayaniler, erken dönem Pers destan / sözlü geleneğinde Ahamenitlerden önce yönetici olan bir hanedandır. Bütün aile bireylerinin isimlerinin önünde 'Kay' öneki kullanılır. Bu kavram Avesta'da

⁷⁷ D. Menant, "Zoroastrianism and the Parsis", *The North American Review*, Vol. 172, No. 530, January 1901, <http://www.jstor.org/stable/25105117>, s. 135

⁷⁸ D. Menant, *a.g.e.*, <http://www.jstor.org/stable/25105117>,

'*Kauui*' kelimesinden gelir."⁷⁹ Avesta'da bir bölüm olarak yer alan "Kıyan" bölümünde soylu ruhlardan bahsedilir. Soylu ruh, zaman zaman tanrı Ahura Mazda'yı ziyaret eder. Bu nedenle krallar da birer soyluydu ve hata yapmayan, masum kişiler olarak görülürdü. İslamda "Miraca çıkmak" ve Hıristiyanlıkta Hz. İsa'nın göğe yükselişi, Şiiilikte kayıp imam söylemi, Zerdüştî gelenkten ve Kıyan kavramında etkilenmiş olabilir. Ayrıca Abbasilerin II. Halifesi Ebu Cafer Mansur döneminde halifelik makamının kutsal hale getirildiği kimi kaynaklarda söylenir. Kıyan kavramının İranlı şahıslara sağladığı ilah olma durumundan halifeliğe kutsallık atfedilmiş olabilir. Bu yönüyle İran devlet geleneği de kutsal halifelik kavramı çerçevesinde geliştirilmiş olabilir. Avesta'dan gelen bu kavramın 'Kral' anlamında kullanıldığı da düşünülür. Nitekim Zerdüştlüğün dini uygulamalarının işlendiği Avesta'nın bir bölümünü oluşturan Yasna 46'nın 14. Bölümünde Kral Vishtaspa'dan bahsedilir. Kauui / Kral Vishtaspa'ya Zerdüştlüğü Zerdüş'tün bizzat kabul ettirdiği söylenir. Efsaneye göre kralın huzuruna çağrılan Zerdüş'te seni kim gönderdi diye sorulur? Zerdüş'tün üzerine beni tanrı gönderdi ve seni tanrıya inanmaya davet ediyorum der. Bu diyalog Kral, tanrıya inanması ve onun da peygamber olduğunu ispatlamasını ve bir mucize göstermesini söyler. Zerdüş'tün mucizesi şöyle gelişir: Zerdüş'tün isteği üzerine kralın sevdiği atının ayakları karnına girer ve at yere yığılır. Bunun üzerine Kral, Zerdüş'tlüğe inanır ve halkı da bu dine davet eder. İran ülkesi, Hindistan, Turan ve Araplar onun dinini kabul eder. Zerdüş't bunun üzerine günde üç vakit ibadet edilmesini öğütler. Gün doğarken, öğlen ve gün batarken güneş kıble olarak seçilir ve ibadet edilir. İnananlara beş görev yükledi. Tutumlu olma, yardımsever olma, doğruluk, zararsızlık ve krala sadakat etmeyi.⁸⁰ Zerdüş'tün bu dini uygulamayı ateş kültü gibi var olan bir uygulama olarak sürdürüp sürdürmediğini bilmiyoruz. Fakat daha önce Ezidiler'in de bu şekilde ibadet ettiğini ifade etmiştik. Ezidilik tarihini net olarak belirleyemediğimiz için bu uygulamanın Ezidilik'ten Zerdüş'tlüğe geçen bir uygulama mı yoksa Zerdüş'tlükten Ezidiliğe mi geçen bir uygulama olduğunu tam olarak kestiremiyoruz.

⁷⁹ Prods, Oktor Skjaervo, "Kayanian", <http://www.iranicaonline.org/articles/kayanian-parent>, [Erişim Tarihi: 23 Eylül 2017].

⁸⁰ Abraham Yohanna, A.V. Williams Jackson, "Some Persian References to Zoroaster and His Religion", <http://www.jstor.org/stable/592770>,

2. Zerdüştlüğün Başlıca Üç Fırkası

Arap kaynaklarından gelen bilgi ile Mecusilik olarak adlandırılan Zerdüştlüğün kendi içinde ayrıldığı fırkalar 70 kadardır. İyilik Tanrısı Ahura Mazda ile Kötülük Tanrısı Ehrimen'in varlığına ve aralarındaki mücadeleyi merkeze alan bu fırkalarının bu kadar çeşitlilik arz etmesinin nedeni üzerinde uzlaşamayan yorum farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Her semavi dinde olduğu gibi fırka veya mezhep olarak anlam bulan bu farklılıkların yorum veya dini bilgilere dair eksik kaynaklar sonucu ortaya çıktığı bilinir. Bir nevi cemaat ya da cemiyet olarak adlandırılan küçük ölçekli toplumsal yapılarda yaşam alanı bulan bu düşüncelerin zaman içinde tarihin seyrine ve zamanın ruhuna uygun olarak baskın hale gelmeleri veya yaygın olarak kabul görmeleri kaçınılmaz olmaktadır.

a. Geyûmersiyye

Geyûmers konuşma, hitabet sahibi canlı anlamına gelir. "Keyyumers (Gayomard) Eski İran kültürüne göre ilk insan ve ilk kraldır."⁸¹ Fırka ismini bu kişiden almaktadır. Kimi kaynaklarda Geyûmers olarak geçerken kimi kaynaklarda da Keyyumers diye geçer. İki isimlendirme de aynı kişi için geçerlidir. Fırka ve ona inananlar açısından yeryüzünde krallık makamı onunla başlamıştır ve onun sayesinde insanoğlunun soyu devam etmiştir. Zerdüştlükteki kutsal metinlerin içinde geçen hikâyelerde Geyûmers, yaratıcı ile yaratılan arasındaki aracıdır. Bir başka söylemle peygamberlik vasfı olan kişidir. Bu metinlerin Sasaniler döneminde yazıya geçirilen metinler olduğunu belirtmek gerekir. Muhtemeldir sözlü dini gelenekten yazıya geçirilen hikâyelerdeki Geyûmers aynı rolü üstlenmiştir. İran mitolojisinin yaratılış efsanesinde ve Hint coğrafyasında geçen mitolojik vakalarda balçık ile yaratılan kişinin ismi Geyûmerstir. Onunla beraber bir de boğa veya saban süren sığır da

⁸¹ Cereti Carlo, "Gayomard", *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/gayomard>, [Erişim Tarihi: 24 Temmuz 2017].

yaratılmıştır. Keyyumers ile yaratılan sığırın ismi “Gaw-i Ewdad” ya da “Ewagdad” olarak bilinir. Bu isim Hint eski inancı Veda dininde de geçer. Geyyûmers’in ilk insan olması hasebiyle kötülük ile yeryüzünde mücadele eden ilk varlık olduğu da efsanelerde geçer. Kimi efsanelerde üç bin yıl yaşadığı söylenirken kimi yakın dönem metinlerinde ise daha kısa bir zaman diliminde yaşadığı ifade edilir. Firdevsi’nin Şehnamesi’nde Keyyumers’in 30 yıl yaşadığı ifade edilir. Zerdüştî efsanelerde ve hikâyelerde Geyyûmers’in kötülük tanrısı Ehrimen ile savaşından dolayı vücudunda çeşitli metaller birikmiştir. Örneğin yeryüzünde kalan madenlerden biri olan altının onun spermlerinden geriye kalan maden olduğuna inanılır. Kendisi ile birlikte yaratılan Gaw-i Ewdad ise öldüğünde yeryüzüne onun bedeninden çeşitli tahıllar ve tıbbi bitkiler yeşermiştir. Efsaneye göre Keyyumers’in ölen bedeninden yeşeren ağaçtan ilk erkek Maşya ve ilk kadın Maşyana doğar ve böylece insanlığın doğuşu bu iki insanın yaratılışı ile başlar.⁸² İran mitolojisinde bu iki isim İran’ın Adem’i ve Havva’sı anlamında kullanılır. İranlılık ve yaratılıştaki rol alma fikri Zerdüşt mitolojisinden çıkan kavramlar ile belirli bir çerçeve kazanmıştır. Böylece Zerdüştlükteki yaratılışa dair efsane bu yönde şekillenmiştir. Bu efsane diğer semavi dinleri de etkileyerek yaşam alanı bulmuştur ve günümüze kadar gelmiştir.

Geyyumers fırkasına Geyûmers, Adem peygamberden başkası değildir. Bu firkada dünyanın yaratılışı esnasında daha önce de adı geçen ve iki asıl olan Nur ve Zulmet aslının ikisi de kabul edilir. Bir başka söylemle iyiliğin, erdemin savunucusu Ahura Mazda (Yezdan) ve kötülüğün, kaosun mimarı Anga Mainyu’nun (Ehrimen) varlığı kabul edilir. Fakat bunu bir farkla kabul ederler. İyiliğin mimarı Yezdan ezeli ve kadim iken kötülüğün mimarı Ehrimen sonradan yaratılmıştır. Temel yorum farkı da buradan gelmektedir. Diğer fırkaların üzerinde uzlaşmadığı konu da tam olarak burada başlar. Yaratıcının kurduğu mükemmel düzende kötülük tanrısının bağımsız olarak var olduğu söylemi ile Ahu Mazda’nın inayetiyle var olduğu söylemi arasında

⁸² A.e., <http://www.iranicaonline.org/articles/gayomard>, [Erişim Tarihi: 1 Nisan 2018].

uzlaşı sorunu olmuştur. Bu firakya göre iyilik tanrısı bir anlık bir düşünceye dalarak karşıtı olan bir varlık düşünürken Ehrimen'in yaratılışına giden yol açılmış oldu.⁸³

Yezdan kendisine karşı olacak bir varlığı düşünürken bu düşünceden karanlık doğdu ve Ehrimen adı ile anıldı. Ehrimen, Yezdan'a karşı çıktı ve muhalefet etti. Yezdan ve Ehrimen arasında başlayan mücadele ve savaşı melek ordusu araya girerek sulh ile önledi. İkisi arasında sulh şartı olarak Dünya yedi bin yıl boyunca Ehrimen'in hükmü altına girdi. Daha sonra Ehrimen orayı boşaltarak Nura teslim edecektir. Ehrimen sulhtan önce dünya üzerinde bulunanları helak etti. İşe Geyûmers ve Tohr adında bir hayvandan başladı. Önce onları öldürdü. Geyûmers'in düştüğü yerden Reybâs adında bir adam çıktı Reybâs'tan Mîşe adında bir erkek, Mîşane adında bir kadın zuhur etti. Bunlar insanlığın ataları oldular. Tohr'un düştüğü yerden de hayvanlar türedi.

İddialarına göre Nur, insanları henüz bedenlenmemiş ruhlar halindeyken şu iki seçenek arasında tercih sahibi kılmıştı: Onları ya Ehrimen'in bulunduğu yerlerden uzak tutacak, ya da beden kisvesine sokup Ehrimen'le savaşmalarını sağlayacaktı. İnsanlar bedenlere bürünüp Ehrimen'le savaşmayı tercih ettiler. Ama bir şartları vardı, o da Ehrimen karşısında Nur'dan yardım görmektir. Ehrimen'i yenip ordusunu yok ettiklerinde kıyamet kopacaktı.⁸⁴

Mecusilik tam da bu düşünce tarzından doğmuştur ve Zerdüştlüğün ilk çıkış noktasını ifade eder. Zerdüş öncesi inanç dizgesinin bağlı olduğu düşünce sistemi yukarıda geçen efsanevi yaratılış anlatımına dayanır. Aslında Mecusilik dışında eski inançların çoğu düşünce sistemlerini yaratılış efsanesinden alır ve mutlaka yaratılış efsanesinden geldiklerini ifade etmeye çalışırlar. Eski bir inanç olan ve günümüzde Irak'ta Musul ve Şengal başta olmak üzere tarafları olan ve Avrupa, ABD, Kanada gibi ülkelerde de taraftarları olan ve ortaya çıkış dönemi belirsiz olan Ezidilikte de Zerdüştlüğün ilk dönemi olarak da ifade edilen Geyyurmurs dönemine benzer bir durum söz konusudur. İlk insan olarak görülen Geyyurmurs, Ezidilikte Şit olarak ifade edilir. Yaratılış esnasında yeryüzüne inen Melek-i Tavus tarafından Ezidi liderlerin belirlenişi Mushaf-ı Reş denilen kutsal kitapta konu edilir. Şeyh Adi'nin kutsal toprak olan Laleş'e gönderilişi de anlatılır. Bu kutsal kitap da yaratılış

⁸³ Eş Şehriastani, s.80

⁸⁴ A.e., s.203

efsanesinde Ezidiliğin var olduğunu anlatır. Mushaf-ı Reş’te bütün insanlar, Adem ile Havva soyundandır. Yezidilerin ilk ataları Şit, Nuh ve Enûş ise sadece Adem’in soyundandır. Yezidiler, Adem’in bir mucize ile doğurduğu biri erkek, diğeri kız olan ikizlerden çoğalmışlardır.⁸⁵ Adem’in doğurduğu ikizler yukarıda anlatılan ve Geyyûmers’ten doğduğu ifade edilen Mişane adındaki erkek ile Mişane adındaki kadın olayına benziyor.

b. Zervaniyye

İranlılar arasında yaygın olan ve Zervaniyye olarak ifade edilen hareketten ilk bahislerin erken dönem Müslüman dünyasındaki dini hareketler ve din üzerine olan yazılardan geldiğine inanılır. Bu yazılar veya kaynaklar en başta Zervaniyye’nin Müslümalıkla ilgisini reddeder.⁸⁶ Bunun dışında Avesta’nın Yasna bölümünde “Zurvan” kavramı geçmekle birlikte bu kavramın “zaman” ifadesinin yerine kullanıldığına inanılır ve Zervaniyye’den ayrı olduğu düşünülür. Erken dönem İslami hareketin meşruluğunu sağlamlaştırmak ve özellikle İranlılar arasında yaygın hale gelmek için Zervaniyye’nin dışta tutulup Allahın birliği kavramı işlenmeliydi ve nitekim de öyle oldu. Erken dönem İslami kaynaklarda tevhid vurgusu ve diğere inanç sistemlerini dışta tutma çabası yaygın bir eğilim olarak göze çarpar.

“Zurvan” Zerdüştî mitolojide zamanın tanrısı olarak geçer. Zamanın her şeyi var eden ilahi bir varlık olduğuna inanılır. Bu inanç bazı Mecusiler arasında yaygındır. Zaman veya Zurvan ebedî ve ilahi bir güç olarak Ahura Mazda ve Ehrimen’in de üstünde olan ve onları yaratan bir ilah olarak açıklanır. Ahura Mazda ile Ehrimen’in, iyi ve kötü talihin dağıtıcısı olan, her şeyi var eden Zürvan’ın yarattığı iki kardeş olduğu ileri sürülmüştür.⁸⁷ Zurvan kavramı, kimi Zerdüştî gruplar arasında sapkın bir fikir olarak da düşünülür. Bunun din dışında kabul edilen bir kavram olduğunu

⁸⁵ Ahmet Teymûr Paşa, **Arap Kaynaklarına Göre Yezidiler ve Yezidilerin Doğuşu**, Çev. Eyüp Tanrıverdi, İstanbul, Ataç Yayınları, 2008, s. 3-4

⁸⁶ De Jong, Albert, “Zurvanism”, **Encyclopaedia Iranica**, <http://www.iranicaonline.org/articles/zurvanism>, [Erişim Tarihi: 27 Ağustos 2017].

⁸⁷ İbrahim Sarmış, **Hz. İsa ve Mesih İnancı**, İstanbul, Düşün Yayınları, 2015, s. 59

düşünen Zerdüştlere de vardır. Ahura Mazda ve Angra Mainyu (Ehrimen) ikiz çocuk olarak düşünülürdü ve bunlar yokken Zurvan'ın yani zamanın bir tanrı olarak var olduğu düşünülür. Avesta'da geçen Zurvan kavramının zaman kavramı yerine yaratıcı Zurvan olması bir yönden mümkün iken diğer yandan şüpheli durumda oluyor. Çünkü Avesta metinleri Sasani döneminde uğradığı tahribattan dolayı bu kesin yargıya varamıyoruz. Bu fırkaya göre zaman denilen Zurvan, iyilik ve kötülük tanrılarını var eden güçtür.

Ahura Mazda ve Ehrimen, Zurvan'ın ikiz çocuklarıdır. Yeryüzü, cennet ve cehennem yokken kader denilen Zurvan vardı. O Hürmüz'ü (Ahura Mazda) oğlu olarak yarattı ve Hürmüz'den doğan endişe ve şüphe Ehrimen'i yarattı.⁸⁸

Birçok Avesta bölümünde ve son bölüm olan Yasna'da ayinler esnasında Zurvan'a dua edildiği görülür. Fakat Zurvan isminin dini metinlerde çok yaygın kullanılmadığını belirtmek gerekir. Zurvan veya Zurvanizm üzerine yapılan araştırmalarda bu hareketin Mecusiliğin ve dolayısıyla Zerdüştlüğün orta dönemi olduğu vurgusu vardır. Zerdüşti topluluklarında ve sözlü gelenekten gelen bilgiler ışığında beş Zerdüş peygamberden söz edilir. Her peygamberin dönemi haliyle yeni fırkalara yol açmıştır.

Zerdüş, peygamber iddiası ile ortaya çıkmadan önce bu inancın Geyyûmersiye sonrası dönüşümün bir ürünü olduğu düşünülür. Bazı araştırmacılar Zervaniyye'nin Zerdüş öncesi dönemde Med imparatorluğundaki dinin inanç olduğunu ve bunun zamanla Zerdüştlüğe dönüştüğünü düşünür.⁸⁹ İslami kaynaklardan gelen bilgiler ışığında Zervaniyye'nin Mecusliğin bir fırkası olduğu düşüncesinden yola çıkarsak bu inancın Geyyûmersiye fırkasından sonraki dönüşümden veya yorum farkından ortaya çıktığını görüyoruz.

Zervaniyye fırkasına göre iyiliğin mimarı Yazdan olarak ifade edilen Nur, nurdan ruhani ve rabbani varlıklar yarattı ve bu varlıklardan en büyüğü ya da en saygın olanı ise Zervan / Zurvan'dır. Efsaneye göre Keyyumers'ten sonra ikinci Zerdüş

⁸⁸ Boyce, **Textual...** s. 96-97

⁸⁹ De Jong, **a.g.e.**, <http://www.iranicaonline.org/articles/zurvanism>, [Erişim Tarihi: 27 Ağustos 2017].

peygamber olarak geçen Zervan-ı Kebir bir oğlu olması için 9999 sene dua etmiştir fakat oğlu olmamıştır.⁹⁰ Bunun üzerine karamsar bir ruh haline giren Zurvan kötülüğe yol açacak fikri beslemiştir. Geyyurmersiyye’de geçen kötülüğün kaynağı ise daha önce de ifade edildiği gibi iyilik tanrısı Yazdan’ın karamsarlığından geliyordu. Zervan-ı Kebir dualarının karşılığını bulamayınca yaratıcıdan umudunu kesmiştir ve bu düşünceden kötülük ve şeytan Ehrimen doğmuştur ve Ehrimen kıyamet koptuğunda yok olacaktır. Fırkaya göre Ehrimen sonradan yaratılmıştır ve Yazdan onunla mücadeleye girişmiştir. Bu efsaneden Zurvan üzerine yazan Ermeni yazar Enzik ve El-Şahristani de bahsetmiştir. Fırkaya göre iyilik ile kötülük arasındaki mücadele şöyle başlamıştır:

Allah bu dünyayı bir ağ şeklinde yaratmış ve iblis bu ağa takılmıştır. O, kendi krallığına dönemeyerek bu ağda asılı durmaktadır. İblis bu dünyaya hapsedilmiştir. Ancak bu hapis onu çıldırtmakta ve fırsat buldukça insanların üstüne bela ve âfet yağdırmaktadır. Allah’ın can verdiklerini öldürmekte, iyileştirdiğini hasta etmekte, mesut ettiğini üzmektedir. Bu durum kıyamete kadar böyle sürecektir. Şu var ki iblisin gücü günbegün azalmaktadır. Kıyamet koptuğunda gücü tamamen tükenmiş, iktidarı sona ermiş ve bütün ateşleri sönmüş olacaktır. Sonunda hava boşluğuna atılacaktır. Hava ucu bucağı olmayan bir zulmettir.⁹¹

Bu mücadelenin kıyamete kadar devam edeceği olgusu Zurvanizm’de üç aşamada şekillenir ve bu aşamalar, aynı zamanda fırkanın üzerinde yükseldiği düşünce sisteminin unsurlarıdır.

“Zurvanizm dini inancında temel olgular olarak: a. Ahura Mazda ile Ahriman karışımları sonucu her canlı yaratılışa iyi ve kötünün iç içe var oluşuna inanılır. b. Ahura Mazda ile Ahriman arasında doğuştan başlayan mücadelenin kıyamete kadar süreceğine inanılır, c. Ahriman’ın dünyaya hükmederek uğursuzluk ve kötülükleri hakim kılması sonrasında, tanrı Zervan’ın O’nu imha ederek yeryüzünden tamamen kaldıracağına inanılır.”⁹² Fırkaya göre Ahura Mazda ve Ahriman’ın yaratıcısının

⁹⁰ Eş Şahristani, s. 204

⁹¹ A.e., s. 205

Zurvan olduğu düşünülürse düalizmden uzaklaşma vardır. Fakat aynı zamanda birden çok tanrının varlığı kabul edilir. Örneğin Ahura Mazda ve Ahriman arasındaki mücadelede de tanrı Mitra aracı konumdadır. Bu fırkada geçen iyilik ve kötülük mücadelesinin sonunda Zurvan'ın bütün dünyaya iyilik yayacağı fikri kurtarıcı beklentisini Zerdüştî toplulukta pekiştiren bir olgudur. İran toplumunda kurtarıcı kişi ya da mehdi söyleminin temellerinin buradan gelmiş olabileceğini söylemiştik. İran dini kimliğindeki ana unsurlardan biri olan kurtarıcı söyleminin Zerdüştlükten bu yana vardır.

Geyyumersiyye ve Zervaniyye fırkaları Zerdüşt'ün Zerdüştlüğü dönüştürüp tek tanrılı bir inanç haline getirmeden önceki düalist tanrı inancının yaşandığı son inançlar dizgesiydi. Artık bu iki fırkadan sonra yeni fırka olan Zerdüştîyye ile düalist tanrı yaklaşımından uzaklaşan ve semavi bir hüviyete kavuşturulan bir inanç sistemi ortaya çıkmaya başladı. Yaratıcıya ulaşma konusunda aracı bir varlık olarak peygamberlik vasfı bu inanç sistemine yerleştirilerek İran'ın dini kimliğindeki keskin dönüşüm yaşatılmış olabilir. Bu dönüşüm, aynı zamanda İran'ın siyasi kimlik değişimine uğradığı Pers İmparatorluğu dönemine denk geldi. Dini kimlik ile siyasi kimlik değişimi ortak bir yelpazede iç içe geçerek devletin ya da o günün siyasi oluşumu olarak imparatorluğun sistematik bir inancının oluşmasına etki etmiş olabilir. Zerdüşt ve sonrası ile İran'ın resmi olarak ifade edilebilecek dini kimliği ve siyasi kimliği gelişebileceği bir alan bulmaya başlamış olabilir. Her iki olgu da gelişmek ve meşru bir zemine oturmak için birbirine ihtiyaç duydu. İmparatorluk için Zerdüştlük, Zerdüşt peygamber için ise imparatorluk varlık bulma ve taraf toplamak için vazgeçilmez birer alan oldu.

c. Zerdüştîyye

Zerdüştîyye kavramı Zerdüşt peygamberin taraftarlarına verilen isimdir. Zerdüşt topluluğu içindeki fırkalardan en çok ön plana çıkan fırkadır. Zerdüştlüğü belli bir

⁹² Etem Xemgin, *Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnancı ve Zerdüşt Öğretisi*, İstanbul, Berfin Yayınları, 1998, s. 40

siteye oturtan Zerdüşt peygamberin adını alarak hayat alanı bulan bu fırka'ya göre Zerdüşt'ün doğduğu yer ve zaman dilimi bellidir.

*Zerdüşt b. Yürşeb, Kral Kuştasb b. Lehrâseb döneminde zuhur etmiştir. Babası Azerbaycan'dandı Dağdoye adındaki annesi ise Rey şehrindeydi. Bu fırka mensupları şöyle derlerdi: Bizim peygamberimiz ve ilki Geyûmers olan krallarımız vardır. Yeryüzünün ilk kralı da odur... Sonra Oşheng b.Ferâvek zuhur etti. Hint diyarına indi. Orada davetini tebliğ etti. Ardından Tahomers çıktı. Sabûilerin ortaya çıkışları da bunun saltanatının başlarında olmuştu. Onun ardından kardeşi Kral Cem zuhur etti. Onun ardından peygamberler ve krallar geldi ki Babil'e inen ve orada ikamet eden Minoçehr bunlardandır. Hz. Musa'nın bunun devrinde geldiğini söylerler. Silsile bu şekilde devam ederek Kral Kuştasb b. Lehrâseb'a kadar gelmiştir. Onun devrinde de bilge Zerdüşt ortaya çıkmıştır.*⁹³

Bazı kaynaklar Zerdüşt dönemini kesin bir tarihlendirme ile ortaya koymaktadır. Oysa daha önce ifade ettiğimiz gibi Zerdüşt'ün yaşadığı yer ve tarih dilimi net olarak bilinmemektedir.

Zerdüştüyye mensuplarına göre Zerdüşt 30 yaşına geldiğinde tanrı tarafından halka nebî ve resul olarak gönderildi. Onun öğütlediği dine göre şeytanın inkâr edilmesi, yaratıcıya kulluk, iyiliği emredip kötülükten uzak durmak ve kötü, çirkin eylemlerden kaçınmak temel prensiplerdi. Bu yönüyle Zerdüşt için eski İranlılar “Spentarmez” yani “kutsal akıl” anlamında tabir kullanırlardı. Kutsal akılın aktardığı bu prensipler dinin özünü teşkil ediyordu. Tanrı tarafından Zerdüşt dinini yaymakla görevlendirilen Zerdüşt'e göre Tanrı birdir ve onun da zıttı yoktur. Bu söylemiyle Zerdüşt tarihteki ilk tek tanrılı görüşü, inancı ortaya koymuştur. İyiliği ve kötülüğü tanrı Ahura Mazda yaratmıştır. İyilik ve kötülüğün çatışması olmasaydı kozmos ve dolayısıyla dünya da var olmazdı. İyi olan kötü olan ile mücadelesine devam edecektir ve iyi olanın galip geleceği gün kurtuluşa erilecektir. İyinin kötülüğe galp gelmesi belli bir gelecek tasavvuru ve kurtarıcı beklentisi yaratmıştır. Bir başka deyişle mehdi ya da mesih inancının kökeni Zurvaniye'de olduğu gibi

⁹³ Eş Şehristani, a.g.e., s. 205

burada da karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla daha önce de ifade ettiğimiz gibi Şiilikteki kurtarıcı mehdi görüşünün temellerinin de buradan gelmesi muhtemeldir. Bu inançların kaynağı İran coğrafyası ve Mezopotamya olmuştur. Aynı şekilde bu tarz innaçların kaynağı Kur'an değildir. İran dini kimliği bu havzada şelillendiği için mehdi inancı ve söyleminin taze kalması son derece doğaldır. Bu olgu, kültürleşme sonucu İslam ile birlikte yeni bir boyut kazanarak İran dini kimliğinde varlığını sürdürmektedir. "Tıpkı Deccal gibi Mehdi inancı da Kur'an kaynaklı olmayıp Mezopotamya kültürlerinin bir ürünüdür."⁹⁴ Deccal kavramı da Zerdüştlükteki Ehrimen olarak bilinen kötülük tanrısından başka bir şey değildir. İslam'a da bu görüşten geçmiştir ve zaten doğu din kültürünün bir ürünüdür ve düalist düşüncenin bir ürünüdür. "İslam'a giren halklarla beraber Orta Doğu ve özellikle Mezopotamya coğrafyasında yaygın olan kültürlerin zamanla Müslümanların kültürüne karışmasıyla Deccal inancı oluşmuş."⁹⁵ Zerdüş'tün bahsettiği iyi-kötü çatışması Yezdan olarak bilinen nur ya da ruh ile Ehrimen olarak bilinen kötülüğün çatışmasıdır. Tanrı bu iki zıtlığı bilerek yaratmıştır ve iyi ruhun varlığı daha baskındır. İyi-kötü çekişmesi zaman içerisinde İran'ın siyasi geleneğinde ve dini kimlik kodlarında bir cemiyet ya da cemaate bağlılık konusunda aşırılığa yol açmıştır ve her hareket bünyesindeki aşırılıktan dolayı kurtarıcı bir karakter yaratmıştır. Adaleti tesis etme beklentisinin dayandığı düşünce yapısı bu iyi-kötü çekişmesinin altında yatan taihsel birikimdir.

3. Zerdüştlük ve Diğer İnançlar

Zerdüştlük ve diğer inançlar konusunda bahis açıldığında Zerdüştlük öncesi dönemin inançları ile Zerdüştlük ile aynı tarihsel dönemi paylaşan inançlar ve sonrasındaki inançlar şeklinde bir sınıflandırma yapmak gerekir. Bu sınıflandırma bilhassa gereklidir çünkü Zerdüştlüğü oluşturan dini çerçeve bu dönemlerin getirdiği sosyokültürel farklılıkların birleşiminden oluşur. Zerdüştlük pagan inançlar ile tevhidi

⁹⁴ Sarmış, a.g.e., s. 28,

⁹⁵ A.e., s. 17

merkeze alan inançlar arasındaki geçiş döneminin bir inancı olarak karşımıza çıkmaktadır. Etkileşim anlamında Zerdüştlük kendisinden önceki Hint inançlarından ve uzak doğu topluluklarının dini kodlarından etkilenerek ve bunları kısmi olarak dönüştürerek sonrasındaki inanç dizgesine aktarmıştır. Bir bakıma Zerdüştlük diğer inançların kültürel kodların değişim gerçekleştiren bir inanç olarak işlev görmüştür. Veda dinini dönüşüme uğrattığı gibi erken dönem İslam anlayışında da yerel boyutta İran dini kimliğine kendi kodlarından eklemeler yapmıştır. Semavi dinlerin hepsinde veya tevhid yaklaşımının var olduğu dini sistemleri benimseyen topluluklarda aynı kaynaktan çıkan bilgi birikimi ve Zerdüştlükten kalma dini bilgiler mevcuttur. Bu değişimi ve bilgi aktarımını ayrıca dinsel bakımdan incelemek gereklidir

“Dinsel görüş perspektifinden Zerdüş’tün en büyük hizmeti, dini ve dinlerin temeli olan tapmayı tevhidi olmayan dinlerden ziyade tevhide yaklaştırmasıdır.”⁹⁶ Tevhid anlayışını kendisi ile aynı dönemde dönüşüme uğramış olan inançlara aktarmada başarılı olmuştur. Özellikle Mazdekiye inancının Sasani Hanedanlığının geç dönemlerinde kendi içinde reforma tabi tutulması ve toplumda yeniden kabul görme çabası, Zerdüştlüğün sunduğu tevhid anlayışı ile ilgilidir. Bu anlayış ile dönüşüm geçiren Mazdekiye, Zerdüş’t sonrası dönemin baskın dini olmak için çok çaba gösterdi ve bunun sonucunda Sasani yöneticilerinin baskısına uğradı. Mazdekilik gibi tevhid anlayışı üzerinden dönüşüm yaşayan yereldeki inançlar ise belirli cemaatler veya cemiyetler çerçevesinde şekillenerek marjinal bir hal aldılar. Bu durum İran coğrafyasının tarikat ve cemaat yapıları gibi oluşumlara uygun olmasına neden oldu. Bu içe kapanma ve cemaatleşme kültürü Şiiliğe de sirayet etmiştir. Erken dönem İslami etki altında kalan İran coğrafyasının inançları giderek kapalı birer yapı kazandılar ve Şiilik de bu kapalı yapılardan gelişerek bir tarikat olarak kimlik kodlarını saklayabildi. Şiilik giderek bünyesinde tuttuğu eski İran dini uygulamalarını tarikatlar yoluyla taşıyıp sürdürebilmiştir ve tarikattan ortaya çıkan bir devlet kimliği rolünü Safevi hanedanlığı ile pekiştirmiştir.

Günümüzde bazı Şiiler arasında namaz vakitleri konusunda tartışmalı bir durum mevcuttur. Özellikle bazı gruplar namaz için günde üç vakdi uygun görürler. Bu konunun Zerdüş’ti ibadet tarzından geldiğini söylemek fazla iddialı olmakla beraber

⁹⁶ Şeriati, **Dinler Tarihi II**, s. 194

ortak bir uygulama olarak üç vakit ibadet etme durumunun benzerliğini belirtmek gerekir. Bu ibadet, gün doğarken, gün ortası ve gün batarken gerçekleşiyor. Zerdüştlükten farklı olarak inanç ve kible değişmiştir. Kible kabe olmuştur. Zerdüştlük için ise bu kible bir bakıma ateştir. Aynı ibadet Ezidilerde mevcut. Ezidiler yine Zerdüştlükte olduğu gibi günün üç vakti güneşe dönerek dua ederek ibadetlerini yerine getirirler. İbadet tarzı zaman dilimleri olarak aynı kalmış durumda. Bunun yanında Zerdüştlükte adaleti tesis etmek için ahir zamanda gelecek olan “*Eşizrika*” veya “*Saoşyant*” adındaki kişi veya peygamber, Şiiilikteki mehdi anlayışı ile Hıristiyanlıktaki Hz İsa’nın dünyaya tekrardan geri geleceği fikri ile benzerlik göstermektedir.

a. Zerdüştlükte Gaiplik veya Mehdilik

Mehdi kavramı ya da adaleti tesis edecek ilahi varlığı bekleme düşüncesi dünyanın çeşitli yerlerindeki inançlarda ve dinlerde mevcuttur. Yahudilikten İslam’a, Zerdüştlükten Mazdekiliğe, Hıristiyanlıktan doğu dinlerine kadar neredeyse her inançta bu kavram yer edinmiştir. Bu kavramın inançları nasıl etkilediği ve inançlarda nasıl yer edindiği konusunda iki görüş vardır. Ya bu düşünce, toplumların kendi yaşam biçimlerinin oluşturduğu sosyolojik, psikolojik koşullarından doğmuştur ya da belirli bir inançtan çıkıp dünyaya yayılmıştır. İslam ile birlikte Şiiilikteki kurtarıcı kişi söyleminin sosyolojik koşullar sonucu şekil aldığı ya da dönüşüp yeni bir boyut aldığı söylemek gerekir. Şiiliğe Mehdi inancı’nın sosyolojik koşullar sonucunda değişime uğrayıp girdiğini en net anlatan hadise, On Birinci İmam olarak bilinen Hasan Askeri’nin oğlunun var olup olmadığı üzerine gelişen tartışmalardan çıkmıştır.

Şiianın bazı kollarında yaygın olan bir düşünceye göre On Birinci İmam Hasan Askeri hiç evlenmemiş, bir düşünceye göre de evlenmiş ama çocuk sahibi olamadan şehit edilmiştir. Ancak Şii alimler bu görüşe itiraz ederek, birinci imam olan Ali de dâhil, onun soyundan gelen imamların hiç birinin eceliyle ölmediğini, hepsinin suikastlara kurban gittiğini anımsatarak, On Birinci İmam Hasan Askeri’nin Abbasilerden çekindiği için oğlunu sakladığını ve oğlu Mehdi’nin Allah tarafından

bir yerde saklı ve gizli tutulduğunu söylerler.⁹⁷ Bu tür bir sosyolojik olayın Şiilik üzerinden İslamdaki mehdi beklentisini yarattığını söylemek zordur. Çünkü aynı Mehdi söylemi belli başlı bölgelerdeki dini cemaatlerde ve tarikatlarda da mevcuttur. Ayrıca mehdi söyleminin İslamı kabul eden Mezopotamya halklarının İslama geçmiş olabileceği de tartışmalıdır. Kurtarıcı kişi söylemi sadece Şiilik özelinde gelişen bir olay değildir. Aynı söylem Hindistan ve Pakistan coğrafyalarındaki irili ufaklı dini cemaatlerde de vukuu bulmuştur. Kadıyanilik olarak geçen cematte de belirli dönemlerde ahir zamanda gelecek olan kurtarıcı kişi ya da mehdi söylemi yaygındır. Mehdi bekleyişi veya gaiplik olayı tamamen birikip gelen dini bilgilerden oluşmaktadır. Sadece dönemin koşullarına göre dönüşüp yaşamışlardır. Dinlerin birikim olarak birbirinden etkinlendiği ve bazı uygulamaları sonraki inanç sistemine aktardığı düşünüldüğünde bu söylemin de böyle geliştiği söylenebilir. Çünkü bu söylem neredeyse her coğrafik bölgede anlam bulmuştur.

“Uzak Doğu’dan yani Çin’den başlayıp Hindistan’a ve sonra İran’a vardığımızda, Doğu’nun nüfuzlu dinlerini kurmuş olan bütün büyük peygamberlerin milattan önce altıncı ve yedinci yüzyıllarda, yirmi-otuz yıllık fasıla ile gerçekte birinin muasırı olarak ortaya çıkıp kadim dünyanın büyük dinlerini meydana getirdiklerini görüyoruz.”⁹⁸ Biriken bilgi şeklinde gelen bu dini bilgiyi Zerdüştlük alıp dönüştürerek kendi havzasındaki semavi dinlere aktarmıştır ve kendisi de Hindistan’dan çıkan inançlardan ciddi anlamda etkilenmiştir. Hint inancından olan Veda dini Zerdüştlüğü en çok etkileyen inanç olmuştur. Zerdüş, geldiği toplumun reformisti idi. Mecusların inançlarında reform yaparak yeni bir boyut kazandırmıştır ve biriken din bilgisini bu dine aktararak Zerdüştlüğü ortaya çıkarmıştır. Budizm de aynı şekilde Hindistan’da bu reform işini gerçekleştirmiştir. Buda, Veda dininin, ıslah edicisidir.⁹⁹ Çünkü peygamberler birikimsel inançları reform edenlerdir. Ortada tek tek ortaya çıkan dinlerden bahsetmiyoruz. Birikimsel bir dinden bahsediyoruz.

⁹⁷ İlknur Miyase, **İmam Mehdi’den Humeyni’ye İran**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları Yayınları, 2009, s. 38

⁹⁸ Şeriati, **Dinler Tarihi II**, s. 96

⁹⁹ **A.e.**, s. 87

“Dünyanın dini ve ahlaki ekollerinin en büyük kurucuları, Doğu’da, Batı’da ve büyük medeniyetlerde eşzamanlı oluşmuşlardır.”¹⁰⁰ Bu eşzamanlı oluşum zaman zaman bazı dini uygulamaların bir inançtan çıkıp diğer inançlara geçmesi durumunu zayıflatıyor. Aynı zaman diliminde benzer uygulamalar değişim ve dönüşüm geçirerek farklı coğrafyalarda yaşam alanı bulmuştur. Latin Amerika’daki inançlar kendi sosyolojik koşullarında şekillenirken Uzak doğu, Orta Asya ve Mezopotamya coğrafyasındaki inançlar kendi koşullarında şekil bulmuşlardır. Toplumların sosyolojik durumlarından dolayı eş zamanlı benzer durumlar veya dini uygulamaların yaşanması doğaldır. Mehdi ya da Mesih kavramları böylece birçok inançta kendine yer bulmuştur. Bu dinler arası etkileşimden ve farklı yaşam koşullarından doğan bilginin bir sonucudur.

Mesih inancı, Semavi kökenli üç dinde ortak bir olgu şeklinde yer almaktadır ve kıyametten önce bozulan dini ıslah ederek hak ve adaleti yeniden sağlayan bir kimsenin gelmesi olarak anlaşılmaktadır.¹⁰¹ Bu kavram yer bulduğu her inançta ve coğrafyada adaleti tesis edecek kişi olarak anlam bulmuştur.

Mesih beklentisinin en eski örnekleri Budistlerde, Yahudilikte, Zerdüşterde, Sabiilerde görülür. Zerdüşt öncesi Sümerlerde de bu görüş mevcuttur. En eski topluluklarda bu görüş daima yerini korumuştur. Örneğin Keldaniler için Kabil tarafından öldürülen Habil’in tekrardan döneceğine inanmak, Zerdüşter için adaleti tesis edecek kişi olarak dönecek olan kişinin “*Saosyant*”, Hint inancında Kalki’nin geleceğine inanılması bu örneklerdendir. İslam için bu kavramın İslam’a geçen Mezopotamya halklarından geçtiği bir gerçek. Günümüz koşullarında kurtarıcı kişi tanımı İslami öğeler eşliğinde Şiilik ve Kadıyanilikte yoğun işlenir.

Yahudilikteki Mesih inancının kaynağını Mısırlılara, Zerdüştlüğe dayandıranlar olduğu gibi Yahudi kutsal kitabında görenler de var.¹⁰² Zerdüştlüğe dayandırmalarının temel nedeni Babil esaretindeki Yahudilerin Zerdüşt dinini kabul eden Persler tarafından azad edilmelerinden kaynaklanıyor. Bu yönüyle Yahudiler açısından Pers veya Med kralı Kyros’un ortaya çıkıp onları Babil esaretinden M.Ö. 530’larda

¹⁰⁰ A.e., s. 97

¹⁰¹ Sarmış, a.g.e. s. 55

¹⁰² A.e., s. 54

kurtarmaları ilahi bir durum olarak görüldü. Hatta kimi Yahudiler için Pers kralı Yahudiliği belirli bir dönem kabul etmişti. “Tevrat bunu ‘Pers Kalı Koreş’in krallığının birinci yılında RAB, Yeremya aracılığıyla bildirdiği sözünü yerine getirmek amacıyla, Pers Kralı Koreş’i harekete geçirdi’ (Tevrat/Ezra,1/1) şeklinde dile getirmektedir.”¹⁰³ Yahudilerin bir şekilde Perslerden bazı değerleri aldıkları düşünülüyor. Zerdüştlükteki mesih inancı veya re’cat fikri kozmik zaman dilimlerinden gelir. İlk dönem yaratılış, ikinci dönem kötülük tanrısı Ehrimen’in dünyaya kötülüğü salması, üçüncü ve son dönem ise iyilik ve kötülük arasında gerçekleşen savaşta kötülüğün yok edilmesi dönemidir. Mehdi kültü anlatılan bu son dönemde yer alacaktır ve dünyaya mehdi olarak bilinen kişi gelerek iyiliği daim kılacaktır fikri vardır. Kozmik zaman dilimlerinden sonraki dönem mehdi olarak beklenen Saoşyat ile iyilik daim kılınacaktır. Bir bakıma Zerdüş öncesi dini gelenekte kurtarıcı kişinin varlığı kesin olarak kabul edilen bir olguydu. Bu durum İran coğrafyası dışındaki coğrafyalarda pagan inançlarda farklı adlandırmalar ile mevcut olan bir olguydu.

“Zerdüş’tün Zend Avesta’da haber verdiği hususlardan biri şudur: Ahir zamanda Eşizrka ‘Alim Kişi’ denilen biri çıkacak ve dünyayı din ve adaletle dolduracaktır. Onun zamanında Betyâre diye biri çıkacak ve onun davetini ifsâd etmeye çalışacaktır. Bunu hükümranlığı yirmi yıl sürecektir. Daha sonra Eşizrka onu yenecek ve adaleti canlandırıp zulme son verecektir.”¹⁰⁴ İran kültüründe derin izlerini her yerde gördüğümüz Zerdüştlük dışında daha önce de ifade edildiği gibi İslamdan önce ve sonra çıkan dini hareketler de mehdici karakterlerle hareket etmişlerdir. Bu olgu, İran coğrafyasının dini yaşamının değişim ve dönüşüme kapalı olmasının karakteristik özelliğini şekillendirmiştir. Tarihsel süreçte dini yaşamda değişimin kısıtlı yaşandığı bu coğrafyada mehdinin geleceği günün hazırlığı olarak din kimliğini merkeze alan toplumsal katmanda var olan sosyal doku ve yönetim tarzı belirli kalıplar içerisinde tutulmaya çalışılır. Bu katı tutum despotik bir yönetim şekline yol açmaktadır. İran siyasi geleneğinde, despotik ve devrimci karakterli

¹⁰³ A.e., s. 88

¹⁰⁴ Eş Şehristani, a.g.e. s. 208

hareketlerin, hem İslam öncesi hem de sonrasında, daima bir etkisi vardı.¹⁰⁵ Despotik yönetim tarzının dayandığı kalıplar imparatorluk geleneğinden ve dini yaşam kodlarından gelir. Zerdüştlüğün dini yaşam kodları İran kimliğine içe kapanık ve içeriden gelişme karakteri vermiştir. Kurtarıcı olan Mehdi'nin geleceği güne kadar mevcut yönetim ve toplum düzeninin korumaya çalışmak ve onun yokluğunda vekâleten yönetici olmak, muhafazakar, baskıcı ve değişimden uzak kalan bir refleks yaratmış olabilir. Bu karakter de İslam sonrasında gelişen İran kimliğinin evrildiği alandır. Daha önce de ifade edildiği gibi İran'ın siyasi geleneği mehdici hareketlerin oluşturduğu olguların toplamından oluşmuştur. Bu durum, İran kültüründe değişimi arzulayan ve değişimden yana tavır alan toplumsal tabakaların her zaman aşırı uçlarda yaşayan veya marjinal hareketler olmasına neden olmuş olabilir. Gerek Zerdüştlük gerekse de tarikattan doğmuş ve siyasi olarak İran'ın sınırlarını belirleyen ve günümüz İranlı kimliğine kaynaklık teşkil eden Safevi Şiiliği zaman zaman Şii olmayan topluluklar için hep aşırı uçlarda yaşamış bir hareket olarak görülmüştür. İran siyasetinde gücün bir alanda toplanmasını tarihin belirli dönemlerinde bu hareketler veya tarikat olarak nitelendirilebilecek hareketler ya sağlamışlardır ya da engellemişlerdir. Zerdüştlük de böyle bir karakterdeydi. Ahamenit imparatorluğu döneminde ve Sasaniler döneminde devlet için gücü merkezileştirmede aktif rol oynarken Selekiler döneminde tam aksine bir rol oynamıştır. Partlar döneminde tekrardan İranlılığı ve kapalı toplum vurgusunu öne çıkarmaya çalışan Zerdüştlük, Eşkanilerin/Partların yardımıyla kendi yerel kültürüne dönüşü ve Grek kültürünü ortadan kaldırmayı planlamıştı. Zerdüştlük bünyesindeki dini kimlik ile devlet kimliğini tekrardan karşıt kimlik olan Yunan kültürüne karşı harekete geçirmeye çalışmıştı. Aynı şekilde İslami kimlik kalıbına bürünen İranlılık, Safevi tarikat yapısının dini kimlik karakteri ile devlet gücünü Şah İsmail ile On İki İmam adına hutbe okutularak olabildiğince merkezileştirmiştir.¹⁰⁶ Günümüz İran dini kimliğinin karakterini bu dönem şekillendirmiş olabilir.

¹⁰⁵ Mehmet Çelenk, **16-17. Yüzyıllarda İran'da Şiiliğin Seyri**, Bursa, Emin Yayıncılık, 2013, s. 93

¹⁰⁶ Gündüz, Tufan, **Son Kızılbaş Şah İsmail**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2010, s. 67

b. Zerdüştlüğün Mücadelesi: Manicilik ve Mazdekilik

Zerdüştlük, ortaya çıktığı dönemde temel mücadeleyi mevcut çok tanrılı sistemin yarattığı dini uygulamalar ve kabul görülmüş tanrı ve tanrıçalar ile yaşadı. Kendinden önceki inançların dayattığı sosyal olguları kırmak Zerdüştlük için daha zorlu koşullar yaratmıştı. Veda dini, Mitraizm gibi inançlar ile başa çıkmak kendisinden sonraki inançlarla başa çıkmaktan daha zordu. İlk çıkışı döneminin Mazdaizm'i ile Sasani Hanedanlığı döneminin sonunda ortaya çıkan Mazdekiye hareketi çerçevesinde oluşan Mazdeizm ile sürekli hale gelen bir çekişmesi vardı. Esas çekişmeyi devlet dini olduktan sonra ve İran milli kimliğinin bir unsuru olduğunu kabul ettirdikten sonra yaşamıştır. Zerdüştlüğün ortaya çıktığı yıllarda diğer inançlar ile mücadele etmek diğer inançların ritüellerini dönüştürüp bünyesine katmakla geçmişti. Zerdüştlük, somut olarak diğer inançları baskılamak için Ahamenit İmparatorluğu dönemi ve Sasani Hanedanlığı dönemi dışında elinde somut bir devlet gücü bulamamıştır. Sasani Hanedanlığı döneminin devlet dini olması ve Mobid Tansar, Mobid Kirdır gibi Mobidlerin devlet kademelerinde İran Şahlarının kararlarını etkileyebilecek güçte olması diğer inançlar karşısında Zerdüştlüğe mutlak mücadele alanı yaratmakla birlikte baskın din olma özelliği kazandırmıştır.

(1) Manicilik

Manicilik, Hz. İsa döneminden sonra yaşamış Mani adında bir şahıs tarafından bir tür Mecusilik ile Hıristiyanlık arası söylemi dile getiren bir inançtır. Toplumsal düzendeki reform isteği, bu inancın her iki inançtan ortak öğeler taşımamasını gerekli kılmıştır. Zerdüştlüğün Sasani Hanedanlığı'nın son dönemlerinde yöneticiler tarafından içinin boşaltılıp yozlaşmış bir inanç haline getirilmesiyle Maniciliğin ortaya çıkıp toplumda yaygın hale gelmesi kolaylaşmıştı. "Mani, İsa Peygamber'in nübüvvetine inanırken Musa Peygamber'in nübüvvetini inkar ederdi."¹⁰⁷ Mani, Sasani Devletinin kurucusu olan ve aynı zamanda din adamı olan Erdeşir Babekan'ın oğlu olan I. Şapur döneminde (M.S. 240) yaşamıştır. Erdeşir Babekan, Sasani Devleti'nde Zerdüştlükte reformlar gerçekleştirmiştir. Zerdüştlükte Ahura

¹⁰⁷ Eş Şehristani, a.g.e., s. 213

Mazda/Hürmüz ile Ehrimen arasındaki savaşı sona erdirip Ahura'yı galip hale getirerek dini monizm çerçevesine dönüştürmüştür. Zerdüşt'ün kurmaya çalıştığı tek tanrılı sistemi devlet yöneticileri de detekleyerek tevhid anlayışını gerçekleştirdiler. Zerdüşt'ün tevhid ile monotesit bir yapı oluşturma çabasını desteklemek ve toplumsal düzendeki istikrarı sağlamak amacıyla hareket eden yöneticiler, bariz bir şekilde dindeki uygulamalar üzerinde değişimler gerçekleştirerek dinin toplumsal kabulü konusunda zedelenme yaratmışlardı. Devlet kontrolü ve etkisi ile Zerdüştlüğe olan güven sarsılmıştı ve toplumsal alanda yeni bir inanca olan ihtiyaç artmıştı. Artık Zerdüştlükte o dönemde Roma'da olduğu gibi monizm hakim kılınmıştır. Reform sonucunda Tanrı Ahura Mazda giderek silikleşti ve mistik bir hal almaya başladı. Ahura Mazda silikleşti fakat aynı oranda Zerdüştlük resmileşti. Resmileşen Zerdüştlük karşısında Sasani toplumunda dini mücadeleler baş gösterdi. Böylesi reformlar sonucunda yaşanan dini boşlukta ve karmaşık düzende Manicilik genişleme fırsatı bulmuştur. Manicilik bu dönemde I. Şaphur tarafından ilgi ile karşılanmıştır ve reformlarına destek bulmuştur. Zerdüştlüğe olan güven sarsıldıkça kral yeni olan inanca değer ve destek vermeye başlamıştı. Bu dönüşüm Zerdüşt din adamlarının tepkisi ile sonuçlanmıştır. Zerdüştü rahipler devlet içindeki güçlerini kullanarak Mani'yi tutuklatarak taraftarlarını dağıttılar. "Sasani İmparatorluğu'ndaki dinî mücadeleler sırasında resmi din Zerdüştlük karşısında İran'da barınamayan Maniheizm ve Mazdekizim gibi, Zerdüştlüğe bir çeşit sosyal tepki olarak doğan İran dinlerinin mensupları, daha önce Zerdüştlüğün yaptığı gibi, İran-Çin kervan yoları vasıtasıyla çeşitli Orta Asya ve bu arada Türk toplulukların bulunduğu memleketlere sığınarak kendi inançlarını yaymaya başladılar."¹⁰⁸ Kaçan taraflar çeşitli kabilelere sığınmıştır. Mani ve Maniciliğin uğradığı bu tasfiye sürecinin ardından Manicilik yeni yayılma alanları buldu.

Türkleri'nin yarım asırdan fazla Manicilik etkisinde kalması da Zerdüştlüklere kaçan Mani taraftarları neticesinde olmuştur. IV. Yüzyılda Maniheizm, Batı Afrika ve Küçük Asya'da oldukça yayılmıştı. İran'da uğradıkları kovuşturmalar sonucu Mani ve keşişlerinin büyük bir bölümü İç Asya'ya kaçmıştı. Burada dinlerini yaydılar. Uygur Hükümdarı Böğü (Buku) Kağan, Çin'in başkentinde Maniheizm'i öğrenmiş

¹⁰⁸ Ocak, a.g.e., s. 85

ve Orhun nehri yakınlarında beraberinde götürdüğü keşişlerle Türk ve diğer kavimlere Maniheizim'i öğretmişti.¹⁰⁹

Zerdüştî rahipler İran'da devlet içinde edindikleri sağlam konumlar neticesinde Mani ile mücadelelerinde böylece başarılı oldular.

(2) Mazdekiye

Mazdeizm ya da Mazdekilik, Zerdüşt öncesi pagan inançlardan bir tanesiydi. Zerdüşt bu pagan inançları sosyal ve iktisadi koşulları da içine katarak düzeltmelere gitmişti. Zerdüştlük ile birlikte Mithraizm gibi Mazdeizm de pagan inançlar olarak toplumun belirli kesimlerinde kalmaya devam ettiler. Zerdüşt dini sonrasındaki dönemde gündemde kalmaları ve yeniden taraftar bularak toplumsal karşılık anlamında yer edinmeleri zor olmadı. Zerdüştlüğün yozlaştığı dönemde yeniden canlanan Mazdekilik, Zerdüştlüğün eski uygulamalarını tekrardan diri tutma ve devlet kontrolünden çıkarmaya girişti. Aynı şekilde Mani'nin fikirlerini Zerdüştlük ile harmanlayarak inanca yeni bir boyut getirilmeye çalışıldı.

“Mazdekilik, kendisinden yaklaşık on iki yüzyıl öncesinde yaşayan Zerdüşt'ün doktrinini ve bu doktrin devami niteliğini taşıyan Maniciliği kaynak alır. Toplumsal, siyasi ve ahlaki prensipler Mazdekiliğin asıl önem taşıyan ve etkili olan özelliğidir. Mazdek tarafından savunulan öğretiy uyarınca, insanlar arasında oluşan kıskançlık, anlaşmazlık ve çatışmalara temel teşkil eden tek şey mülkiyettir.”¹¹⁰ Mazdekiye'nin ortaya çıktığı dönemde toplumsal olarak en büyük sorun kadın ve tüketim aracı yüzünden çıkan anlaşmazlıklar ve kavgalarla beraber birbirine düşman zıt toplumsal sınıfların oluşmuş olmasıydı. Sınıflar arası uçurum giderek artmıştı. Mazdek bunu çözmek için kadını herkese helal kıldı ve parayı da mübah kıldı. İnsanlara parada ve kadında ortak olmayı emretti. Çünkü bu görüşünü Adem'in yaratıldığı koşulları göz önünde bulundurarak yaratılıştan gelen eşitlik temeline dayandırıyor. Bu görüş daha önce de bahsi geçen Geyyûmersiyye fırkasındaki

¹⁰⁹ Gülensoy, Tuncer, **Barbar Türkler**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2. bs, 2011, s. 269

¹¹⁰ Korkmaz, a.g.e., s.74

yaratılış efsanesinden belirli bölümler alınarak eski bir Zerdüştî gelenek olarak tekrardan dolaşıma sokuldu. Mazdekiye yeni haliyle insanlara su, hava, ateş gibi para ve kadın konusunda da ortaklığı önermiştir. Bu söylem, inanç açısından sosyal adalet çağrısıydı. Bu öğütleri sonrası aralarında uçurum olan sınıflar arasında kısmen çatışma başlamıştır. Yüksek tabakadaki askerler, soylular için Mazdek'in sosyal adalet çağrısı tatsızlık yaratmıştı. Kral Enûşirvan reformlar yaparak devleti ayakta tutmaya çalıştı. Bunda başarılı olamayan Kral Mazdekileri takibata uğrattı ve Mazdeki yakalatarak öldürttü. Mazdekiler daha fazla dayanamadılar ve çoğu İran'ın güneyine, Arabistan'a ve Yemen'e kaçmak zorunda kaldı. Zerdüştî din adamlarına olan güven sarsılınca devletin kimliğine ve yöneticilerin söylemlerine de güven kalmamıştı. Zerdüştlük İran kimlik oluşumunda kilit rol alırken devlet ve yönetici söyleminin güven veren kısmında da kilit konumdaydı. Bu konumun yaşadığı sarsıntıyı ve yıkımı, yöneticiler Mazdekiye ve Manicilik gibi dönüşümü benimseyen inançlara alan açarak gidermeye çalışmışlardı. Hatta devletin en üstün konumdaki yöneticileri kısmen de olsa Mazdekiliği benimsemişlerdi. Mazdekiye, eski Mazdeizm geleneklerinde dönüşüm yaratarak ve Sasani yöneticilerinin beklediği toplumsal huzur için bir araya gelen belirli bir kitlenin sonucu olarak yeni bir inanç olarak ortaya çıkmıştı.

“Bunlar Enûşirvan'ın babası Kubâd'ın döneminde ortaya çıkan Mazdek adında birinin taraftarlarıdır. Mazdek, Kubâd'ı kendi inancına davet etmiş, o da bu daveti kabul etmişti. Kral Enûşirvan, Mazdek'in iftiralarını duyunca derhal yakalatarak öldürttü.”¹¹¹ Devlet kademesinde kabul edilen bu innacın takibata uğraması uzun sürmedi. Toplumsal huzuru sağlamak amacıyla ortaya çıkan bu inanç mevcut inanç sistemini zedeleyince ve yönetimde söz sahibi olmaya çalışınca Enuşirvan tarafından tasfiye edildiler. Toplumsal düzende yer edinen bazı olguları değiştirmeye çalışan Mazdekiye, Zerdüştî topluluk için çok önemli ve kutsal görülen bir olgu olan iyilik ve kötülük arasındaki ilişki boyutunu da değiştirmeye çalışmışlardı.

Mazdek için nur olarak bilinen ve kötülükle savaştan iyilik seçimlerinde ve kararlarında irade ile hareket ederken, zulmet olarak geçen kötülük rastlantıyla

¹¹¹ A.e., s. 216

hareket eder ve kötülük bu yönüyle kör ve cahildir.¹¹² Zerdüştlüğün temeli olan iyilik ve kötülük mücadelesi merkeze alınmıştı. Bu yönüyle yöneticiler, bu girişimlerin Zerdüştlüğün devlet nezdindeki sarsılan kimliğine derman olacağını düşünerek bu tarz oluşumlara alan açmışlardı. Fakat bu oluşum, Zerdüşti topluluğun itirazı ile karşılaştı ve nitekim tasfiyesi devlet eliyle gerçekleştirilmiş oldu.

c. Zerdüş Öncesi Toplumsal Hayat

Zerdüştlük öncesi İran'da toplumsal hayatı aile, kabile ve aşiret yapıları belirliyordu. Böyle bir yapıda Mitraizm, en çok bilinen ve Hint coğrafyasına kadar uzanan bir inanç olarak karşımıza çıkıyor. İran coğrafyasında bu dinin ilahı bazı yerlerde Mithra olarak bilinirken bazı yerlerde ise Mihr olarak telaffuz edilir. Hint dinlerinden olan Veda dininde ise Mitra kavramı kabul görmüştür. Mitraizm, ilahi kökenini zaten Veda dininden alıyordu ve bu inancın ilahlarının kökeni Hint coğrafyasıydı.

Hint ilahları ile İran coğrafyasının ilahları arasında yakınlık vardır. Hintliler için tanrı Mitra iken İranlılar için Mihr'dir. Her ikisine de yakınlık duyulmuştur. Mihr, Farsça'da güneş anlamına gelirdi ve İranlıların en sevdiği tanrılardan birisiydi.¹¹³ Her iki tanımlama da aynı ilahı ifade ediyordu. Çoktanrılı toplumsal düzende Zerdüştlük ile birlikte kabul gören tevhid anlayışı yerine en güçlü tanrı kavramı kabul edilirdi. Dolayısıyla çok tanrılı sistemde en güçlü tanrı figürü bir nevi tek tanrılı anlayışa giden yolu açmıştı. Konfederasyonlar biçiminde örgütlenmiş olan İran toplumunda güçlü tanrı figürü, bütün tanrıları tek tanrı modeline sokuyordu.

“Vedacı-Hint'te ve Mihrperestlik-Zerdüş'ten önce İran'da dinin bütün tanrıları birdirler. Mihrperestlik veya Mitraizmin esası şu itikada dayanır: ‘Mihr’büyük tanrıdır. Diğer tanrılar ondan daha küçüktür. Mitraizm; ateşe tapma; rüzgar, tufan, yeşillik, bahar, gökyüzü, dağ, orman, gece gibi tabiat kuvvetlerine tapma; tabiat güçlerine tapınmanın ve dünyada iş başında olan kötü ve iyi ruhlara inancın gereği

¹¹² Eş Şehristani, s. 216

¹¹³ Tıgılı, Asiye, s. 58

olan sihir ve büyüyle meşgul olma esasına dayanır.”¹¹⁴ İran’da Mihr olarak ifade edilen en güçlü tanrının yaşadığı yer güneş olarak bilinirdi. Doğayı ve düzeni kollayan, tabiatı canlı tutan ışık kaynağı, tanrının inayeti şeklinde bilinirdi. Vedacı dinde ise bu ilah Mitraydı ve tabiatın koruyucusu ve en güç tanrı da oydu. Zerdüşť bu iki kavramın ve tanımlamanın ortaya çıkaradığı ortak nokta olan en güç tanrı tasavvurunu tevhid anlayışı ile birleştirek tek tanrılı inanç olarak kabul ettiridığı Zerdüşťlüğe oturtmuş oldu.¹¹⁵ Tek tanrılı dini benimsetme yolunu seçerek meşakatli bir işe girişen Zerdüşť için mevcut inanç sistemini kısmen yaşatmak ve devam ettirmek elzemdi.

Doğa ve çoktanrılı dönemin ardından gelen tek tanrılı dinler, eski inançları tamamen dışlamadı. Onların birçok normunu ve uygulamsını aynen ya da belirli bir değişikliğe uğratarak aldılar.¹¹⁶ Zerdüşťlüğün daha önce de bahsi geçen ateşe tapma geleneğini Mitraizm’den almış olabileceğini ifade ettik. Fakat bunu ateşe tapma olarak değil ateşi kutsal bir varlık olarak alıp benimsemekle ve ibadette kible şeklinde benimseyerek yapmış olabilir. Bunun ötesinde Mazdekilik ve Mecusi anlayışın da ateşe verdiği kutsallığı bünyesine aldı. Ondaki iyi kötü ruh çekişmesi de bir nevi yeni boyutu ile Zerdüşťlüğe girmiş olabilir.

“...Zerdüşť’ten çok kısa süre sonra ona ilk inananlara atfedilen yedi bölümlü Yesna metninde Mitra ismine rastlamak mümkündür. Bu noktada Zerdüşť öncesi Mitra kavramının içeriği ve mahiyeti Avesta ilahiyatında bir değişime ve dönüşüme uğramaktadır.”¹¹⁷

Zerdüşťlükteki iyi ve kötü ruh çekişmesi Mitraizimden alınmış olabilir. Mitraizm’de sihir ve büyü işiyle meşgul olmak, kötü ruhtan korunmanın yoluydu. Bunun için din adamı olarak bildiğimiz kişilerin görevini büyücüler alırdı ve iyi ruh için ellerinden geldikçe kurban sunarlardı. Bu iyi ruh da güneşte yer ve makam sahibi Mihr’dir. Mihr’in makamından dolayı güneşin etkisiyle ateşe tapma bu inancın ana omurgasını oluşturur. Büyücülerin kabiledede önemli rolleri olduğundan kabilenin

¹¹⁴ Şeriati, **Dinler Tarihi II**, s. 189

¹¹⁵ Louis H. Gray, “**Some Recent Studies on the Iranian Religions**”, <http://www.jstor.org/stable/1507937>, s.83-89

¹¹⁶ Medyalı, **a.g.e.**, s. 12

¹¹⁷ Alıcı, **a.g.e.**, s. 139,

diğer üyeleri ve kabile şefi üzerinde tartışılmaz bir hükmü var. Zerdüşlerdeki Mobidler/Mübedler de bu hüküm etme gücünü kullanmışlardır ve Sasni döneminde Zerdüş dininin içini boşalttıklarından Manicilik ve Mazdekilik inançları yeni bir boyut ile dönüşerek ortaya çıkmışlardır. Bu inançların ortaya çıkması bir ihtiyaçtı. Toplumsal düzen temelinden sarsılmıştı ve Sasani yöneticilerinin din politikaları sonucu adalete ve düzene olan inanç yok olmuştu. Tam da böyle bir dönemde İslam, Zerdüştlüğün güç kaybettiği dönemde, İran coğrafyasına gelmişti. Zerdüş öncesi toplumsal düzen konfederasyonlar sonucu ve aşiret bağları ile korunabilmişti. Bu sistem merkezi yönetimler ortaya çıktıktan sonra çökmüştü ve dolayısıyla Mecusilikten ve Şamanizm'den kalan toplumsal düzeni koruyan geleneklerde aşınma meydana gelmişti. Kavimler veya kabileler için adaleti tesis etme ve düzeni sağlamak birincil görevdi. Göçebe bir halde yaşayan aşiret yapılarının düzen ve barış içinde hayvancılık yapmaları bu düzenin sürdürülmesine bağlıydı. Aynı şekilde Mecusilerin ve Şamanların bazı dini törenlerin yerine getirilmesinde konfederasyon yönetiminin işlevi son derece etkindi.

“İran’da Zerdüş öncesinde yaşayan İranî kavimlerde inanç dizgesi olarak Mecusilik ve Şamanizm’in egemenliği söz konusuydu. Tapınmak amacıyla dağların tepelerinde inşa edilen ‘Ateşgedeler’de gerçekleştirilen törenler sırasında boğazlanan (kurban edilen) körpe hayvanlar ateşin üzerine atılırdı.”¹¹⁸

Altay halk inancında ‘Tayılga Töreni’ için kurban (tayılga) edilecek hayvan kan dökülmeden boğulur ve kurban edilir.¹¹⁹ Şaman geleneği olan bu törende Maguslar’ın yaptığına benzer bir şekilde kurban edilen hayvan için sık yapraklı ağaçtan yapılan çadır içinde ateş yakılır. Kurban atalara ve koruyucu ruhlara sunak olarak sunulduktan sonra eti yenilir.

“Zerdüş öncesinde yaşayan Mecusiler ‘Homa’adı verilen keyif verici bir etkiye sahip olan bir ottan elde edilen bir içki içip dans ederek ateşe tapınırlarmış. Bu konu

¹¹⁸ Korkmaz, a.g.e., s. 124

¹¹⁹ Karakurt Deniz, **Türk Söylence Sözlüğü**,

<https://books.google.com.tr/books?id=JSDYBAAAQBAJ&pg=PA272&lpg=PA272&dq=Tay%C4%B1lga+T%C3%B6reni&source=bl&ots=rnbeli3Ff5&sig=7gdKPxiqGWMRHutGD8HQ2F6LGyY&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwir9ZrZ->

[JnaAhWpA5oKHdUQALcQ6AEIjAB#v=onepage&q=Tay%C4%B1lga%20T%C3%B6reni&f=false](https://books.google.com.tr/books?id=JSDYBAAAQBAJ&pg=PA272&lpg=PA272&dq=Tay%C4%B1lga+T%C3%B6reni&source=bl&ots=rnbeli3Ff5&sig=7gdKPxiqGWMRHutGD8HQ2F6LGyY&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwir9ZrZ-JnaAhWpA5oKHdUQALcQ6AEIjAB#v=onepage&q=Tay%C4%B1lga%20T%C3%B6reni&f=false),

[Erişim Tarihi: 1 Nisan 2018]

Zerdüşt tarafından Gathalarda şu şekilde anlatılmaktadır; ‘İlahım, bu ülkenin ileri gelenleri ne zaman hidayeti sapıklığa tercih edecekler. İnsanlar ne zaman bu büyüü ve hokkabazların şerlerinden kurtulacaklar, insanları aldatmada kullandıkları bu içkinin kökü ne zaman kazılacak, izleri ne zaman silinip atılacaktır.’¹²⁰

Zerdüşt’ün yaşadığı varsayılan dönem aşiret veya kabile şeklindeki sosyal sınıfların mevcut olduğu bir dönemdir. “Toplumda tarım ve hayvancılıkla uğraşan sosyal yapının en küçük birimi aile idi. Köylü ailesinin üstünde ve bağlı bulunduğu kabile vardı. Kabileler de kendilerini üstünde bir yapı olan aşiretlere bağlı idiler.”¹²¹ Zerdüşt dönemi toplumsal yapıda kısmen toprağa bağlı yaşayan bir halktan bahsetmek mümkündür. Bu yönüyle Zerdüşt’ün eski inançlar içinde reform yaparak tek tanrılı bir inancı oturtmuş olması muhtemeldir

İran coğrafyasına ve oradan da Hidistan’a göçlerin Aryai kavimlerden olduğu düşünülür. “Hint Aryaileri, kabile hayatında kaldılar, İran Aryaileri, ziraat ve çiftçilik hayatına girdiler.”¹²² Zerdüşt dönemi için toplumun geçim kaynağı hayvancılıktı. Bu yönüyle Zerdüşt’e develer sahibi demişlerdir. İneğin kutsallığı da bu hayat şartlarının doğurduğu bir özelliktir ve Aryai kaviminde tamamen kutsaldı. Hindistanda kutsal olmasının nedeni aynı kavimden olmalarıdır.

Lider kültü etrafında varlık bulmuş olan aşiret yapıları birbirleri ile çekişme halinde idi ve otlak veya meraların hakimiyetini kurmaya çalışıyorlardı. “Göçebeler, otlakların ve suyun bulunup korunmasıyla ilgili olarak sosyal-siyasi federasyonlar oluşturdu.”¹²³ Zaman içinde göçebe yaşamın dayattığı sosyo-politik gerçekler ortaya konfederal yapıya benzeyen bir aşiretler topluluğu çıkardı. Bir nevi coğrafik olarak aşiretler konfederasyonu biçiminde bir oluşum mevcuttu. Güneybatı İran coğrafyasında Ahamenitler’den önce örgütlenen konfederal yapılar siyasi hakimiyeti kontrol ediyorlardı. Aynı şekilde Med imparatorluğu ve Elamlılar da bu konfederal

¹²⁰ A.e. s. 124

¹²¹ Xemgin, a.g.e.s. 88

¹²² Şeriatı, **Dinler Tarihi II**, s. 193

¹²³ R. Gene Garthwaite, **İran Tarihi: Pers İmparatorluğundan Günümüze**, s. 4

yapılardan oluşuyordu. Medleri yenilgiye uğratan ve konfederal yapılardan bir tanesi olan Ahamenitler sivrilererek İran coğrafyasında söz sahibi olmaya başladı. Ahamenitlerle beraber bağımsız bürokrasiye, orduya sahip bölgeler ve konfederasyonlardan oluşan bir imparatorluk kavramı ortaya çıktı.¹²⁴ Dolayısıyla Ahamenitler, bu dağınık aşiret yapılanmalarının lideri olarak sivrildi. Ahamenit imparatorluğuna giden yolda “Kavi” sülalesi ya da hanedanlığının etkisi olduğu düşünülür. Kavi hanedanlığı “Keyhüsrev” olarak da geçer. Avesta’da “Kavi” hanedanlığından bahsedilir ve hanedanlığın Aryaları bir arada toplayarak siyasi birliklerini sağladığı söylenir. Federasyonlar halindeki ulusların birlikteliğinin Arya kimliği altında birleştirildiği ve Arya ya da İran kavramının oluştuğu söylenir.¹²⁵ Bu adımla birlikte giderek uluslaşan bir Aryan ırkı oluştu ve Ahamenit İmparatorluğu olarak karşımıza çıktı. Tanrı Ahura Mazda da ulusal tanrı olarak ilan edilerek ve krallar tarafından da desteklenerek Pers kimliğindeki Zerdüştî unsurlar merkeze oturtulmuştu. Ahamenit İmparatorluğu öncesi çok geniş bir coğrafyaya yayılan ve konfederasyonlar birliği halindeki Medler’in içinden zaman içinde Arya kimliğine dönüş yapan ve Pers kimliğini benimseyen bölünmeler gerçekleşti. Bugün Şiraz olarak geçen İran coğrafyasından başlayarak Musul, Bağdat-Mısır ve Etiyopia ekseninde genişleyen Medler mezopotamya’da yakın doğu olarak bilinen kimliklerden etkilenerek parçalara ayrılmıştı. İran kısmında ve Babil olarak geçen coğrafya’da kalan Medler ise zaman içinde Pers hakimiyetine girmişlerdi. Babil ve Ekbatana’da kalan Medlerin içinde Zerdüşt öncesi inancı sürdürenler hiç bir zaman Pers hakimiyetini kabul etmemişti. Mazdacı topluluk olarak kalan bu grup zaman zaman satraplara başkaldırıda bulunurlardı. Aslında bu gruplar ne Persliydi ne de Medli. Bir başka ifadeyle bu gruplar her ne kadar tarihsel süreçte ismi geçmezse de “Arya İmparatorluğu” idi. Pers döneminde genel olarak Pers İmparatorluğu içinde sayılan Bactria, Aria vs gibi bu grupları bir arada tutan ortak bir kolektif kimlik mevcuttu. Kral Darius’a karşı ayaklanan satraplar hep bu gruplardan destek

¹²⁴ A.e., s. 9

¹²⁵ Vesta Sarkhosh Curtis, Sarah Stewart, **The History of the Ide of Iran: The age of the Parthians**, London, I:B: Tauris, 2010, <http://divit.library.itu.edu.tr/search?/XIde+of+Iran&SORT=DZ/XIde+of+Iran&SORT=DZ&extended=0&SUBKEY=Ide+of+Iran/1%2C7%2C7%2CB/frameset&FF=XIde+of+Iran&SORT=DZ&4%2C4%2C>, [Erişim Tarihi: 6 Şubat 2017], s.103

görmüşlerdi. Pers İmparatorluğu da Medlerin bu nüfus alanını ya da hinterlandını kullanarak güçlenmişlerdi. Kültürel ve siyasi etkileşim ve dönüşüm Medlerde olduğu gibi Perlerde de gelişmişti. “Pers İmparatorluğu kültürel ve siyasi olarak yakın doğu uluslarından etkilenmişti. Elamlıların, Babillilerin ve Aramilerin yazısını ve onların dillerini kullanarak kendi idari işlerini kayda geçirdiler.”¹²⁶ İmparatorluklar sayesinde federasyon halindeki uluslar bir arada tek çatı altında toplanabildi. İmparatorluğun kurucuları Zerdüştlüğün getirdiği tekçi yapıyı ya da birleştirici yapıyı zaman içinde kendi şahıslarında birleştirdiler.¹²⁷ Arya ırkı vurgusunun ortaya çıkması Zerdüşün sağlamış olduğu birlik fikrinden doğmuş olabilir. Zerdüş belki de farkında olmadan İmparatorluk içinde milli ve ulusal söylemlerin önünü açmış olabilir. Bu milli kimlik günümüz milli kimlik tanımlamasından çok kolektif kimlik olarak gelişen Aryalı ya da İranlı olma söyleminden başka bir şey değildir.

Zerdüş’ün ilk kez kabul gördüğü toplumun kimlik tipi bir kabile toplum tipini andırıyordu. Lider kültü baskın olana bu toplum tipinin kolektif kimlik ile hareket ettiğini, bir inancı kabul ederken liderin söylediklerine uyularak inancın değiştirildiği bir toplumdur. Kabile toplumu gelişim aşamaysan denk gelen bu dönemde kurumsal olarak dinin sosyal sınıftaki yeri belirleniyordu. Kabile düzeninin gelişimi, kabilenin siyasi ve sosyal gücünün bir önderin varlığında tezahür ettiği dönemdir. Bu önder ya da rehber, sosyal hukuka ve kişiler üzerinde güçlü siyasal hakimiyeti olan biridir.¹²⁸ Ahamenit kurucusu Kyros’un Zerdüş dinin kabul etmesinin ardında bütün imparatorlukta bu inancın yayılması da liderin siyasi ve sosyal gücünün bir göstergesiydi. “Zerdüş dini İran’da Viştasep vasıtasıyla yayılmıştır. Viştaseb, Hehamenişli Dara’nın babasıydı.”¹²⁹ Viştaseb gibi lider kültü inancı yayabilmiştir. Aynı şekilde Partlara karşı bir başka deyişle Eşkanilere karşı Zerdüş dina adamlarının halkı ayaklandırarak Sasani imparatorluğuna giden yolu açması kitlenin kolektif kimliğini gösterir. Mübedler halkı isyana teşvik edebilmişlerdir. Ester Tapınağı olarak bilinen Zerdüş tapınağının mübedi Sasan Hutay, Sasani İmparatorluğunu

¹²⁶ A.e., s. 104

¹²⁷ Garthwaite, s. 14-15

¹²⁸ Şeriati, **Dinler Tarihi II**, s. 106

¹²⁹ A.e., s. 186

ortaya çıkararak kişidir. Onun oğulları bu imparatorlukta yönetici olmuşlardır. Ayrıca Sasani imparatorluğunun bilinen ilk din adamı ya da Mobed'i Hirbed Tansar da imparatorluğun meşruiyet kazandığı ve felsefesini üzerinde kurduğu dini kimikte önemli roller üstlendi. Sasani öncesi olan Part krallığı vassalllarına mektuplar yazarak onları Mecusiliğe ve dolayısıyla Sasani imparatorluğuna davet etmiştir. Dini bir hareket olarak Partlara karşı gelmeli ve onları kötü dinli olarak ifade etmelerinde kolektif kimlik önemli rol oynar.

Zerdüş kimliği kolektif kimliktir. Din temelli kimlik oluşumunda grup bireyleri bir lidere sadakat gösterir ve liderin yönlendirmesi ile grup halinde hareket ederler. Mobitler bu anlamda Zerdüt cemaatini yönlendiren liderler konumundaydı. Zerdüş cemaatinin bütün dinsel törenleri mobitler tarafından gerçekleştirildi.

“İslam kaynaklarında Mecusi din adamları genellikle mûbed ve hîrbed adları ile zikredilmektedir. Hîrbedlerin görevleri arasında hakim sıfatları ile yargı işlerinin icrası da vardı. Bu görevlere ilave olarak din adamlarının yetişmesini sağlamak, halkın dini görevleri ve temizlik hükümleri ile ilgilenmek, günah çıkarmak ve affetmek, günahın ikrarından sonra para cezasının hükmünü belirlemek, doğumlarda ve kutsal kemerin (kurştî) bağlanmasında dini merasimi icra etmek, evlilik, cenaze ve çeşitli dini bayramlar gibi diğer görevleri yerine getirmek de din adamlarının görevleri arasında sayılabilir.”¹³⁰ Dinde irfana ulaşmada üç temel kriter vardı. Bunlardan ilki ‘pendar-e nik’ dedikleri iyi düşünceler, ikincisi, ‘kerdar-e nik’ dedikleri iyi davranış ve üçüncüsü de ‘goftar-e nik’ yani iyi söz. Bu üç kriter semavi dinlerin hepsinde mevcut ve cemaat yaşamında kolektif kimlik oluşumunda büyük rol oynarlar.

Kolektif kimlik oluşumu bazı sosyal aktörlerden etkilenir, özellikle elitler ve sosyal liderler grubun geri kalanı ile etkileşimdedir.¹³¹ Marjinal hale gelen dini azınlıklarda

¹³⁰ Cahid Kara, “İslam Coğrafyasında Mecusiler”, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/abuifd/article/view/5000114383/5000106395>, 24 Eylül 2017

¹³¹ Paulina Niechcial, “Constructing Zoroastrian Identity in Muslim Iran”, http://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/5149/niechcial_constructing_zoroastrian_identity_in_muslim_iran.pdf?sequence=1&isAllowed=y 25 Haziran 2016

cemaatler ve ibadet yerleri yok olmayla karşı karşıya kalan kimliği koruyan liderler ve elit gruplar meydana getirir. Düzenlenen törenler veya ayinlerin yanı sıra eğitim kurumları bu kolektif kimliği şekillendirir. 1980'lerden sonra İran Zerdüştlendeki kimlik koruma refleksi tamamen bu koşullarda değişim geçirdi. Kimlik oluşumu artık dini değerler çerçevesinde gelişmiştir. Azınlık bir grup olarak görülmelerine Zerdüşti liderleren itirazlar yükseliyor. Zerdüştlere için antik Pers tarihi çok önemli bir yer tutar ve bu tarihi birikimde Zerdüştlere önemli roller aldıklarını ifade ederek ortak İran kültürünün koruyucuları ve taşıyıcıları olarak kendilerini ifade ederler. Dolayısıyla kendilerini ayrı bir azınlık olarak görülmesinden hoşlanmazlar. Ortak kimlik vurgusu yaparak İranlılık söylemini ortaya atarlar. Onlar için en önemli şey ortak geçmişe sahip olmaktır. Geleneksel kültürü sahiplenmeleri kolektif kimliklerinin bir sonucudur. Arapça'nın İran dışındaki alanlara özellikle Suriye ve Mısır gibi yerlerdeki üstünlüğü yerlilerin dillerini kaybetmesine neden olmuştur. Fakat bu durum İran için gerçekleşmedi. Yerli dili korumayı bir şekilde başardılar ve Arapçanın yanı sıra Farsça hayatta kalmayı başarabildi. Zerdüştlere kolektif kimliği bu dili korumuştur. Dolayısıyla modern İran kimliğinin kuruluşunda Zerdüştlere rolü düşünüldüğünden daha fazla olabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

II. ZERDÜŞTLÜK VE KİMLİK

Zerdüştlük ve kimlik kavramlarının ilişki biçimi dönemseller olarak çağın gereklerine ve sosyal yapıdaki değişimlere göre değişiklik göstermiştir. Zerdüştlük, İran siyasi tarihinde kimlik kavramları içerisinde milli kimlik, etnik kimlik, kolektif kimlik, dini kimlik gibi çeşitlendirilebilecek kavramlar ile tanımlanmıştır.

Kültür birikimi, ideolojik gereksinim ve siyasal koşulların varlığı her halükarda belli dönemlerde yeni kimlik kavramının oluşumunu sağlar. Kimlik var olmak için farklılığa gereksinim duyar ve kendi kesinliğini güven altına almak için farklılığı ötekiliğe dönüştürerek kendi özdeşlik alanını belirler.¹³²

Her kavram kendi döneminin izlerini taşır ve Zerdüşlüğü de ona göre belirli bir kalıba sokar. Zerdüşlüğü siyasal koşullar sonucu öz kimlik olarak benimseyen yöneticilerin zaman içinde İran siyasi tarihinde farklılığı yaratarak kendi meşruiyetleri için kullandıkları durumlar olmuştur. Ahamenit İmparatorluğunun son dönemi için Helen kültürüne karşı gelmenin birinci koşulu olarak “biz” ve “öteki” söylemi yaygınlık kazandı. Zerdüştlük devlet kimliği çerçevesine alındı. “Biz” kavramı Zerdüşti gelenek çerçevesinde tanımlandı ve İranlı olma söylemi, Zerdüşti topluluk ile güçlendirildi. Aynı şekilde İskender sonrası İran coğrafyasında ortaya çıkan Eşkaniler için de kabul görecekları ve yerele ait olduklarını kanıtlayacak ve öteki olarak kabule edilen Helen kültürü etkisine karşı olan bir kimlik olarak Zerdüştlük merkezi konuma getirilmişti. Yenilgiye uğratılmış Ahmanet İmparatorluğu ve rencide edilmiş İranlılık söylemi Eşkaniler için yeniden dirilme fırsatını Zerdüşti topluluk içinden yarattı. Sasani dönemi için ise toplumsal düzenin sarsılması ve Mazdekiye ve Manici hareketleri bastırmanın bir unsuru olarak Erdeşir Babekan tarafından milli ve dini kimlik karışımı uygulandı. Zerdüştlüğün son

¹³² Muhammed Özdil, “Kolektif ve Bireysel kimlikler bağlamında sosyal bütünleşme”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, <http://sbedergi.sdu.edu.tr/tr/yedek/sosyal-bilimler-enstitusu-dergisi-20173-sayi28-9421s.html>, 19 Ekim 2017

dönemi olarak bilinen Sasani dönemi kimliği tamamen devlet eksenli olup dini ve milli kimlik boyutu kazanmıştı. Aynı şekilde Ahamenit İmparatorluğunun geç dönemlerinde Zerdüştlük için kolektif kimlikten çok milli kimlik kavramı daha yerinde duran bir tanımlamaydı. Burada spesifik bir kimlik tanımlaması yapmak imkansızdır. Nitekim milli kimlik ve dini kimlik kavramaları, kolektif kimlikten gelmektedir. Zerdüştlüğün saf bir kimlik tanımlaması yapılırsa en kapsayıcı tanımla kolektif kimlik olur. Çünkü töre, ritüel törenler, geçmişe dair bellek, alışkanlıklar bütünü Zerdüştlüğü yaratan kodlardır. Kendisinden önceki inançların alışkanlıkları ve ritüellerini kendisiyle dönüştürerek var etmiştir. Ortaya çıkış dönemi dikkate alındığında doğal bir süreç olarak Zerdüştlüğün şekil bulduğu veya kendisini ait hissettiği kimlik kavramı, genel olarak kolektif kimlik tanımlamasına girer.

Zerdüştlüğün ortaya çıktığı çağın şartları onu kolektif kimliğe itmişti. Aile, kabile ve aşiret olgularının birinci derecede etkili olduğu toplumsal yaşamda birlikteliği sağlayan tek kavram kolektif kimlikti. Saf haliyle ayrıştılmış ve şekil bulmuş bir dini ve milli kimlik vurgusunun imkansızlığı ortadaydı. İmparatorluk ve Hanedanlıkların zaman içinde varlık gösterip sosyal düzeni dönüştürmesiyle beraber Zerdüştlüğün kimliği de değişmiş oldu. Kolektif kimlikten dini kimliğe ve oradan da milli kimliğe kayan bir yelpazede tanımlamalarla karşı karşıya kalmıştı. Kral I. Dara için Zerdüşti kimliğinin tanımı ve anlamı ne ise Pehlevi Hanedanlığı için ve Şah yönetimi için Zerdüştlüğün taşıdığı kimlik kavramının anlamı aynı olabilir.

A. Kimlik kavramı

“Kimlik, bireylerin toplumsallaşma sürecinde edindikleri bir olgudur. Bireyler edindikleri ve benimsedikleri bu kimlik ile toplum içerisinde ve gruplar arası ilişkilerde kendi varlıklarını ortaya koymaktadır.”¹³³ Toplumsallaşma sonucu elde edilen en önemli olguların başında kişinin ve daha sonra grubun sahip olduğu dil ve sosyal ritüellerin birikimi olarak şekillenen inanç veya din gelmektedir. Kimlik

¹³³ Lotfali, *İran’da Milli Kimlik İnşası; Farslılık ve Şiiliğin İçselleşmesi*, s.11

tanımlamasının başladığı süreçte bu iki kavram kişinin kendisini, ait olduğu grubu, topluluğu tanımlamasında başat rol alırlar. Bireysel kimlik tanımlamasının ötesinde toplumsal statü bağlamında kimlik oluşumunda dil ve din kavramalarının aldığı rol merkezi konumdadır. Dil ile milli söyleme giden yol açılır, din ile de ait olunan topluluğa ve kolektif kimlik tanımına giden yol açılır. Kimlik için oluşan koşullar her topluluğun veya bireyin yaşadığı sosyal koşulların dayattığı sonuçlar ile şekillenir. En genel anlamıyla kimlik tanımlamasının merkezinde “ben” ve “benden olmayan” söylemi, dil ve din ile şekil bulur. Dolayısıyla kimlik kavramının alanı oldukça genişler ve bu kavram üzerindeki tanımlamalar bir hayli fazladır.

Zerdüştî kimlik için kolektif kimliğe giden yol başlarda sadece din kavramının dayattığı sosyal koşullardı. Dil daha sonraki safalarda yönetici elitlerin değişim isteği ve hareket alanına göre kimlikte yer edinmeye başlamıştır. Antik İran tarihinden günümüze kadar olan süreçte birçok kimlik tanımlamasına uğrayan Zerdüştlüğün hiç değişmeyen kodları, tarihsel bir coğrafya, ortak ritüeller, tarihsel bellek ve bir topluluğa ait olma veya kamuya ait olma şeklindedir. Bir başka ifade ile İranlılar ait olma durumudur. Kamu kültürü olarak da ifade edilen bir kültür birikimini her zaman bünyesinde taşımıştır ve İranlılık söyleminin taşıyıcısı olmuştur. Zerdüştlük bu bağlamda İran kimliği açısından Antik dönemin olaylarını aydınlatmaya çalışan veya ışık tutan bir ansiklopedidir. Bu yönüyle İran milli kimliği söyleminde kökene, tutarlı mitolojik geçmişe ve övünç duyulacak etnik kaynağa dair bilgiyi Zerdüştlük sağlar. Nitekim 20. Asrın ortalarında yoğun bir şekilde oluşturulmaya çalışılan İran Milli kimliği söyleminde bazı aydınlar için Zerdüştlük, İranlılar için zedelenmiş olan veya yok olmayla karşı karşıya olan ulusal kimliğin üç parçasından biridir. Diğer iki parça ise Ari Irkı ve Fars olarak bilinir.

1. Kolektif kimlik ve Zerdüştlük

Kolektif kimlik, topluluğun kendine özgü niteliklere sahip olduğu ve bir teklik taşıdığı yönündeki bilinci ve aidiyet duygusunu ifade eder¹³⁴ Bu bilinci oluşturan

öğelerin başında töreler, semboller, üretilen araç ve gereçler ve topluluğun biriktirdiği anılar gelir. Kolektif kimlik, bünyesinde dini kimlik ve milli kimlik kavramlarını barındırır. Milli kimliğe giden öğeler, dil, tarih, anılar ve sembollerdir. Dini kimliği ve bilinci yaratan öğeler ise inançlar, dini ritüeller gibi öğelerden oluşur. Zerdüşt kimliğini kolektif kılan en önemli öğeler dini ritüellerdir. Ateş kültü, Mithra gibi tanrı ve tanrıçaların kabulü, Veda dininin uygulamaları, destansı anlatımlar ve İran mitolojisi birikimi, Zerdüştlüğü kolektif kimlik içine alır. Zerdüşt'ü ve dinini kabul eden topluluk açısından kolektif bellek bahsi geçen uygulamalar ve kavramlar üzerinden yükseldi. Bu kolektif bellek günümüz İran toplumunun Antik döneme olan ilgi ve alakasını canlı tutan öğedir. Hatta milliliğe dair fikir sunan Ali Şeriatî, Mortaza Motahari gibi aydınların gözünde Şiilik eski İran inançlarından etkilenmiştir. Bu durum Zerdüştlüğün Fars dilini bünyesinde koruyup taşımasıyla ilgilidir. Bu yönüyle eski kültüre ve inançlara vurgu İranlılık fikrini aşılama için başvurulan kaynak olmuştur. İranlı olma söylemi ve akraba topluluk söyleminin temelinde bu bellek yatmaktadır. Bir başka deyişle yaşayan farklı etnik grupları asimile etmenin yolu ve yöntemi olarak bu kavram seçilmiş olabilir. Bir İranlı için etnik bütün farklılıklar tek çatıda vurgulanır. Bu çatı da akraba topluluk söylemidir. İran'da yaşayan Araplar, Kürtler, Türkler, Beluçiler de İran coğrafyası dışında fakat İran hinterlandındaki topluluklar da akraba topluluk kavramı ve tanımlaması ile İranlılık kimliği içinde tutulur. Günümüz'de Lübnan ve Irak gibi ülkelerde Arap etkisinin kırılması ve Fars etkisinin artmasındaki etkenlerden bir tanesi de bu akraba topluluk söylemidir. Bu yönüyle Zerdüştlüğün sağladığı kültürel bellek günümüz İran'ı için muazzam bir hinterland ve ulusal harç sunuyor olabilir.

B. Zerdüştlük ve Ahamenitler

Ahamenit İmparatorluğuna ilişkin elde ettiğimiz bilgilerin temel kaynakları yapılan kazılar sonucunda bulunan kral yazıtları ve klasik tarih anlatımıdır. Bu temel kaynaklar aynı zamanda Zerdüştlüğe dair merak edilenlere ulaşmak için kullanılan

¹³⁴ Nuri Bilgin, **Kollektif Kimlik**, İzmir, Sistem Yayınları, 1995, s.61

başlıca kaynakların başında gelir. Çünkü Ahamenit İmparatorluğu ile Zerdüştlüğün güç kazandığı veya yükselişe geçtiği zaman dilimi aynıdır. Tarihsel dönemler olarak bakıldığında Zerdüşti geleneğin hâkim olduğu antik İran dönemi arkakik toplum sonrasındaki tarih toplumuna denk gelir ve dolayısıyla elde edilen bilgiler yazınsal metinlerin ürünleridir. Bu kazılardan edilen bilgilerin büyük bir çoğunluğu krallığın merkez olarak seçtiği kentlerden elde edilmiştir. Böyle verilerin kentlerden elde edilmesi ve o tarihten bu güne gelmiş olmaları şaşılacak bir durum değildir.

Ahamenit İmparatorluğu'nun kuruluşu döneminde bölgede bir aşiretler konfederasyonu vardı. Med hâkimiyetinin Kral Astyages önderliğinde devam ettiği dönemde aşiretler ya da boylar arasında çekişme vardı ve siyasi bir birlik yoktu. Aynı şekilde dini bir birlik de yoktu. Bu konfederasyon aynı şekilde Babil ve Mısır'da da vardı. Fakat Mısır ve Babil aşiret yapısı merkezi bir aşirete bağlılık getirmişti. Aynı durum Ahamenitler'de yoktu. Zaman içinde coğrafik zorluklar ziraat ile geçinen aşiretleri bir araya getirecekti. Kyros'un (Kiros) Med'li olan dedesi Astyages'e başkaldırıp aşiretleri ona karşı örgütlemesiyle Ahamenit dönemi başladığı söylenir. Ahamenit döneminde demir işletilmesi ile yerleşik hayata geçildiği düşünülür. Bu evreden sonra aşiretlerin bir araya gelerek göçebe olan halkların saldırılarına karşı ve Med imparatorluğunun yönetimine karşı ortak hareket etmeleri olasıdır. Bu dönemde en fazla saldırı göçebe Sakalardan geliyordu. Zaten İmparatorluğun kurucusu Kyros da göçebe topluluklardan olan Sakalarla savaşırken öldüğü söylenir. Aşiretlerin birlik olmasıyla Ahamenitler parlak ve yükselişte olan bir dönem yaşamış olabilirler. Kendi bölgesinde merkezileşmeye ve boyları bir arda tutarak kısmi vergi yöntemleri ile ve krala sunaklar ile oturmuş bir yönetim inşa eden bir imparatorluk oluştu.¹³⁵ Zerdüşti dini de Kyros ve Kambyses ile başlayıp Dareios (Darayavauş, Dara) ve Kserkses ile zirveye ulaşarak imparatorluk dini olmuştu. Ahamenit İmparatorluğu'nun yükselişi paralel olarak Zerdüşti topluluğun yükselişini getiriyordu ve aynı zamanda Zerdüşti kimliğinde dönüşümü hızlandırarak milli bir karaktere büründürüyordu. Güçlü bir organizasyon haline gelen ve klasik Grek tarihçi olan Herodotos'un anlattıklarına göre Anadolu'yu ve Trakyayı alma girişimlerinde bulunan bu yapı daha sonra Makedon İskender ve ordusu için ana

¹³⁵ Garthwaite, s.80

hedef haline gelen imparatorluk olmuştur. Yaklaşık iki yüz yıl ömür süren imparatorluk coğrafyanın o zamanki ticari durumuna ve nüfuz alanına bağlı olarak Aramice yazısını kullanıyordu ve bunu zamanla dini metinlere de işlemeye başladılar. Böylece imparatorluğun resmi dini olmayı başaran Zerdüştlük için dönüşüm ve değişim zamanı gelmişti. Artık din için kimlik dönüşümü başlamıştı. İlk kral Kyros Zerdüştlükte giderek bir kimlik dönüşümü başlatmıştı. “Avesta’da aile (nmana) toplumun temelidir; onun üstünde boy (vis), boyun üstünde de aşiret (zantu) bulunurdu. Kyros’dan sonra, Persis’de boy önemini yitirdi. Aşiret eyalete ya da satraplığa bağımlı kalırken, satraplığın üstünde ülke ya da devlet (khshathra), bağlılık ve kimliğin önemli bir parçası oldu.”¹³⁶ “Pasargad”, “Masapi”, “Maraph” gibi boyları bir araya getirip ortak hareket eden Kyros, boy ve aşirete olan bağlılığı doğrudan satraplık ile devlete bağlamaya çalıştı. Aşiret içinde önemli bir görev üstlenen din adamları artık merkezin kontrol ettiği din adamlarının gölgesinde kaldılar. Baş Mobitler ya da Mag’lar etkin hale gelmeye başladılar ve yereldeki Mag’ların statüleri zayıfladı. Merkezileşme çabaları sonucunda yerelde zayıflayan dini uygulamalar kentlerde etkin olmaya başladı.

Zerdüşť dininin İran coğrafyasındaki etkisi kent düzeyinde kendini yoğun bir biçimde hissettirir. Özellikle kent yaşamında dinin baskın bir karakter kazanması neredeyse bütün yaşam tarzını etkilemiştir. Bunun çeşitli nedenleri var. Doğu toplumunda kentin oluşumu büyük oranda din faktöründen kaynaklanmıştır. Dışa kapalı toplumsal yapısı ticari ilişkiler bağlamında kent oluşumundan din temelli bir merkezileşme yaratmıştır. “Doğuda hiçbir şehir, maddi meseleler temelinde vücut bulmaz. Bilakis şehir yapma saiki, dini meseleler ve efsanedir. Örneğin falan şehirde ‘Süleyman Peygamber’ medfundur; filan şehirde ‘Hazreti Adem’. Şu şehir peygamberlerin gömülü olduğu yer, diğeri ise imamın güzergahıdır.”¹³⁷ Bu sosyolojik olgu çerçevesinde oluşan kentler aynı zamanda devlet destekli inançların da en güçlü oldukları merkezler haline geldiler.

¹³⁶ Frye, **Antik Çağlardan**, s. 99

¹³⁷ Şeriati, **Dinler Tarihi I**, s. 163

“Doğuda her şehrin böyle bir izahı vardır. Belh’te bir tepe var, bir grubun inancına göre Hz. Süleyman, bir topluluğun inancına göre Zerdüşt, diğer bir inanca göre de Hz. İbrahim-i Halil orada medfundur. Bu, dünyanın seçkin şahsiyetlerinin Belh’e gelip ev yapmalarına ve böylece Süleyman, Zerdüşt veya her kutsal şahsiyetin kabrinin yanı başında olmalarına neden olmuştur.”¹³⁸ Şehirlerin bu şekilde izah edilmesi veya tasfir edilmesi orada organize olan yönetimlerin oluşmasının önünü doğrudan açmıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi Ahamenit İmparatorluğu’na dair elde edilen tarihi kalıntılar kent merkezlerinde bulunmuştur. Kent İmparatorluğunun ve Kralın merkeziydi ve dolayısıyla güçlü merkeze yakın olma eğilimi ekonomik ve siyasi olarak o imparatorluğun vatandaşları için baskın bir durumdur. Bu yönüyle Ahamenit imparatorluğunun tarihlendirmesi bu veriler ışığında olmuştur. Özellikle Yunanlı tarihçilerden edindiğimiz bilgiler imparatorluğun hüküm sürdüğü dönemi ortalama bir tarihlendirme ile ortaya koyuyor. Herodotos tarihçiliği ve Ksenefon tarihçiliği bu konudaki klasik kaynaklardır. Bu kaynakların dışında dönemin kentlerinde önemli ticari faaliyetleri yürüten Yahudilerin kaynaklarından da bir tarihlendirmeye ulaşmak mümkündür.

Ahamenit İmparatorluğunun tarihi, İran’daki belgeler bulunmadan önce Yunan aktarmalarının yanı sıra önemli ölçüde Eski Ahid yardımıyla belirlendi. Yeşua, Ezra, Ester gibilerinin kitapları, özel bir rol oynadı.¹³⁹ En eski kaynaklar bu yönüyle kent yaşamından kalıntılar, klasik tarihçiler ve Eski Ahid’in aktardığı bilgilerdir. Zerdüştü bilgileri de mevcuttur fakat güvenilirliği azdır.

Zerdüştlerin dinsel yazılarının en yeni bölümlerinden hangi metinlerin Ahamenitler döneminde şekillendiğine karar vermek mümkün değildir. Bu belgeler, ilk kez Sasaniler döneminde yazıldı, hatta en eski el yazmaları 13. yüzyıl kaynaklarıdır.¹⁴⁰

¹³⁸ A.e., s. 164

¹³⁹ Josef Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, Çev. Mehmet Ali İnci, İstanbul, Telos Yayıncılık, 2003, s. 32

¹⁴⁰ A.e., s. 33

*Bisutun Yazıtı, Ahamenit Kralı Kral I.Dara tarafından günümüz İranındaki Kirmanşah yakınlarında kayaya yaptırılmış bir rölyeftir. Rölyef’te kral başarılarını sıralarken aynı zamanda Zerdüştlüğün tanrısı Ahura Mazda ismine de ilk kez bir yazıtta yer vermiş oluyor

1. Pers Kralları ve Zerdüştlük

Ahamenit kralları meşruluğunu ortaya koyabilmek için büyük oranda zamanın inançlarını kullandılar. I. Dara (Darayavauş), Kyros (Kiros) ve Kambyes'in meşru ardılı olduğunu ortaya koymak için büyük oranda Zerdüştlüğü kullandı. Bu meşruluğu en çok Medya'da sağlamak istiyordu. Medya'nın önemli şehirlerinde propagandaya girişti. Zerdüştlüğü ve din adamları mobitleri kullanarak devasa boyutlarda kaya yazıları ya da yazıtlar hazırlattı ve bunları İmparatorluğun her bölgesinde stratejik olan bölgelerdeki devasa kayalar yazdırttı. İpek yolu üzerinde özellikle gelen geçenlerin görebileceği şekilde yazıtlar yazdırdı. Hamedan'da ve Kirmanşah'ta kayalara yazılar yazdırdı. Hamedan Med İmparatorluğu'na başkentlik yapmış bir kentti. Kral Dara, bu kaya yazıtlarını yazdırırken Babil'de kullanılan dil, Elamca ve kendi imparatorluğu bünyesinde yaratılan eski Persçe dillerinde yazdırttı. Böylece Medyalı olup başkaldıranları yendiği ve Babilden Hamedana kadar olan coğrafyada başarılarını ilk kez eski Persçe ile yazdırttı. Medya bakiyesine yeni yaratılan İmparatorluğun dilini de tanıtmış oldu. Yazıtlar'da Trakya'ya kadar olan coğrafyada kazandığı başarılarından bahseder. Küçük Asya'daki İyonyalı Polei'lere ve Avrupalı İskitlere karşı elde ettiği başarıları yazdırır. Yazdırdığı yazıtlarda Zerdüştlüğün Tanrısı olan Ahura Mazda'nın ismini zikrederek meşruluğunu sağlamaya çalışmıştır. Elde ettiği bu başarıları tanrı Ahura Mazda'nın inayeti sonucu olduğunu ifade eder.

Kral Dara, Bisutun'da yaptırdığı rölyeflerde kendisini Pers kıyafetleri içinde çizdirmiştir ve karşısına da esir aldığı ve kendisinden daha kısa olarak çizdilen krallar bulunur. M.Ö. 519'da çıktığı İskit seferinde esir aldığı İskitli Skunksa da rölyefe sonradan eklenmiştir. Kendisini kralların kralı olarak lanse etmiştir. Yazıtın 60. ve 61. satırında şöyle der;

Kral Dara ilan eder ki: Sen, şimdi tarafımdan yapılmış olanlara inan. Bunu halka bildir, ondan gizleme! Bu bildirim gizlemez de, (tersine) halka bildirirsen, Ahura Mazda senin

*dostun olsun ve evlatlarının sayısız olsun ve çok uzun ömürlü olsun. Kral Dara ilan eder ki: Bu bildirim gizler ve halka bildirmezsın Ahura Mazda canını alsın ve evlatların olmasın.*¹⁴¹

Ahamenitlerin çağının aşiretler konferasyonu özelliği göz önüne alındığında kral Dara kendini düzenin ve huzurun yegane merkezi olarak ortaya atmıştır. Aynı zamanda kendisini toprağın ve köylünün koryuyucu olarak da lanse etmiştir. Nitekim bir rölyefin satırında şöyle der;

*Sadakatsiz olmadım, ne ben ne de boyum, yalan uşakları ve zorba olmadıkları için Ahura Mazda ve burada olan diğer tanrılar bana yardım ettiler. Adaletle davrandım. Ne bir zayıfa ne de bir güçlüye zor kullandım. Benim evimden yana davranan bir adamı ödülledirdim. Zarar vereni sert bir şekilde cezalandırdım.*¹⁴²

Bu tür satırlarda kral Ahura Mazda isminin yanında diğer tanrılar kavramını da kullanmıştır. İmparatorluğa geçişi bir nevi atama yoluyla olmuştu. Medyalı büyücü olan ve Ahamenitlere baş kaldıran Gaumata'yı öldüren yedi aristokrattan birisi de Dara'ydı. Kendisini İranlılara kabul ettirmesinin yolu tanrı ve tanrıçalara vurgular yapmasından geçiyordu. Bunun yanında adaletli davranış vurgusu yapmıştır. Zerdüştî gelenekte iyi-kötü çekişmesinin özünde adaletli olma söylemi çok önemli bir yer tutar. Kral Dara, bu ince noktayı yakalamaya çalışmıştır. Bunun ötesinde kendisini tanıtırken seçtiği kavramaların Med dilinden olmasına dikkat etmiştir.

“Dara, kendisini önce hşayadiya, kelimesi kelimesine çevrildiğinde, ‘bir egemenliğin nişanlandığı’ olarak yani Med dilinden alındığı sanılan bir ünvanla niteliyor.”¹⁴³

Bu kavramın özü Ahura Mazda'nın ya da diğer tanrı ve tanrıçaların görevlendirdiği yetkili yönetici bağlamına denk gelir. Yeryüzünde yönetici olarak tayin edilenin

¹⁴¹ Wiesehöfer, a.g.e., s. 35

¹⁴² A.e., s. 44

¹⁴³ A.e., s. 55

kendisi olduğunu belirtmiştir. İleride de göreceğimiz gibi aynı taktiği Makedon Kral İskender’de kendisini İranlılar kabul ettirmek için kullanmıştır. Dini kimlik ve Zerdüştî kimlik siyasi olanın kontrolüne burada girmeye başlamıştır. Zerdüştlüğün oluşturduğu etkiyi toplum nezdinde kullanarak meşruluk sağlanmaya çalışılmıştır.

Dara’nın krallığından önce Asur, Medya, Babilonya ve Urartu gibi güçlü yönetimler vardı ve Kral Dara, kendisini bu İmparatorlukların ya da yönetimlerin kralları ile karşılaştırarak “kralların kralı” anlamına veya “şahların şahı” anlamına gelen ve muhtemelen Urartu imparatorluğunda kullanılmış olan “Şahaşah” ünvanını kullandı. Bu ünvanın aynı coğrafyada farklı yönetimlerde benimsendiğini belirtmek gerekir. Aynı Ünvar mitolojik öğelerde de kullanılır. Zerdüştlükte ise tanrılar tanrısı anlamı taşıyan “Mazda” kavramı mevcuttur. Çok tanrılı sistemde tanrıların tanrısı olgusu vardı. Bunun yöneticiler için karşılığı “şahların şahı”şeklindeydi.

“Şahların şahı” kavramı kral ile krallığa bağlı ve kralın bizzat görev verdiği ve eyaletleri yönetmekle görevli satraplar arasındaki ilişki anlamında kullanılmıyordu. Tam aksine Kral, kendisinden önceki Medya, Asur, Babil gibi krallıkların krallarından üstün olduğunu vurgulamak için bu kavrama başvurmuştu. Yazıtlarından bir tanesinde ise Viştasp’ın oğlu olduğunu ve Aryan olduğunu hatta kendisini kral yapanın Ahura Mazda olduğunu ifade eder. Nakş-ı Rüstem yazıtında geçen bu ifadeler şöyledir;

Büyüktür Ahura Mazda, bu yeryüzünü yaratan odur. O, halkı yaratmıştır. Bütün vesilelerini insanlar için yaratmıştır. O, herkesin yegane padişahı, bütün milletlerin hükümdarı Daryuş (Darius)’u şah yapmıştır. Ben Daryuş, büyük padişah, padişahların padişahı... Bu yeryüzünün büyük yardımcısı Viştasp’ın oğlu, Akamenid soyundan, bir İranlı, Aryan soyundan bir Aryan¹⁴⁴

¹⁴⁴ Tıgılı, **Zerdüşt Hayatı ve Öğretisi**, s. 41

2. Pers Krallarının Din Politikası

“Ahamenit krallarına, İran’da tanrı olarak tapılmadı ve onlara tanrısal bir köken de atfedilmedi. Yine de tanrılarla özel ilişki, kökenin ve kendisini kişisel olarak kanıtlamanın yanı sıra egemenliğin meşrulaştırılmasının temel unsuruydu: Ahura Mazda ve var olan diğer tanrılar Dara’ya imparatorluğu emanet ettiler (bşama frabara), O, Ahura Mazda’nın inayetiyle (vaina Ahura Mazda) seçildi ve atandı ve adeta onun temsilcisi olarak- başarıyla- imparatorluğu yönetmektedir.”¹⁴⁵ Bu egemenliği meşru hale getirmeye çalışan krallar din faktörü dışında başka yöntemleri de denemişlerdir. Kyros’un egemenliğini kurmak için Persleri Medlere karşı ayaklandırması, Pagan inançlar ile yeni bir din olarak Zerdüştlüğün çekişmesini fırsat bilmesi, Dara’nın egemenlik için suikast planları ile Medyalı büyücü Gaumata’yı yönetimde tutmayarak kısa bir süre içinde onu alt etmesi gibi yöntemler din faktörü dışındaki yöntemlerdi. İmparatorluğun ilk dönemlerinde dinsel yapıdaki çalkantı ve belirsizlik Kyros’u belirli bir politika yapamaya zorlamıştı.

İran’daki pagan inançları ile Zerdüştlük arasındaki çekişmeler Kyros’un Media’yı almasına yardımcı oldu.¹⁴⁶ Medyalı yöneticilerin bir kısmının Zerdüştlüğü benimsemesiyle eski inanç ile yenisi arasındaki boşlukta devlet aygıtı ve eyalet yöneticileri zayıflık yaşadılar. Bu durum en çok Pers Kralı Kyros’un işine yaradı. Medler ve Persler Zerdüşst öncesinde yönetici olurlarken çeşitli dini törenler eşliğinde bu vasfı kazanıyorlardı.

Medler gibi Ahamenitler açısından da kral yeryüzünde yasa koyucu, yargıç ve en yüksek efendi sıfatındaydı. Zira Ahura Mazda’nın inayetiyle atanan bir kralın en yüksek mertebete olması kaçınılmazdı. Bu kral öldüğünde yerine gelecek olan veliaht ise dini bazı törenlerden geçmek ve belirli bir yaşa gelmek zorundaydı. Velihtın kral olabilmesi için Anahita olarak bilinen tanrıça tapınağında ölen kralın eski kıyafetlerini giyerek kutsanıyordu. Medler ve Persler Zerdüştlüğü kabul etmeden önce Greklerdeki Venüs tanrıçası olan Anahita’tı kabul ederlerdi. Elamlılar

¹⁴⁶ Louis H. Gray, “Some Recent Studies on the Iranian Religions”,
<http://www.jstor.org/stable/1507937>

da bu tanrıçayı benimserdi.¹⁴⁷ Bu tapınakta aynı zamanda Ahura Mazda dualar eşliğinde çağırılır ve onun inayeti alınırdı. Böylece kral tanrıdan imparatorluğu yönetmek için yetki almış oluyordu. Zerdüşt yeni bir dini çerçeve oluşturduken bu tarz tanrı ve tanrıçaların kutsal mekanlarını onarmıştı ve her iki toplulukta da bu tanrı ve tanrıçaların yöneticiler nezdinde belirli bir ağırlığı vardı. Dolayısıyla Perler, Zerdüştlük ile birlikte ilk dönemde eski inançların uygulamalarını da sürdürmeye devam ettiler. Sonraki süreçlerde Zerdüştlük ağırlığını ve etkisini hissettirince eski törenler yavaş yavaş unutulmaya başlandı. Artık dini törenlerle verilen krallık ve yöneticilik vasfını krallar Ahura Mazda'ya vurgu yaparak bu vasfı kazanmış oluyorlardı. Kral Dara'nın mezar taşında şöyle yazılır:

*Ahura Mazda'nın inayeti sayesinde öyleyim ki adaleti seviyorum ve haksızlıktan nefret ediyorum. Ne zayıfın güçlüden adaletsizlik görmesini ne de güçlüünün zayıfta adaletsizlik görmesini istiyorum. Adil olan hoşuma gider. Ben yalanın dostu değilim. Öfkelendiğim zaman da öfkemi kendi irademle denetim altında tutuyorum. Benimle çalışan adamı kazanımına göre ödüllendiririm. Zarar vereni verdiği zarar göre cezalandırırım. Bir adamın zarar vermesini istemiyorum, zarar verdiği cezalandırılmamasını bundan daha az istiyorum. Suvari olarak iyi bir süvariyim, okçu olarak hem yaya hem de atlı olarak iyi bir okçuyum. Cirit atıcısı olarak hem yaya hem de atlı iyi bir cirit atıcısıyım.*¹⁴⁸

Dara'nın oğlu Kral Kserkses de yazıtlarında Ahura Mazda'ya vurgu yapar. “Daiva Yazıtları” olarak bilinen yazıtında şöyle der:

¹⁴⁷ Mary Boyce, M.L. Chaumont, “Anahid”, **Encyclopaedia Iranica**, <http://www.iranicaonline.org/articles/anahid#pt2>, [Erişim Tarihi: 12 Şubat 2018].

¹⁴⁸ Wiesehöfer, **a.g.e.**, s. 60

*Kral Kserkses bildirir ki: Kral olduğum zaman yukarıda kaydedilen ülkeler / halklar arasında (birisi) ayaklanma içindeydi. Bunu üzerine Ahura Mazda bana yardım etti; Ahura Mazda 'nın inayetiyle bu ülkeyi/halkı yendim ve onu ona layık olan yere geri koydum.*¹⁴⁹

Kral Kserkses'in bu yazıtında bahsettiği ülke veya halklar Mısır ve Babil'dir. Bu iki bölgedeki ayaklanmaları bastırmayı başarmıştır. Ve bu başarıyı Zerdüştlük ile ve tanrı Ahura Mazda'nın desteği ile başardığını dile getirir.

Kyros, Dara ve Kserkses dinsel alanı imparatorluk sınırları içinde toplumsal düzeni ve huzuru sağladığı ölçüde kullandılar. Dinsel alan içinde iktidarlarını pekiştirmek için dinsel törenler düzenlerlerdi. Tapınak inşa ederlerdi. Kiros ve Kambes yönetiminde dini baskı yoktu.¹⁵⁰

Bu din politikası istisnasız olarak bütün pers hükümdarları tarafından uygulanmıştır. Hükümdarlar toplumun farklı kesimlerine, iktisadi, dinsel ve ve kültürel özerklik vermekten hiçbir zaman kaçınmadılar. Bu ayrıcalıkları verilirken de bir konuda asla taviz vermediler. O da Pers kültürünü diğer kültürlerden üstün tutmaydı. Pers kültürü her daim üstün tutulmuştur. İlk kral Kyros ve ardılı Kambyes devleti dağınık yönetmeyi tercih ettiler. Toplanan vergiler bile boyların, dini zümrelerin bazı ayrıcalıklar elde etmek amacıyla getirdikleri sunaklardan oluşuyordu. Kyros için tam merkezleşen bir yönetim acil ihtiyaç değildi. Med boyunduruğundan kurtulmak için "Maraph"lar, "Pasargad"lar, "Ahamenit"ler gibi boyları dağınık ve yarı merkezi olarak yönetiyordu. Her bir boyun özerk yönetimini kontrolde tutmak önceliği idi ve yerel özerk yönetimlerin tam olarak merkezleşmesi önleniyordu.

Yerel yetkilerin merkezilikten çıkarılması, sistemi zayıflatmaktan çok sisteme istikrarlı kalıcı etki yaptılar, zira her ikisi de merkezin sürekli ve sağlam gözetimi altında başa baş gittiler.¹⁵¹ Boyların birleşip yeni yönetimi ortadan kaldırma tehlikesi kısmi olarak dağınık yönetim ile engellenmişti. Fakat Kambyes'in sonradan

¹⁴⁹ A. e., s. 82

¹⁵⁰ Muhammad A. Dandamaev, Vladimir G. Lokonin, **The culture and social institutions of ancient Iran**, s. 350

¹⁵¹ Wiesehöfer, **a.g.e.**, s. 99

yönetime gelip acımasız bir yönetim sergilemesi merkezileşmeyi istikrar için kaçınılmaz kılmişti. Diğer boyların yönetimden rahatsız olması Kambyses sonrasında devlet yönetimini merkezileştirmek için yeterli bir sebep olmuştu. Bunun için Dara (Dareios) merkezileşme faaliyetlerini sürdürmüştü ve bunun için ilk iş olarak İranlılar için önemli bir konumda olan Pers aşiretlerinden binden bir kız ile evlendi. Sonrasında ülkenin belli başlı yerlerine anıtlar dikerek krallığını ve merkezi yönetimi ilan etti. Devlet için ve merkezi yönetimin güvenliği için ise birçok inancın hüküm sürdüğü İran'da bir din seçmek gerekiyordu ve bu din de Zerdüştlük oldu.

Ahamenitler döneminde Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avesta'nın bütün metnlerinin yazıya geçirilip geçilmediği kesin olarak saptanamıyor. Bu dönemde sözlü geleneğin ve çivi yazısı ile yazılan metinler olduğu gerçeğinden Avesta'nın kutsal metnlerinin büyük oranda din adamı mobitler sayesinde aktarıldığı düşünülebilir. Avesta'nın zamansal ve mekânsal olarak yazıldığı dönemi belirleyebilmek mümkün değildir ve elde edilen klasik bilgiler ile elde edilen tarihi kalıntılardan çıkan bilgilerin büyük bir bölümü bu tarihlendirmeyi M.Ö. 1000'li yıllara doğru götürür. Gathalar bu bilgiler ışığında bu dönemin ürünü olarak ortaya çıkar. Ahamenilerde din ile ilgili olarak üç kaynaktan bilgi alınıyor. Antik Yunan yazılarından, Ahamenitlerin kaya yazıtlarından ve Elamlılar ile Aramilerin metinlerinden inanç ile ilgili bilgi alabiliyoruz.¹⁵²

Ahamenitlerdeki Zerdüş öncesi inanç büyük oranda Mecusi geleneği ve bazı pagan inançlar üzerinden şekillenmişti. Kralların her durumda başvurduğu ve fikirlerini aldıkları "Mag"denilen büyücüler ve rüya yorumcuları Klasik Yunan tarihçi Herodotos'un verdiği bilgilerde sık sık geçer. Mobit olarak da ifade edilen "Mag"lar Dareios ve Kserkses gibi kralların Atinalılar ile savaşırken fikirlerine başvurdukları din adamıydılar. Krallar için devlet dini olarak kabul edilen inancın bazı uygulamaları değişikliğe uğrayabiliyordu. Örneğin Pers krallarının ev mezarlarına ve kaya mezarlarına defnedilmesi Zerdüştlük dinine ters bir durumdur. Cesedin doğaya terk edilmesi doğru değildir. Bu durum muhtemelen kralların yüksek mevkilerinden

¹⁵² Mary Boyce, "Achaemenid Religion", *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/achaemenid-religion>, [Erişim Tarihi: 18 Ekim 2016].

ve Zerdüştlük öncesi bazı uygulamaların devam ettilmesinden kaynaklanıyor. Aynı kaya mezarlar Grek kültüründe de vardı ve geniş bir coğrafyada uygulanan bir ritüeldi. Küçük Asya olarak tabir edilen Anadolu'nun antik yerleşim yerlerinde de kaya mezarlar mevcuttu. Likya Uygarlığında da mezarlar kayalara oyulan mezar odalarından oluşuyordu. Pers krallarının kaya mezarlarda gömülme isteği rakip medeniyet olarak gördükleri Yunan medeniyetinden aşağı kalmamak için de uygulanmış bir durum olabilir. Kaya mezarlarına benzer mezarların Mecusi gelenkten kaldığını kanıtlayan ibareler de mevcuttur. Günümüzde İran'daki Şuşter Şehri yakınlarındaki Gulaluk bölgesinde içinde bazı kemiklerin olduğu oda mezarlar bulunmuştur. Fakat bu mezarlar çok yaygın değildir. Muhtemelen o dönemin önemli şahısları bu tür mezarlarda defnediliyordu. Zerdüştlük ölülerinin ateş kulelerinde yakarlarken zaman içinde kaya mezara gömmüşlerdir ve daha sonra da toprağa gömerek bu ritüeli değiştirmişlerdir. Bu da Zerdüştlük ölün birisi için düzenledikleri cenaze merasiminde dönüşüme yol açmıştır. Ölülerin sessizlik kulelerinde yakılması töreninde dönüşüm yaratmıştır. Günümüz İran'ında da Zerdüştlük arasında ölülerin demirden yapılan tabutlarda ve beton ile izole edilmiş mezarlarda gömülmesi yaşanan dönüşümün boyutunu gösterir. Ölü bedeninin toprak ile teması önlenir. Beton blok içinde mezara defnedilir.

Ölü gömme uygulamasındaki değişimlerin yanında Zerdüşti metinlerde de değişim yaşanmıştı. Ahamenit döneminden sonra İran'ı etkisi altına alan Helen kültürü ile birlikte Zerdüşti kutsal yazılar da değişime uğramıştı. Partlar ve eşkanilerden sonra en büyük değişimi Sasani Hanedanlığı gerçekleştirmişti.

Sasaniler döneminin bir ürünü olan ve Orta Persçe ile yazılan Zerdüştlüğe dair kutsal yazıların tarihi şu şekildedir: "Ahura Mazda tarafından yaratılan Avesta'nın 21 nask (kitabı) Zerdüştlük tarafından kral Viştaspa'ya verildi. Bu kral, ya da bir başka anlatıma göre, Dara Darayan çeşitli yerlerde saklanan iki el yazmasını hazırlattı. Avesta'nın İskender tarafından yok edilmesinden ya da dağıtılmasından (ve değerlendirilmesinden) sonra, daha sonraki İran hükümdarları, Part kralı Valahş ve Sasani I. Ardaşir, I. Şabuhr, II. Şabuhr ve I. Ksusro, kutsal yazıların yeniden derlenmesini, tamamlanmasını, rekonstrüksiyonunu ve çevirisini gerçekleştirdiler."

¹⁵³ Pers yöneticileri için devlet dini haline getirilen Zerdüştlüğün her yönetici tarafından ayrı dönemlerde dönüşüme ve değişime uğradı. Her savaş ve igal ile var olan kutsal metinlerin bir kısmı kayboldu veya tahrip edildi. Bu konudaki en büyük tartışma Makedon kral İskender'in Zerdüştlükteki en büyük tahribatı yarattığı konusudur. Eski İran tarihi üzerine uzman olan Josef Wiesehöfer de Taberi gibi İskender'in Zerdüşti metinleri tahrip ettiğini ifade etmektedir. "Taberi'ye göre İskender, Perslere ait Şehirleri, ibadethaneleri ve ateş kulelerini yerle bir etti, onların rahiplerini öldürdü ve onların dini metinlerini ve Darius'un arşivlerini yaktı."¹⁵⁴

3. Kralların Yazıtları ve Med-Pers İlişkileri

Pers İmparatorluğunun siyasi, iktisadi ve sosyal düzenine dair basılan sikkeler ve paralar dışında net bilgilerin elde edildiği kral yazıtları pek çok dilde yazılmıştır. İmparatorluğun bünyesindeki farklı diller bu yazıtlarda yer almıştır. Elamca, Babilce, Mısırca, Lidyaca ve eski Persçe yaygın olarak kullanılan dillerdir. Bu dillerin kullanıma sokulmuş olması imparatorluğun coğrafik sınırlarına dair de bize ortalama bir fikir veriyor.

"Çoğunluğu üç dilde (eski Persçe, Elamca, ve Babilce) ama aynı zamanda iki dilli ve tek dilli olarak kaleme alınmış kral yazıtlarının çoğunluğu, Persis'den (Persepolis, Nakş-i Rüstem, Pasargaday), Elam'dan (Susa) ve Medya'dan (Bisutun, Hamedan) gelmektedir."¹⁵⁵ Bu yazıtlardan imparatorluğun siyasi güç olarak yükseldiği dönemde devlet dini olarak hangi inancı benimsediğini de görebilmekteyiz. İmparatorluğun ilk dönem karallarının inançları konusunda yazıtlarda bir bilgi yok. Zerdüştlüğün Pers imparatorluğunda etkin bir konuma geldiği dönem yazıtlardan da anlaşılacağı gibi kral Kyros sonrası dönemi kapsıyor. Kyros'un bu inanç üzerinde ne kadar etkin olduğu bilinmemekle birlikte Zerdüştlüğün onun döneminde var olduğunu belirtmek gerekir.

¹⁵³ Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, s. 148-149

¹⁵⁴ Parivash, **Alexander Histories...** s. 180

¹⁵⁵ Wiesehöfer, **a.g.e.** s. 13

“M.Ö. 558-330 tarihleri arasında hüküm süren Ahameniler devrinde Zerdüşt öğretisini yaymıştır. Ahameni Hanedanından gelme kralların Zerdüşt tarafından getirilen öğretinin etkisinde kaldıkları hâlâ netlik kazanmış değildir. İlk kral yazıtlarında, bunların dinsel inançları konusunda net bilgi bulunmamaktadır. M.Ö. 522-486 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Dara I ve M.Ö. 486-465 tarihleri arasında hüküm süren Kserkses I (Hşayarşan)’ın yazıtları iyilik tanrısı Ahura Mazda’ya öncelik verir, mevcudiyetleri kabul edilmelerine rağmen öteki tanrının adlarından söz edilmemektedir.”¹⁵⁶ Büyük kral ya da İranlıların değişiyile baba olarak görülen Kral Kyros’un Zerdüştlüğe dair yazıtları yoktur veya bulunamamıştır.

Kral yazıtlarının yarısından fazlası 6. Yüzyıl sonu ve 5. Yüzyıl ortası arasındaki dönemden kalmadır. I. Artakserkses’den (465-425/24) itibaren, bunların sayısı azalmakta ve çoğunlukla tek dilde kaleme alınmakta.¹⁵⁷ I. Artakserkses döneminin tipik özelliği orta Persçe dilinin oluşturulmaya başlanmasıdır. Yazıtlarda ortaya çıkan bu yeni dil daha sonraki dönemlerde geç Part döneminde yaygın hale gelecektir. Bir bakıma imparatorluğun kullandığı dil çeşitliliği sınırlandırılmaya başlanmıştır. Bu dönemde kullanılan çivi yazısı tamamen kendine özgüdür ve iki bin yıl daha eski bir geçmişe sahip olan Mezopotamya çivi yazısından farklı bir özellik gösterir. Kral bu dönemde orta Persçe dil özelliklerini oturtarak milli bir çivi yazısı geliştirmiştir. Dolayısıyla milli bir oluşum içine giren kralın dini inançta da değişim yaratması kaçınılmazdır.

Elamlıların yazı dili M.Ö. 460 yılına kadar Persis’de Ahamenitlerin resmi yazışma dili olarak kullanılıyordu.¹⁵⁸ Ahamenitler, Pers boyunun oluşturduğu boylardan bir tanesiydi ve Med kralı Astyages döneminde siyasi bir birlikten yoksundular. Med hakimiyeti altındaki İran’da siyasi bir güç olarak ortaya çıkışları geç olduğundan Elamlıların yazısını ve daha başka dillerde yazıları kullanmışlardır. Coğrafi olarak geniş bir alana hakim olan Ahamenitler için bölge dillerinden yazıtlar oluşturmak önemliydi. Yazıtlardaki ana tema kralların başarıları ve savaşlara dair bilgilerdir.

¹⁵⁶ Korkmaz, a.g.e., s. 89

¹⁵⁷ Wiesehöfer, a.g.e., s. 27

¹⁵⁸ A.e., s. 29

Yazıtlarda aynı zamanda birinci konumdaki düşman olan Yunan medeniyeti karşısındaki mücadele anlatılmıştır.

Yunanlılar ile Persler arasındaki ilişkiler savaşçı türden ilişkililerdi. Klasik tarihçiler Herodotos ile Ksenefon bu ilişkileri hep barbarlar ile Yunanlılar arasındaki ilişki olarak aktarmışlardır. Kral yazıtları dışında dönemin hükümdarlarının akraba ilişkileri klasik tarih anlatımından ve destansı anlatımlarda aktarılmaktadır. Kral Kyros'un yazıtlarına sağlam bir şekilde ulaşamadığından Pers Kralları ile Med Kralları arasındaki mücadele ve geçiş dönemine dair bilgiler karanlıkta kalmaktadır. Kral I. Dara için imparatorluğun geçmişi çok daha geç bir döneme dayanır. Büyük, kurucu kral Kyros olarak görülür fakat bazı dönemlerde Med kralı Astyages'e de vurgu yapılır. Bu döneme dair en somut bilgiyi Herodotos vermektedir.

Herodot'a göre Med hükümdarı Astyages, Kyros'un dedesiydi.¹⁵⁹ Astyages Media'da resmi din olarak Mazdaizm'i ve yeni reforme edilmiş hali olan Zerdüştiliği kabul etmişti. Zerdüş'ten önce Mazdaizm M.Ö. 8 yüzyılda muhtemelen Media'nın her yerine yayılmıştı. Daha sonra Medlerin son kralı Astyages ile Zerdüştlük resmiyet kazanmıştı.¹⁶⁰ Bu ifade, Med-Pers ilişkilerine dair bize ulaşan en net bilgidir. Fakat bu bilginin tartışmalı olduğunu da belirtmek gerekir. Herodotos'un verdiği tarih bilgisinin tamamıyla günümüze ulaşmadığını ifade etmek gerekir.

Herodot "Tarih"adlı çalışmasında "Klio" başlığı altında Pers ve Med İmparatorluğu arasındaki çekişmenin başlangıcını anlatır. Med kralı Astyages'in krallığını nasıl Kyros'a ve dolayısıyla Perslere kaptırdığını anlatır. Medler yönetimdeyken Perslerin köle gibi çalıştırıldığını ve Kyros'un Pers aşiretleri toplayarak Med krallığını yendiğini ve Pers imparatorluğunun başlangıç dönemi detaylı bir şekilde anlatılır.

¹⁵⁹ Richard Nelson Frye: "Cyrus the Mede and Darius the Achaemenid?", **The World of Achaemenid Persia: The history, Art and Society in Iran and Ancient Near East**, Ed.by John Curtis, St. John Simpson, London, I.B. Tauris, March 2010, <http://divit.library.itu.edu.tr/search?/XThe+World+of+Achaemenid+Persia%3A+The+history%2C+Art+and+Society+in+Iran+and+Ancient+Near+East&SORT=D/XThe+World+of+Achaemenid+Persia%3A+The+history%2C+Art+and+Society+in+Iran+and+Ancient+Near+East&SORT=D&extended=0&SUBKEY=The+World+of+Achaemenid+Persia%3A+The+history%2C+Art+and+Society+in+Iran+and+Ancient+Near+East/1%2C32000%2C32000%2CB/frameset&FF=XThe+World+of+Achaemenid+Persia%3A+The+history%2C+Art+and+Society+in+Iran+and+Ancient+Near+East&SORT=D&1%2C1%2C>, [Erişim Tarihi: 24 Ocak 2017], s.18

¹⁶⁰ Muhammad A. Dandamaev, Vladimir G. Lukonin, **a.g.e.**, s. 326

Kyros krallığa soyunduğu dönemde Pers aşiretlerini bir yemeğe davet ederek onları birlik olmaya davet etmişti. Artık Antik İran tarihinde yeni bir dinin kabul edileceği dönemin başlangıcı Kyros ile başladı. Yeni bir güç olarak Med imparatorluğunun karşısına Persler çıktı. Kyros Perslere şöyle seslendi:

*Persler...kimse sizi köle gibi çalıştıramaz; beni dinlemezseniz başınızdan dünkü gibi bir yığın iş hiçbir zaman eksik olmayacaktır. Gelin beni dinleyin, özgür insanlar olun. Ben inanıyorum ki, kader beni bu işi görmek için dünyaya getirdi ve sizin de hiçbir bakımdan, hele savaş bakımından Med'lerden daha aşağı insanlar olmadığımıza güvenim var...*¹⁶¹

Elde edilen klasik tarih bilgilerinden yola çıkarsak Med ve Pers karalları arasında akrabalık bağı mevcuttur. Herodotos'a göre Kyros, Astyages'n torunu oluyor....Astages'in kızı Mandana Persli Combyses (Kambes) ile evlendirildi ve Kyros bu evlilikten doğdu.¹⁶²

Klasik Yunan tarihçisi Ksenefon'a göre Kiros ve akrabaları şöyledir;

“Kiros'un eşi Amytis ve kızları Atossa gibi Kiros'un annesinin de Medli olduğu hatırlanmalıdır. Kambes, Kiros'un iyi bilinen Bardiya ve Atossa adındaki çocuklar da soy olarak muhtemelen dörtte üç Med dörtte bir Persli'dir. Öte yandan Dareios yüzde yüz Persliydi ve Kiros'un soyundan geliyordu”¹⁶³ Klasik tarihçiliğin verdiği bu ilişki biçimi Persleri ve Medleri iç içe geçmiş akaraba bir topluluk olarak sunar. Günümüzdeki İran'da Farslar dışındaki etnik yapıların akraba topluluk olarak adlandırılmasının temelinde bu gerçek yatmaktadır. Pers karlları için bu akarabalık ilişkisinin varlığı kendilerinin meşruiyetini sağlamlaştıran bir harç olmuştur. Yazdırılan kaya yazıtlarında bu akarbalık ilişkisi sık sık işlenerek krallığın dayandığı

¹⁶¹ Herodotos, **a.g.e.**, s. 60

¹⁶² Frye, “Cyrus the Mede and Darius the Achaemenid?” , s. 18

¹⁶³ **A.e.**, s. 18

köken eski bir tarihlendirme ile sağlam hale getirilmeye çalışıldı. Bu yönüyle akrabalık ilişkisini en iyi şekilde kullanan karal I. Dara olmuştur.

“Dara yazıtlarında egemenliğini birçok şekilde meşrulaştırır: Birinci olarak, kökeni, yani Ahamenitler klanına, daha sonra Pers halkına ve Aryalara mensup olması; ikinci olarak öncel imparatorlukların kralları karşısındaki üstün konumu ve ardıllığı; üçüncü ve son olarak, egemenliğinin tanrı inayeti olması yoluyla. Buna göre, Ahura Mazda ‘imparatorluk’u vermekte ve ‘imparatorluk’a sahip olan kraldır.”¹⁶⁴

Dareios kurmuş olduğu yönetimin meşruiyeti için soyunu Medli Astyages ve Persli Kiros’a dayandırdı. “Dareios kendisine İranlılar katında daha yüksek bir yer sağlamak amacıyla nikâhlar kıydı; Kyros’un kızları Atossa ve Artystona ile evlendi.”¹⁶⁵ Bunun sonucu olarak Pers kralı olarak kabul gördü. Kendi meşruluğu için bir hanedanlık kurdu ve buna da Ahamenitler dedi. Devleti satraplıklara bölerek ve vergi sistemi oluşturarak yeni bir yönetim modeli uyguladı. Ahamenitler Kiros döneminde Perslerin bağlı oldukları boylardan bir tanesiydi. Aşiret olarak da ifade edilebilecek bu boylardan Pasargadlar en soylu boylardan bir tanesiydi. Pers kralları Ahamenit boyundan geliyorlardı. Kyros da Ahamenid boyundan geliyordu. Darius gerçekleştirdiği evliliklerden sonra devlet dini olacak yeni bir dini kabul etti. O din de Zerdüştlük dini idi. Zerdüşst öncesi bütün inançları yasakladı. Darius’tan önce bazı kesimlerce Ahura Mazda için dua edilmezdi, Dairus, bu topluluklardan Ahura Mazda’ya dua etmelerini istedi. Zerdüştlük krallıkta dinlerin dini olarak kabul edildi ve o dönemde sadece üç inanç vardı. Elamlıların inançları, Magilerin inançları ve Zerdüştlük. Darius, Magileri kovuşturmaya tuttu. Zerdüştiler için eskimiş ateşgedeleri tamir ettirdi. Bunun karşılığında krala pek çok sunak sunuldu.¹⁶⁶

Krallara getirilen sunaklar eski bir Elam geleneğidir. Persler, bu geleneği Elamlılardan almıştır.¹⁶⁷ Bu sunaklar krala bağlılığı ifade eder. Karallar da Zerdüşst ateşgedelerini tamir etmek için vergi anlamında bu sunaklardan faydalanmıştır. Eski Aryan inançları tamamen yasaklandı. Hatta bazı yazıtlarda kendisi için ‘Ben

¹⁶⁴ Wiesehöfer, **a.g.e.**, s. 57

¹⁶⁵ Herodotos, **a.g.e.**, s. 179,

¹⁶⁶ Mon-Alvarez, *Elam and Persia*, s. 318

¹⁶⁷ Mon-Alvarez, *Elam and Persia*, s.352

Ahamenitli Kiros' diye değiştirtti. Babil'de bulunan silindir yazıtta Kiros'un Ahamenitli olduğu yazılmıyor. Fakat Darius için Kiros bir Ahamenitliydi ve kendisi de onun akrabasıydı. Kyros, büyük kral olarak Ahamenitlerin kurucusu olarak kabul edilir. Fakat bazı kaynakaların bu imparatorluğun kurucusunun Ahamenes olduğunu belirtir ve hatta imparatorluğun da ismini bu kişiden aldığına inanılır. Ahamenes, "Pers krallık ailesine ismini veren kurucunun adıdır. Darius I (Dara I)'in Behistun kitabesine ve Herodot'a göre Ahaemenes, Dara I ve Keyhüsrev II (Kiros II)'in atası ve Teispes'in babasıydı. Eğer Ahaemens tarihi bir şahsiyet ise muhtemelen M.Ö. 8. Yüzyılın sonunda ve 7. Yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış olmalıdır. Fakat Kiros II, Babil'de yazılan silindir şeklindeki ayrıntılı aile kütüğü yazıtında Ahaemenes'ten bahsetmez"¹⁶⁸ Daha önce de ifade edildiği gibi Ahamenit İmparatorluğu'nun kuruluş dönemine dair net bilgi yoktur. En net bilgi klasik tarihçilerin verdiği bilgiler ve daha sonra yazıya geçirilen kral yazıtlarıdır. Tarihsel olarak çok önemli bir yere sahip olan ve Kyros dönemi Ahamenit İmparatorluğuna ışık tutan Kyros Silindiri'nde de Ahamenes'ten bahsedilmez. Bu silindir M.Ö. 530'larda Babil'in Ahamenit ordusunda görevli Ugbaru'nun önderliğinde Kyros tarafından alınmasıyla yazdırılmış bir silindiridir. Silindir en eski Ahamenit kral yazıtlarının başında gelir.

Kiros silindir yazıtında kendini Anshan'ın, Babil'in, Sümer'in ve Akad'ın kralı olarak tanımlar. Anshan ve Susa Mezopotomyada benzer isim olarak kullanılır. İran'ın güneybatısında yer alır.¹⁶⁹ Anshan'ı tam olarak belirli bir coğrafya ile sınırlandırmak mümkün değil. Kiros silindirinde geçen bu coğrafya bazı araştırmacılar tarafından Susa'nın eski ve ilk adı olarak kabul edilir. "Kinneir, de Bode, Andreas gibi araştırmacılara göre Anshan, Kuzistan ile Persepolis arasında uzanan bölgeye verilen isimdir."¹⁷⁰ Ahamenitlerin erken dönemine ilişkin bilgi

¹⁶⁸ M.A. Dandamayev, "Achaemenes", *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/achaemenes-greek>, [Erişim Tarihi: 18 Ekim 2016].

¹⁶⁹ Finkel Irving, *The Cyrus Cylinder: The King of Persia's proclamation from Ancient Babylon*, London, I.B. Tauris Press, 2013, <https://ebookcentral.proquest.com/lib/itup/reader.action?docID=1675893&ppg=17>, [Erişim Tarihi: 2 Şubat 2017]

¹⁷⁰ Javier Mon-Alvarez, Mark B. Garisson, *Elam and Persia*, Winona Lake, Indiana, 2011, http://divit.library.itu.edu.tr/search*tur?/XJavier+Mon-Alvarez%2C+Mark+B.+Garisson%2C+Elam+and+Persia&SORT=D/XJavier+Mon-Alvarez%2C+Mark+B.+Garisson%2C+Elam+and+Persia&SORT=D&extended=0&SUBKEY=Javier+Mon-

yetersizliği aynı şekilde Zerdüştlüğün Med dönemindeki konumunu ve ilk Pers karalı için taşıdığı anlamı bulmamıza engel olmaktadır. Dönemin sosyal koşulları gereği Ahamenitlerin erken dönemine dair zerdüştiliğin etkisini tespit edemiyoruz. Zira bu etki kral I. Dara ve sonrasında sık sık göze çarpmaktadır.

Ahamenitler döneminde köylerde ve küçük cemaatlerde korunmuş olan Zerdüştlük kültürü imparatorluk ailesinin inancı inancı oldu.¹⁷¹ Zaman içinde Kralların da yazdırdığı yazıtlarda Zerdüştiliğe ve Ahura Mazda'ya vurgu artmıştır ve bu sayede din, taraftar bulmakta zorlanmamıştır.

Unutulmaya yüz tutan bir inanç giderek imparatorluğun dini haline zaman içinde ve barışçıl bir süreç sonucunda gelmeye başladı. İran coğrafyasında Zerdüştlüğün yaygınlık göstermesi barışçıl bir dönemin sonunda gerçekleşmiştir. Kendisini her kesime kabul ettiren bu din, kral yazıtları ile imparatorluk dini haline gelince spesifik bir gruba veya etnisiteye ait olma durumu da yaşanmadı.

“Zerdüştlük, İran'da yerel bir kültüre ve etnisiteye dayanmayan ilk dindir.”¹⁷² Yahudiliğe benzer şekilde belirli bir coğrafyaya geldiğine inanılan bir dindir. Bu coğrafya İran'dır ve Aryanlar için gelen bir inançtır. Bu inanç imparatorluk bünyesinde sözlü geleneğin ve yazılı kaya yazıtlarının desteği ile Sasani dönemine kadar taşındı.

Zerdüştlüğün kutsal metinleri Sasanilerin dönemine kadar yazıya geçirilmeden geldi.¹⁷³ Kral yazıtları, kil tablet yazıtları ve klasik anlamda sözlü gelenekten gelen bilgilerin dışında Zerdüştlük için somut bir yazı veya kaynak üretilmemiştir. Dağınık ve eksik olan dini metinleri bir arada toplayan ve bunu din adamı olan Mobidler eşliğinde derleyen ve toplayanlar Sasanilerdi. Bu metinler Pehlevice yazılıyordu ve zaman geçtikçe Sasaniler sonrasında İran'da hüküm süren iktidarlar tarafından

[Alvarez%2C+Mark+B.+Garison%2C+Elam+and+Persia/1%2C11651%2C11651%2CB/frameset&FF=XJavier+Mon-Alvarez%2C+Mark+B.+Garison%2C+Elam+and+Persia&SORT=D&1%2C1%2C,](http://www.alvarezmarkb.com/garison-elam-and-persia/1%2C11651%2C11651%2CB/frameset&FF=XJavier+Mon-Alvarez%2C+Mark+B.+Garison%2C+Elam+and+Persia&SORT=D&1%2C1%2C)
[Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2017], s.38

¹⁷¹ Philip G. Kreyenbroke, “Zoroastrianism under the Achaemenians”, **The World of Achaemenid Persia: The history, Art and Society in Iran and Ancient Near East**, Ed. by John Curtis, St. John Simpson, I.B. Tauris, March 2010, s. 104

¹⁷² A.e., s.104

¹⁷³ A.e. s.104

giderek bu metinlere katkılar yapıldı. Sasnilerin son hükümdarlarından biri olan ve adaleti ile ün salmış “Nuşirevan” diğer ismiyle Hüsrev de Avesta kitabının resmi bir nüshasını yaptırmak istedi. Hüsrev’e ölümsüz ruhtan gelen anlamında “Nuşirevan” ismi verilmişti. Bu isim Zurvanizm’de kullanılan bir isimdi ve krallar Zurvanizm’i de belirli bir dönem benimsemişlerdi ve dönüşüme uğratmışlardı. Müslümanlığın ortaya çıktığı dönemde Avesta üzerine eklemeler ve düzenlemeler yapılıyordu. Nuşirevan döneminde Zerdüştlük ve kutsal metinleri derlenip şekillendirilirken aynı zamanda başka dinler de bu dönüşüme uğruyordu. Aynı dönemde İznik Konsülü yapılıyordu ve İncil resmi bir metinde birleştirilmeye çalışılıyordu. Avesta da aynı kaderi paylaşıyordu. Özellikle Doğu Hıristiyanlığı Zerdüştlük ile aynı dönemde kurumsal boyut kazanıyordu ve dönüşümü ortak yaşıyorlardı. İslam’ın İran’a gelişinden sonra da Zerdüşti metinler derlendi ve yeni yazılar girdi. Özellikle Abbasi Halifesi Harun Reşid’in oğlu Memun, İranlı bir kadının oğluydu ve Halifelik için kardeşi ile mücadele ederken Horosanlı Şii topluluklardan büyük destek görmüştü. Zerdüşti bazı topluluklar da Memun’a destek vermişlerdi. Memun bazı bölgelerin Mobid’leri ile sürekli bir irtibat halindeydi. Memun, Zerdüşti topluluk için Avesta’nın yeniden derlenmesini istemişti. “İlk yazar olarak göze çarpan kişi Mobid *Aturfarnbag-i Farruxzatan*’dır. Bu Mobid, Abbasi halifesi Me’mun’un yönetimi altında yaşamıştır ve Fars’ın Mazdacılarının şefiydi.”¹⁷⁴ Fakat derlemeler günümüze kadar ulaşmış değil. Ma’mun, *Aturfarnbag-i Farruxzatan*’ın kardeşi Mobid *Zatspam*’ı da Sirkan Mobidi olarak atamıştı. Bu yönüyle Abbasi yönetimindeyken kendisine yakın tuttuğu Zerdüşti Mobidler ile Zerdüşti topluluğu kontrol altında tutuyordu.

“Bütün Pehlevice metinler Abbasiler dönemine yani M.S. IX. ve X. Yüzyıla aittir. Bu dönemde Zerdüştiler azınlıkta oldukları için eski mirastan geride kalanları unutulmaktan kurtarma çabası içine girmişlerdir. Bu amaçla da dinlerini ayakta tutabilmek için onlar olmadan dua ve ayin yapamayacakları metinler yazıya geçirdiler.”¹⁷⁵ Bu metinlerin dışında kaya yazıtlarında da Zerdüştlüğe ait olmayan bilgiler dini çerçeveye içine eklenmiş olabilir. Kral Dara bazı yazıtlarında köklü bir

¹⁷⁴ O.P. Manasce, J.De, “Zoroastrian Literature After The Muslim Conquest”, **The Cambridge History of Iran**, Vol. 4, Ed by R. N. Frye, Cambridge, Cambridge University Press, 1975, s. 543-565

¹⁷⁵ Tıgılı, a.g.e., s. 28

geçmiş yaratmak için gerçek olmayan bilgiler de eklemiş olabilir. Aynı şekilde Me'mun döneminde yazılan metinlerin içeriğinin nasıl değiştiğini ve ne kadarının değiştiğini bilmiyoruz. Fakat Zerdüştî metinlerde kesinlikle yeni bilgilerin eklendiğini biliyoruz. Zaten İslam'ın İran'a girişiyle Zerdüştî topluluğun büyük bir kısmı Hint coğrafyasına ve Orta Asya'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Kalanlar da İslamı kabullenmekle birlikte devlet yöneticilerinin isteği doğrultusunda yaşadılar. Kutsal metinlerde yaşanan bu değişim devlet dini olmayı başaran Zerdüştlüğün ilk dönemlerinde de mevcuttu. Örneğin Kral Dara gerçekte olmayan bilgileri yazdırdığı bilinir. Kral, soyunu köklü bir geçmişe dayandırma ve din adamları tarafından kabullenmenin peşindeydi.

Darius, taşlardaki ve altın plaklardaki yazıtlarda babasının Vishtaspa, dedesinin Arsames ve kendisini kralların kralı olarak yazılmasını istedi.¹⁷⁶ Ahamenit imparatorluğu için Arsames'in isminin yazılmış olması krallığı köklü olarak Pers boylarının ilk dönemine götürüyordu. Fakat bu girişimler başarıya ulaşmadı.

“Nasıl ki...Tahranlı Ayetullahlar Persliler arsında Arapça'yı aşılamakta kaybettilerse Darius da soyunu Ahamnitlere dayandırmak için kanıtlar sunmakta başarısız oldu.”¹⁷⁷

C. Zerdüştlük ve Helenleşme

Makedon kralı Büyük İskender M.Ö IV. yüzyılda İran coğrafyasını işgal ettikten sonraki süreçte bu coğrafyada Helen kültürünü benimsetmek istemiştir. İskender, İran'ı fethettikten sonra yedi yıllık bir yönetici hayatı yaşadı ve öldü.¹⁷⁸ Kendisinden sonra gelen ve ona bağlı olan generaller zaman içinde yönetimler kurarak Helen kültürünü yaymaya çalıştılar. İskender'in generalleri mevcut yönetimin uygulamalarını devam ettirerek merkezden gücü kontrol edip özerk yönetimlerden oluşan Ahamenit yönetimini olduğu gibi devam ettirdiler. Selekiler olarak bilinen bu yönetim, elit konumdaki Perslileri kendilerine yakın tutarak yaklaşık 180 yıl boyunca

¹⁷⁶ Frye, *Cyrus the Mede and Darius the Achaemenid*, s. 18-19

¹⁷⁷ A.e., s. 19

¹⁷⁸ Garthwaite, s. 61

yöneticilik yaptılar. Oluşan elit Pers yöneticilerinin tamamı Helen kültürü etkisinde kalırken bu kültürün toplumun alt tabakasına yayılması yavaş ve yüzeysel oldu. İskender İran coğrafyasına geldiğinde Pers hâkimiyetinin yaklaşık 200 yıllık bir geçmişi mevcuttu ve Zerdüştlük taban olarak toplumun alt tabakasında, bir başka söylemle halk arasında güçlüydü. Dolayısıyla Helenleşme durumu biraz zaman aldı ve hatta Selekilerin son dönemlerinden sonra Helen kültürünün etkisi daha fazladır. Bu yönüyle Yunan kültürü başlarda İskender ve sonrasındaki yöneticilerin oluşturduğu yerelden evlilik bağı ile İran kültüründe yer edinmeye başladı. İskender evlilikler yoluyla ve tapınakları onararak İran halkına kendini benimsetmeye çalıştı.

“İran dünyasında İskender ya kabullenilir ya da lanetlenir. Birincisinde İskender’in gerçekte Makedonya’ya sığınan ve İskender’in annesi ile evlenen bir Ahamenid prensinin oğlu olduğu, ikincisinde ise Orta Persçe’de Arda Viraf Namak’da¹⁷⁹, ‘o ahlaksız, alçak, kafir, günahkar, iğrenç Mısır’da yaşayan Romalı İskender’ diye betimlenirken, Zerdüştlüğün sonraki dinsel görüşü yansıtılmaktadır.”¹⁸⁰ Toplumun alt tabakasındaki Zerdüşti rahiplerin etkisi ve yaygınlığı İskender karşıtlığının oluşmasında önemli bir yere sahipti.

İran’a düzenlediği seferden sonra zaman içinde İranlıların İskendere karşı tutumları farklılık göstermiştir. Bu davranışları belirleyen ve İskender’e karşı olumsuz imaj yaratan bütün eylemler Zerdüşti din adamlarından kaynaklanmıştır. İskender’e karşı olan İranlıların yanında onu destekleyen İranlılar da olmuştur. Ama genel itibarıyla İskender’in olumlu bir imajı yoktur. Bu imajı düzeltmek için İskender büyük oranda Kral Darius’ın (Darius I) retorikini kullanıma soktu. Bu retorikte Kralın Tanrı Ahura Mazda tarafından görevlendirildiği sık sık işleniyordu. Kral Dairus, tanrıların en büyüğü Ahura Mazda’nın inayetiyle kral seçildiğini ve krallığı bu sayede yönetebildiğini her fırsatta söylerdi. Darius, “Ahuramazda’nın sayesinde Persia’nın Elam’ın ve diğer 23 eyaletin kralıyım”¹⁸¹ derdi. İskender İran’a geldiğinde kendisinin tanrı Ahuramazda tarafından gönderildiğini ve Kral Darius’tan sonra krallığı

¹⁷⁹ Arda Viraf Namak, “Orta Persçe yazılan ve Zerdüşti dinine göre cennet ve cehennem tasvirlerine ilişkin bilgilerin yer aldığı dini bir metindir. Zerdüşti peygamberin el yazmaları olarak da bilinir. En son derlemesi erken İslami dönemde olmuştur.” Detaylı bilgi için Bkz. <http://www.iranicaonline.org/articles/arda-wiraf-wiraf>

¹⁸⁰ Frye, **Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Kadar Orta Asya Mirası**, s. 109

¹⁸¹ Parivash, **a.g.e.**, s. 106

yönetme hakkının kendisine verildiğini İranlılara söylemeye başlamıştı. Pers krallarının ‘Krallar kralı’ söylemini olduğu gibi devam ettirdi. Ahuramazda’yı tanrıların en büyüğü olarak kabul etti. Kral Darius’un retorliğini çeşitli evliliklerle devam ettirdi. Aryaların düşmanları çok fazlaydı ve İskenderin yönetimini onlara benimsetmesi çok uzun sürmedi. Zaten Ahamenit yönetimini olduğu gibi devam ettirerek toplumun belli kesiminde sempati kazanmıştı. Üstelik belirli bir kesim tarafından İskender, Perslerin torunu olarak kabul ediliyordu. İskender, Satraplık olarak bilinen sistemi ufak tefek değişikliklerle devam ettirmişti. Fakat Zerdüştü din adamları başından beri İskender’i kabullenmediler. İskender Persli krallar gibi taç törenleri düzenleyip İranlı kral olma yolunda emin adımlarla ilerliyordu. Bazı rivayetlere göre Ahamenit İmparatorluğunun kurucusu olan Kyros (Kiros)’un anıt mezarını işgalde tahrip etmiştir. “Curtius’a göre İskender Kiros’un anıt mezarını ona saygısını sunmak için açtırmıştır...bu ziyaret boyunca İskender, ölen kralın huzurunda taç giyme töreni düzenlemiş olabilir.”¹⁸²

1. Büyük İskender ve Zerdüştlük

İskender, tıpkı kral Dara gibi yıkılan kentleri onardığını, tahrip olan anıt mezarları yeniden yaptırdığını her fırsatta dile getirdi. Yaptığı evlilikler ile ve önemli konumlardaki komutanlarını toplumda saygı duyulan yüksek konumda olan Persli ailelerin kızları ile evlendirerek İranlı yönetici olma yolunda hız kesmeden devam etti. İskender Aryaların giyim kuşamlarını ve gelenekleri de benimseyerek törenlerde bu geleneklerin ve kültürel simgelerin kullanılmasına özen gösterdi. Özellikle Kral III. Dara döneminde Baktria’nın başkaldıran satrapı Bessus’un cezalandırılma olayı da kimi kaynaklarda bu retorüğün bir parçası olarak verilir. Bessus son Ahamenit Kralı’nın Baktria satrapıydı.¹⁸³

Retorikte en büyük tanrı Ahuramazda’dır, kendisinin tanrı tarafından kral yapıldığı, yıkılan kent ve ibadethaneleri onardığı ve kötülük ile savaştığı söylemleri ağır

¹⁸² A.e., s. 112

¹⁸³ Michael Weiskopf, “Bessos”, *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/bessos-satrap-of-bactria>, [Erişim Tarihi: 15 Şubat 2018].

basmıştır. Bu söylemlerin hepsini İskender yerine getirmiş oldu. Kötülükle savaşıp doğrunun yanında yer alma söylemi de Zerdüş dininden geliyordu ve bunu Bessus olayında göstermeye çalıştı. Ahamenit imparatorluğu'nun son dönemi satrapların başkaldırıları ile geçiyordu. Bessus, İskender'in İran işgaline yakın dönemde ve işgalden sonra Kral III. Dara'ya başkaldırdı ve İskender'in sürdürdüğü mevcut Ahamenit yönetim tarzına başkaldırmıştı. Aslında Baktria, Medyalı Zerdüştlere yoğun yaşadığı ve Ahamenitleri kabul etmeyen bir yerdi. Bu yönüyle buradaki başkaldırlar sık yaşanıyor ve uzun bir döneme yayılmıştı. Bessus, tahtta hak idda ettiği için Ekbatana'da kazığa oturtularak cezalandırılmıştı. Bu cezalandırmayı İskender'in yapıp yapmadığı konusunda şüpheler mevcuttur. "Bessus'un Ekbatana'da kazığa oturtularak cezalandırılması İskender'in tarihi dönemine ait olup olmadığı net değil."¹⁸⁴ Ama sözlü gelenekten aktarıldığına göre Bessus'u İskender cezalandırmıştır. Bessus'un satraplık dönemi M.Ö. 339-326 dönemine denk geliyor. Tarihlendirme olarak bu olayın İskender tarafından gerçekleştirilmesi olası görünüyor. İskenderin bu olayı yaptığı düşünülecek olursa cezalandırılma Ekbatana'da gerçekleştirilerek İskender yönetimini kabullenmeyen Medyalılara gözdağı verilmek istenmiştir. Medyalıların büyük bir çoğunlu Zerdüşttü ve dolayısıyla İskenderin yönetimini benimsemiyorlardı. İskender'e karşı olan Zerdüştlere gözdağı verilmişti. Zerdüştlere, İskenderi benimsemediklerini Zerdüşti metinlerde dile getirmişlerdir. Fakat İskenderin bu imajı bütün dini metinlerde kötü olarak verilmez. Özellikler Sasani dönemi sonrası yazıya geçirilen metinlerin bir kısmında İskender Pers krallarından bir olarak ifade edilir.

Sasani döneminde derlenen ve dinin temelini oluşturan bilgilerin yer aldığı Bundahiş (Bundahisn) 33.14'te İskender şöyle ifade edilir; "Dara'nın yönetiminde imparator İskender Yunanistandan geldi ve kral Dara'yı öldürdü. Yönetici bütün aileleri ve din adamı magileri öldürdü. İbadethaneleri yıktı. Mazdaya inananları Yunan toplumuna sürgün etti. Avesta'yı yaktı ve İran topraklarını doksana yakın ufak tefek yönetime ayırdı."¹⁸⁵ Aynı dini metin İskenderi kötülerken başka bölümde onu Pers Kralları listesine almıştır. İskender konusunda iki farklı görüşün varlığı Sasani döneminin

¹⁸⁴ Parivash, a.g.e., s. 117

¹⁸⁵ A.e., s. 173

yarattığı koşullardan dolayı olmamıştır. İskender'den önce Kral I. Dara, imparatorluğun sınırlarını günümüz Yunanistan coğrafyasına kadar genişletmişti ve orada Persli yöneticiler bırakmıştı. İskender'in başarısı üzerine İranlı bazı topluluklar İskenderi Persli yöneticilerin çocuklarından biri olarak görme eğilimine girmişti Bu yüzden Grek kültürü ve yazısı İran coğrafyasının bazı kısımlarında kullanılmaya başlanmıştı

“İranlı bürokratlar diplomatik dilleri olan Aramice yazısı yerine Grekçe kullanmaya başladılar”¹⁸⁶ Bu bürokratlar, hükümet merkezinin ilk başlarda bulunduğu Mezopotamya coğrafyasında özellikle Aramice'nin yaygın olduğu bölgelerde Grek dilini kullanmışlardı. Çeşitli paralarda ve sikkelerde Greek yazısını görmek mümkündür.

İskender'in belli bir kesim tarafından kabul görülmesinin altında yatan nedenlerden biri de Yunan tanrıları ile İran tanrılarının eşleşen özellikleri olmuştur. Bir bakıma Helenleşme çabası İskender sonrasında hız kesmedi. İskenderin yedi yıl süren İran egemenliğini Selevkoslar ve Partlar Helenleşme bağlamında devam ettirdiler. Yunan kültürünü İran Zerdüştlüğünde değişimler yaratarak sürdürmek istediler. Anahita ile Afrodit ve Ahura Mazda ile Zeus bağdaştırılmaya çalışılmıştır. Değişim yüzeysel ve elitler arasında üst tabakada yaşanırken alt tabakada veya toplumun en alt düzeyinde belirli bir değişiklik gözlenmiyordu. Zerdüştlük, Helenleşme çabasının sürdüğü döneme kadar toplumun alt katmanında etkin olduğundan elitlerin değişimi onu pek etkilememiştir. Fakat devlet yönetiminde Zerdüşti yöneticilere ve din admalarına görev verilmesiyle dinde deşim ve dönüşümün etkisi daha hızlı gözlemlendi. Greek tanrılarını kabul etme dönemi başlamıştı.

“İranlılar Ahura Mazda yerine Zeus'u, Angri Manyu yerine Hades'i ve Nergal'i, Mithra yerine Apollo'yu ve Hermes'i, Anahita yerine Hera'yı ya da Artemis'i koyabiliyorlardı.”¹⁸⁷ Tıpkı Zerdüştlüğün İslamı kabul ederken zorlanmadan bu dine

¹⁸⁶ Rose, a.g.e, s. 66

¹⁸⁷ E. Bickerman, “The Selucid Period”, **The Cambridge History of Iran**, Vol. 3, Ed. by Ehsan Yarshater, Cambridge, Cambridge University Press, 1975, s. 3-20

geçtiği gibi İskender dönemi anlayışı ve helen kültürü de dini kavramlar çerçevesinde kolayca kabul görmüştür.

Bu kültür mevcut kültürel yapıda büyük değişimler yaratmıştır. Yunanca'nın M.Ö 250'lerde resmi dil gibi kabul görmesi bu değişimlerden bir tanesidir. Daha sonraki süreçlerde yazıya dair bu dönüşüm hareketi, elbette dini metinlerin yeniden yazıya geçirilmesini zorunlu kıldı ve dini söylem farklılığının da önünü açtı. Zerdüştlüğe dair din adamlarının bildikleri yazıya geçirildi. Zerdüştlük kimlik dönüşümünde büyük bir kırılma yaşadı ve Zerdüştlüğe ait olmayan söylemler de yazıya geçirilen metinlerde kendine yer bulabilmişti. Yunanca'dan önce Antik Pers tarihi açısından büyük bir öneme sahip olan hatta İran yazınına dair en eski yazılı kaynak niteliğinde olan Ahamenid İmparatorluğu'nun kralları tarafından yazdırılan kitabeler çivi yazısı imleri dışında Abece şeklinde yazılmıştı. Bu yönüyle Yunan dili, Zerdüştlük için ikinci dönüşüm olarak görülebilir.

2. Büyük İskender, Persler ve Selefkiler

İskender, dünya hâkimiyeti için yola çıktığı doğu seferinde Persler ile belirli yerlerde savaşarak ilerlemiştir. Pers hâkimiyetini Yunan coğrafyasından Mezopotamya'ya oradan Orta Asya coğrafyasına kadar geriletmiştir. Önce Suriye toprakları ve doğu Akdeniz ardından Mısır işgal edildikten sonra Persle rüzerine yürüyen İskender, Yunanlılara intikam seferi düzenlediğini her seferde söylüyordu. Pers kralı Kserkses'in akınlarından çok çeken Yunan coğrafyası ve şehir devletleri bu sefere büyük askeri destek sağladılar.

“Ahamenit klanından büyük kralların egemenliği, Makedonya kralı (III.) İskender'in kral başkentlerini alabilmesi ve rakibi (III.) Dara'nın ölümünden sonra Doğu İran'daki yönetimine karşı direnişi büyük bir vahşetle kırabilmesiyle son buldu. İskender'in bu girişimini, Yunanlılara, Kserkses'in Hellas'a karşı seferine karşılık intikam seferi olarak gösterdi.”¹⁸⁸ İntikamın sembolü olarak da Persepolis'teki

¹⁸⁸ Wiesehöfer, a.g.e., s. 159

Kserkses sarayını tören düzenleyerek yaktığı söylenir. İskender için Pers kralını yenmek çok zor olmadı. Ondan önce zaten Pers İmparatorluğunda satraplar arasında çekişmeler ve başkaldırıları vardı. Bu satraplardan bir kısmı Yunanlı askerlerden yardım almışlardı. Klasik tarihçi Ksenophon'un Onbinlerin Dönüşü eseri de Persli satraplara yardıma giden paralı Yunan askerlerinin hikâyesini konu alır ve bu dönemin siyasi durumuna ayna tutar. Siyasi birlik, İskender gelmeden önce zaten sarsılmaya başlamıştı.

Persler, Yunan sınırlarına kadar dayanan geniş hâkimiyet alanından kültürel, siyasi ve ekonomik olarak uzun bir süre beslendiler. Pers baskısına maruz kalmış bu coğrafyadan çıkan Makendonyalı İskender için artık en güçlü rakip medeniyet doğudaki Pers İmparatorluğu'du. Persler hâkimiyet sürdürdükleri Anadolu topraklarındaki medeniyetlerden kültürel olarak çok fazla yararlandılar. Mimaride, tıbbi bilgide bu medeniyetlerden faydalandılar. Krallar için kurulan şehirler hep Batıdan getirilen taş ustaları ile ve köleler ile yaptırıldı. Persepolis gibi şaşalı bir kenti inşa eden Perslerin bu inşaatta Küçük Asya'daki taş ustalarını getirttiği bilinir. İskender'in Persepolis'i bu yüzden tahrip ettiği düşünülür. Bu ustaların çoğu Yunan mimarisine hâkimdi ve bu imparatorluğun başkentini inşa etmede rol oynamışlardı. Pers kralları zaman zaman Batı seferlerine çıkmaya devam etmişlerdi. Kserkses düzenlediği seferlerde Yunan coğrafyasında Persler için olumsuz bir imaj yaratmıştı. Bunun dışında Pers kralları için çalışan Yunanlı paralı askeri de vardı. Kardeşler arasındaki taht savaşlarında Yunanlı paralı askerler de kullanılıyordu. Rakip Pers İmparatorluğu karşısında harekete başlayan İskender için hedef Persepolisti. Özellikle bu kenti işgal ettiğinde daha önceki Pers işgallerinin intikamı alınmak istenmiştir. Persepolis'teki çeşitli yerleri yaktı. Özellikle Yunan seferi ile ün kazanmış olan Kserkses'e ait olan ne varsa bu kentte yok etmiştir. Fakat İskender akıllıca bir politika sürdürmüştür ve Pers İmparatorluğunun kurucusu olan Kyros'a ait olana dokunmamıştır. Persliler gibi giyinip Pers törelerini uygulamıştır.¹⁸⁹ O dönemin aristokrasisi ile iyi geçinmeyi başaran İskender için gelecekte yaklaşık 500 yıl

¹⁸⁹ Jamzadeh Parivash: **Alexander Histories and Iranian Reflection: Remnants of Propaganda and Resistance**, Boston, Brill, August 2012, <http://site.ebrary.com/lib/istanbulteknik/detail.action?docID=10597016>, [Erişim Tarihi: 23 Ocak 2017], s.112-118

sürecek ve Yunan kültürünü buraya yerleştirecek bir alan açmıştır. İran coğrafyasının bazı kısımlarında yumuşak bir politika izleyen İskender, Persepoliste çok acımasız ve vahşi bir sertlik uygulamıştı. Bunun tek nedeni Yunan işgali intikamını aldığını kanıtlaması ve rakip medeniyeti sembolize eden kenti ezmek istemesiydi. Diğer bölgeler için oldukça akıllıca bir politika izlemişti ve sertlikten yana bir güç kullanmıyordu. Hatta son Ahamenit kralı III. Dara'yı öldüren satrap Bessus'un üzerine yürüyerek İran halkının ve Persli Zerdüsti topluluğun sempatisini kazanmıştı.¹⁹⁰ Baktria satraplığını aldıktan sonra burayı generallerinden birine verdi. Tüccar ve çiftçi olan Baktritalılar zaten boyun eğmişlerdi. Savaşmadan teslim oldular. Satrap olarak atadığı Peukestos gibi yerel halkal iyi anlaşılan ve aristokrasi ile hareket eden komutanları sayesinde işgal ettiği yerlerde Yunan kültürünü benimsetebilmişti. Satrap Peukestos Pers geleneklerini uygulamakta son derece özen gösterdi. Kurban törenlerini Pers geleneklerine göre düzenliyordu.

İskender'in acımasızlığı ona zafer konusunda yardımcı oldu, ancak bu acımasızlık onun İran Zerdüşt geleneğindeki kötü ününe neden oldu.¹⁹¹ Özellikle Persepolis kentinin yakılması esnasında dini metinlerin yakıldığına inanılır. Bu davranış İran toplumundaki olumsuz İskender imajını güçlendirmiştir.

“Büyük İskender'i M.Ö. 330'da Ahamenitlerin Persepolis'teki saraylarını yakması ve Semerkant'ı ele geçirmesiyle bu iki yerde büyük bir özenle saklanan iki adet orijinal Avesta kopyası yok edilir.”¹⁹²

Zerdüşt geleneği için kötü üne sahip olan İskender işgal ettiği bölgeleri farklı yöntemlerle elinde bulundurmaya başladı. Örneğin işgal ettiği topraklarda yumuşamayı yaptığı evlilik ve törenler ile sağladı. Baktriya hükümdarının kızı Roksane ile evlendi. İskender'in İran coğrafyasında kalıcı gelme çabaları kendinden sonraki generalleri tarafından devam ettirilmek istendi. Ölümünden sonra İmparatorluğu dört yönetime ayrılınca Doğu Akdenizden Mezopotamya ve oradan da Asya içlerine kadar uzanan coğrafyada Selekiler yönetimi devam ettirdiler.

¹⁹⁰ A.e., s. 117

¹⁹¹ A.e., s. 161

¹⁹² Medyalı, a.g.e., s. 16

İskender M.Ö. 323'te öldüğünde, imparatorluğu Greek komutanları arasında üç krallığa bölündü. Batı Asya'nın çoğu Selukos ve sonrasındaki hanedanlığı tarafından üçüncü asrın ortalarına kadar yönetildi.¹⁹³ Batı Asya'yı yönetme işi Selevkilere kalmıştı. Batı asya ise yine Seleukos'a bağlı olan generaller tarafından parçalara ayrılarak yönetildi.

“Büyük İskender öldükten sonra yerine geçen generallerinden Seleukos'un kurduğu hanedanın İngilizce yazındaki karşılığı Seleucid'dir. Türkçe'de Selevkoslar ya da Selevkiler olarak geçmektedir.”¹⁹⁴Yerel özerkliği olduğu gibi koruyan Seleukos, merkezi gücü elinde tutarak büyük bir coğrafyayı yönetmeye girişti

M.Ö. 312 ile 301 arasında merkez Babilonya'dan tüm İran Selevkilerin eline geçti.¹⁹⁵ Merkez Babil olarak belirlendi ve İranlı Zerdüştî yöneticilerden büyük destek aldı. İskender'in başlarda sıkıntılar yaşadığı Doğu İran coğrafyasında isyanlar ve başkaldırıları durmadı.

İlk döneminde Seleukos, doğuda etkin iken zaman içinde yöneticileri için batı, doğu akdenize açılan Suriye toprakları ve Irak toprakları daha önemli oldu ve bu da doğuda kendisine bağlı olan generallerin başkaldırıları Partların güçlenmesini sağladı. General Arşak ile Horosan olarak geçen bölgede güçlenen Part yönetimi Selevkiler için büyük bir tehdit oluşturdu. Partlar, bu bölgeden İskender karşıtı olan Zerdüştlerden destek alıyordu.

Selukiler yönetimi ilk devraldıklarında yerel hanedanlar ile evlilikler yaparak imparatorluğu yönetmeye devam ettiler. İskender de imparatorluğu evlilik yaparak yerelden olan halkın desteğini yanına çekmeye çalışmıştı.

“İskender, M.Ö. 327 dolaylarında Baktriya yöneticisi Oxyartes'in karısı ve iki kızı ile güvende kalmak için kaldıkları Sogdiana şehrini kuşattı, Baktriya yöneticisininin

¹⁹³ Frye N., **Antik Çağlardan...**, s. 74

¹⁹⁴ Frye, **Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Kadar Orta Asya Mirası**, s. 71

¹⁹⁵ Wiesehöfer, **a.g.e.**, s. 163

kızı Roksana ile evlilik yaptı. Bu evlilik ile İran kültürü ve Grek kültürü birbirine karışmaya ve iç içe geçmeye başladı.”¹⁹⁶

İskender’in politikası Yunan olmayan hanedanlıklarla evlilikler yapmaktı. Bu evlilikler karşılığında bu hanedenlıktan ileri gelenlere sarayda idari ve görevler verilirdi. Selefkiler de bunu yaptılar ve M. Ö. 2. yüzyıla kadarki süreçte İran’da denetim sahibiydiler.

“Ahamenit Sarayı, Selfkilere taht mekânı olarak hizmet etti.”¹⁹⁷ Selefkiler ticari, sosyal ve kamusal ilişki bağına olduğu gibi sürdürdüler. Ahamenit uygulamalarını İskender gibi var olduğu şekliyle yerele güç vererek sürdürdüler. Zerdüşterin dini alanlarına dokunmadılar.

Selefkiler elde bulundurdukları Ahmnetiler sarayında çeşitli törenlere Pers geleneklerine özen göstererek kendi yönetimlerini Ahamenit İmparatorluğu ile bağdaştırmak istediler. Zaten Helen kültüründen önce Ahamenit dönemi İranında farklı kimlikleri kaynaştıran bir kültür gelişimi yaşanmıştı. Bu kültür gelişimi büyük ölçüde Zerdüşti geleneklerin Magiler tarafından diğer topluluklara benimsetilmesi ile gelişmişti.

“Grekler İran’a gelip yerleştiklerinde Magiler öz kimliklerini yitirmişlerdi. Ahamenit imparatorluğu altında törenleri değişime uğramıştı ve Keldanilerden, Asurlardan, Ermenilerden ve öteki halklardan gelenekler almışlardı ve vermişlerdi.”¹⁹⁸ Med imparatorluğunun çöküşünden sonra Magilerin öz kimliklerinde yaşadıkları dönüşüm ile birlikte İranlılık kimliği ve farklı olan geleneği benimsemeye daha kolay bir hal almıştı.

Dolayısıyla Helenizmin, İskender sonrasındaki yöneticiler tarafından sürdürülebilmesi bu kültürün yerleşik olmasından kaynaklıydı. Fakat bunu yerelden halkın yeterince destek vermemesi sonucu başaramadılar. Selefkiler, Persi’i aldıklarında yerelden bir direnişle karşılaşmamışlardı. Ya da çok az bir direniş ile karşılaşmışlardı. Makedon etkisi siyasi açıdan bittiğinde ve Selefkiler çöktüğünde ise

¹⁹⁶ Rose, a.g.e., s. 66

¹⁹⁷ Wiesehöfer, a.g.e., s. 165

¹⁹⁸ Bickerman, “The Seleucid Period”, s. 827

yerel halk için kendi toprağında güçlenen tarafı seçme zamanı gelmişti. O güç de Partlardan başkası değildi. Doğu İran'dan başlayarak Selefki yönetimine olan öfke Part desteğine dönüşmüştü. Güçlenen Partlar için yerel halkın etkin olması gerekiyordu ve bunu da çeşitli yerel bölgelere özerklik vererek başardılar. “*Fratataka*” olarak bilinen ve Ahamenit döneminde de görevlerini yapan dini bir zümre Selevkileri içeriden zayıflatmaya başlamışlardı. Zerdüştlüğü benimseyen bu dini zümre tarikat biçiminde örgütlenmişti ve yerelliği, İranlılığı ön plana çıkarıyorlardı.

“Fratataka’lar, kendilerini sofı Zerdüştlere olarak gösterebilirler bile, dinci-milliyetçi bir ‘parti’nin temsilcileri ya da ‘rahip prensler’ (büyücüler) değillerdi; Selevkiler dönemindeki görevleri, öncelikle politik-idari-askeri türündendi.”¹⁹⁹ O dönemde Mısır’da da etkin olan bu rahipler iyi derecede Aramice biliyorlardı ve devlet yönetiminde bu yönden etkin rol almışlardı. Fars eyaleti olarak bilinen güneybatı İran’da ve körfez bölgesinde M.Ö. 3 asrın sonunda ve M.Ö. 2. Asrın ilk çeyreğinde Selevkilerin gücü bitince bağımsızlık elde ettiler. Kendilerini Selevkilerin temsilcileri olarak gösterdiler.²⁰⁰

Persis’in M.Ö. 3. ve 2. Yüzyıllarda Helenleşme oranını belirlemek mümkün değildir; şimdiye kadarki arkeolojik bulgular, bu dönem için zayıf bir Makedonya-Yunan etkisini gösteriyor²⁰¹ Zaten bu dönemde coğrafya, sofı Zerdüşti topluluğun güçlü olduğu bir bölgeydi ve Helenleşme özünde sofı bir toplulukta ya da tarikat benzeri bir oluşumda etkili olamamıştı. Daha önce de ifade edildiği gibi devlet yöneticileri katında Helenleşme işlev görüyordu. Yönetimi oluşturan temel bileşen de Greek generallerin yanında yer alan Persli yöneticilerdi.

Med ve Pers birlikleri Selevkiler için bu bölgedeki ordunun omurgasını oluşturuyordu.²⁰² Dolayısıyla bölgedeki savaşçı güç zaten yerelden geliyordu ve Helenleşme elit sınıf arasında etkin oldu. Yerelde olan Zerdüşti rahipler arasında

¹⁹⁹ Wiesehöfer, **a.g.e.**, s. 166

²⁰⁰ Josef Wiesehöfer, “Fratataka”, **Encyclopaedia Iranica**, <http://www.iranicaonline.org/articles/frataraka>, [Erişim Tarihi: 20 Ocak 2018].

²⁰¹ Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, s. 166

²⁰² **A.e.**, s. 166

Helenleşme karşıtlığı keskinleşmişti. Özellikle Fars bölgesi olarak biline Güneybatı İran coğrafyasında bu düşünce yaygındı. Bu bilgiye bu coğrafyada bulunan Persepolis kentinden kalan kalıntılardan yararlanabiliyoruz. Onun dışında İran coğrafyasının başka bölgelerinde de Helenleşme karşıtlığı olsa gerek. Eldeki kısıtlı verilerden dolayı tam olarak Selvki döneminde İran’da dini gelişmeler konusunda fazla bilgi aktaramıyoruz. En çok bilgiyi Persepolis kentindeki yazıtlardan elde edebiliyoruz. İskender ve Helenleşme karşıtlığını bazı Zerdüşti metinlerde bulabiliyoruz. Fakat bu metinler de sonradan yazıldığı için var olan helenleşme karşıtlığının boyutunu ve dönemini tam olarak belirleyemiyoruz.

“Zerdüştların orta Persçe metinleri İskender’i ‘gizistag’-lanetli- olarak anar. Çünkü onun ateş kulelerini tahrip ettiği dini metinleri yaktığı ve magileri öldürttüğü söylenir.”²⁰³ Aynı şekilde İskender sonarsındaki generalleri de lanetli olarak ifade edilir.

3. Partlar/Eşkaniler ve Zerdüştlar

Coğrafik olarak Orta Asya’nın kısmen belli bölgelerinden başlayarak Horosan, Hamedan ve Huzistan’a kadar uzanan bir bölgede etkindiler. “M.Ö. 247’de, Selevkoslu bir derebeyi/general olan Arşak, Part Krallığı’ndaki bir üstün yola çıkarak Hazar Denizi’yle Orta Asya arasındaki bölgeyi ele geçirdi. Bu yüzden bu bölgeyle hanedan için Part, yine hanedan için bazen Arşaklı adı kullanılır.”²⁰⁴ Kaynaklarda Arşaklılar olarak geçen hanedan Part hanedanlığı ile aynıdır. Parth bölgesinden güç kazanıp detek alınca Partlar olarak da anılmış oldular.

Partlar, İran coğrafyasına gelen Aryai kaviminin bir kolu olarak Kuzeydoğu İran’a yerleşmişlerdir. Diğer kollar Medler Batı ve Azerbaycanda yerleşirken Parsi olarak bilinen kol ise güneybatı İrana yerleşmişti. Özünde en eski İranlı topluluk olarak bilinir. “İrani Partlar derinden Yunan uygarlığı etkisi altında kalmışlardır. Yunan

²⁰³ Rose, a.g.e., s. 65

²⁰⁴ Garthwaite, a.g.e., s. 62

devlet-bürokratik sistemini kendi devletlerinde aynen korumuşlardır”²⁰⁵ Özellikle Selevkilere bağlı Arşak ile helenleşme bu toplulukta artmıştı. Aslında Arşak Selvki bir komutan olarak bir başka deyişle Grek kültürü ile yetişen bir yöneticiydi. Bu yönüyle Partlar için helenleşme bulguları onun döneminde yaşanmıştı. Fakat aynı zamanda Grek kültürüne başkaldırıyı koz olarak kullanıp merkezi yönetimi alt etmeyi başarmıştır. Türkmenistan’dan, Kürdistan’a oradan da Huzistan’a kadar olan bölge Part kontrolündeydi. Huzistan dediğimiz bölge bugün İran’ın güney batısındaki Zagros Dağları bölümünü oluşturuyor. Partlar ile ilgili kaynaklara erişmek çok zor ve bu dönem İran için karanlık bir dönemdir. Selukiler ve sonrasındaki Partlar döneminde Zerdüştlüğe dair çok az bilgi var ve Zerdüştlük Sasani dönemine kadar yok sayılmıştı. M.S. 224’te kurulan Sasani Hanedanlığına kadar Partalar kendilerini zaman zaman Ahamenitlerin devamı şeklinde tanıtmışlardı.

Part kralları, meşru olmak ve egemenliklerinin tanınmasının maksadı ile Part ülkesini ‘yurtları’ ve Ahamenit krallarını kendilerinin ‘ataları’ olarak ifade ettiler.²⁰⁶ İstisnasız bir şekilde İran coğrafyasında güç sahibi olan her yönetim halk desteği için güçlü İmparatorluk geçmişi yaratmak istemiştir. Partalara yardımcı olan Zerdüşti topluluk için de bu söylem harç görevi görüyordu.

‘Kralların kralı’ ünvanını aynen Ahamenitlerin kullandığı anlamda kullandılar. Dolayısıyla Ahamenit ardıllığını meşru bir imparatorluk olmak için kullanıyorlardı. İdeolojik oluşumu bu temelde oluşturdular. Bunun ötesinde yine eski ve köklü bir inanç olarak Zerdüştlüğe olan desteklerini arttırdılar.

Arsaklılar İmparatorluğa doğru evrildiklerinde eski Pers İmparatorluğunun toprak sınırlarına kadar olan coğrafyada etkin olmak istediler. Bu toprakları tekrardan ele geçirme çabasında bulundular. Belli bir dönem Yunan unsurlarla dost geçindiler fakat gerçek anlamda İranlılık kimliğini hep ön planda tuttular. Helenleşmenin Partlar için başlangıçta etkisi olsa da bu durum zaman içinde değişti. Güç elde ettikçe İranlılık vurgusu arttı ve Ahamenitlerin kültürel birikimine yakın durmaya çalıştılar.

²⁰⁵ Rafael Blaga, **İran Halkları El Kitabı**, y.y., 1997, s. 79

²⁰⁶ Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, s. 195

Zerdüştlük sayesinde bu kültürü tekrardan hâkim kültür yapmak üzere harekete geçtiler.

“Part krallarının son iki yüzyıldaki politikaları bir anti-Yunan dönüm noktası anlamında değil, ama İran mirasına güçlü bir şekilde yönelme olarak yorumlanmalıdır. Part yazılarının onların madeni paralarının üzerinde görülmesi Avesta’yı saklayan Volageses’in Zerdüşti geleneği, ama aynı zamanda İran geleneksel aktarımının özel bir şekilde teşvik edilmesi bunu kanıtlamaktadır”²⁰⁷

İran ulusal tarihi büyük ölçüde sözlü gelenek ile biçimlenmiştir ve bu sözlü geleneğin temel direğini de Zerdüşt din adamlarının birikiminden oluşmuştur. Doğu İran sözlü geleneği içinde yer alan destansı hikâyeler Part kralları tarafından sürekli kullanıldı. Doğu İran’daki Turanlılarla mücadele hikâyeleri sık kullanan Partlar bu geleneği büyük ölçüde Zerdüşt sözlü geleneğinde almışlardı.

Arsaklıların Selevkiler döneminde ortaya çıkması, generallerinin Selvkilerden olmaları kendilerinden sonra gelen Sasaniler için olumsuz bir imaj göstergesiydi. Bu yüzden olsa gerek Arsaklılara ait bilgi birikimi Sasaniler döneminde pek ön plana çıkarılmadı. Zerdüştlüğe dair bilgi birikiminin bu dönemde Arsaklıların etkisinden kurtarılıp kurtatılmadığı meselesi de net değildir. Sasaniler Arsaklılardan kalan bir bilgiyi aktarmadılar dolayısıyla Arsaklıların yönetim biçimi, toplumsal yapısı hakkında çok az bilgi elde edebiliyoruz. Zerdüştlük için de ayı durum geçerlidir.

Partların Roma ile iyi ilişkileri vardı. Zaten Roma için Selevkilerin batıda kalan toprakları önemliydi. Selevkilerin batı toprakları olan Doğu Akdeniz, Suriye toprakları Roma’ya geçmişti. Roma Selevkiler için düşman iken Partlar için de zaman zaman dost olmuştur. Ticari olarak da Suriye’deki Palmira sakinleri ile ticaret yaparak mallarını denizlere ulaştırabiliyorlardı. Palmira bir satraplık olarak onlara bağlıydı. Günümüz İran hinterlandının temelleri de bu dönemdeki ilişkilerden şekillenmişti.

“Genel olarak Arsaklıların, yabancı kültürlere karşı bütün politik ‘hoşgörü’ye rağmen, hangi biçimi içinde olursa olsun, Zerdüşt inancına bağlı oldukları varsayılmaktadır.

²⁰⁷ A.e., s. 197

Ne yazık ki onların döneminin dinsel ilişkileri konusundaki en önemli belgelerimiz, İran merkez ülkeleri değil, tersine Ermenistan ve Küçük Asya'yı (ya da çeşitli İran dışı kültürlerinin ve inanışlarının bolluğuyla İki ırmak Ülkesini) kapsamaktadır.”²⁰⁸ Burada geçen iki ırmak ülkesi ile Mezopotamya, Irak ve Suriye toprakları kastedilmektedir. Partlar Zerdüştî topluluğun yarattığı dini hinterlandı kullanarak Babil'e, Suriye'ye ve Doğu Akdeniz'e kadar erişebiliyorlardı.

“Arsaklıların Zerdüştî olduklarının kanıtı olarak şunlar gösterilebilir: bir 'ateş rahibi'(twrspty) ve bir 'büyücü' (MGWŞH) ile Zerdüşt takviminin kullanılmasını gösteren Nisa'dan belgeler, Justin'in ölülerin terk edilmesini ilişkin işareti, ('Defin, genel olarak, onların, ölülerini kuşlar ve köpekler tarafından parçalanmaya terk etmeleri şeklinde gerçekleşmektedir. Ancak bundan sonra çıplak iskeleti toprakla örtmektedirler') ve Part kralı Valahş'ın (Vologeses) Zerdüşt geleneğinde Avesta toplayıcısı olarak rolü.”²⁰⁹

Kralların yazılarında Zerdüşt ay ve gün isimlerini kullanırlardı. Kral II. Artabanos'un Susa'ya mektubunda Zerdüşt ay ve gün isimleri yer alır. Partlar, Zerdüştî din adamlarında alıp sürdürdükleri Eski Farsça'yı dönüştürüp Pehlevice olarak Sasani'lere bıraktılar.

D. Zerdüştlük ve Sasani Hanedanlığı: Dini Kimlikte Dönüşüm ve Yozlaşma

Ahamenit İmparatorluğundan sonra Zerdüştler için en parlak ikinci dönem Sasani Hanedanlığı döneminde yaşanmıştır. Sasaniler, Zerdüştî din adamlarını örgütleyip Zerdüşt dininin İskender sonrası İran'da geçirmiş olduğu yaklaşık 670 yıllık durgunluk çağını sonlandırdılar. Zerdüştî topluluk için yeniden şekillendirilmek istenen İran kimliğinde yer almanın fırsatı kendiliğinden doğmuştu. İhtişamlı Ahamenit tarih anlatımına dayanan yeni kimliğin temel taşı Zerdüştlük oldu.

²⁰⁸ A.e., s. 217

²⁰⁹ A.e., s. 217

“Antikçağın son büyük Pers hanedanı olan Sasaniler, dönemin en büyük topraklarına sahip imparatorlukları ve zengin kültürleriyle, bariz biçimde Ahamenişler’in ihtişamını hatırlatırlar.”²¹⁰ İran’ın güneydoğusunda yer alan Persepolis kentinin civarında 200’lerin başında hanedan olarak güçlenen Sasaniler, Partlara karşı tahmini tarihlendirme olarak 224’te kazandıkları *Hormizdagan Savaşı* ile yükselişe geçmişlerdi. Sasaniler, Fars eyaleti olarak bilinen Persepolis civarında bölgesel bir krallıktan bağlı buldukları Partları devirerek Ortadoğu ve Orta Asya ticaretinin merkezini kontrol edecek topraklarda güçlenerek tarih sahnesine çıktılar. Arap tarihçilere göre bu topraklara Bahreyn dâhildir ve Mezopotamya’dan başlayıp Basra Körfezi’nin büyük kısmını içine alarak Orta Asya’ya kadar uzanıyor.²¹¹ Bu zafer, Part egemenliğinin çöküşünü getirmekle kalmayıp İran coğrafyasının yeni bir kimlik oluşumu ile eski günlere dönüşünün ve antik tarihi yeniden hayata geçirmenin yolunu açarak İran siyasi tarihinin kırılma noktası olmuştu.

Sasaniler bölgesel krallıktan başlayarak Partları devirdikleri savaşa kadar en büyük desteği Zerdüşti din adamlarından aldıkları düşünülüyor. Bu din adamları aynı zamanda Selekilere karşı Partları da destekleyen cemaatle aynıydı. Part egemenliğinin son döneminde yeni bir siyasi oluşum halinde zayıf bir hanedanlık iken de Zerdüşti destekten mahrum kalmamışlardı. Bir bakıma Zerdüştlar nereden destek aldysalar o tarafa güç verdiler. Son Part kralı da diğer krallara nazaran daha çok Zerdüşti destek almıştı ve bu yüzden jest olsun diye bazı Avesta metinlerini derleyip toplu hale getirmiş olabilir. Benzer şekilde Partlar da yeni güç olarak sivrildiklerinde yine Zerdüştların desteği ile güçlenip Selevkileri İran coğrafyasından uzaklaştırmışlardı. Part egemenliği döneminde Zerdüştlar hiçbir zaman gerçek anlamda eski İran kimliğine dönüş yapamadılar. Sadece eski kültüre keskin bir dönüş için bütün koşulları zorladılar. Oluşturulan anti-Grek refleksi zayıf kalmıştı. Krallık sürekli bir helenleşme etkisi altındaydı. Selevki döneminden çok helenleşmenin en yoğun yaşandığı dönemdi. Derlenen Avesta metinlerine kısmen Greek mitlerinden ve kültüründen unsurlar da girmişti. Kral II. Artabanos’un Susa’ya gönderdiği mektupta

²¹⁰ Garthwaite, a.g.e., s.80

²¹¹ A.e., s. 83

Grekçe'nin etkisi bariz şekilde görülür. Aynı şekilde basılan sikkelerde Grekçe yazılar mevcuttur.²¹²

Her siyasi yönetimin yükselişinde ve çöküşünde Zerdüştî topluluğun etkisi olmuştur. Sasani Hanedanlığı kısa sürede Zerdüştlük ile girdiği ittifak sayesinde antik dönemin ilk Fars imparatorluğu olan Ahamenişler'in coğrafi sınırlarına ulaşmış oldu.

Fars eyaleti olarak geçen coğrafyadaki Zerdüştî etkinliği çok güçlüydü. Bu durum Sasanilerin kısa sürede güçlenmelerinin önünü açtı. Ahamenitlerin coğrafi sınırlarını yeniden elde eden hanedanlığa başat rehberliği Zerdüşî din adamları yapıyordu. Zerdüştî rahip *Tansar* verdiği bilgiler ışığında kral I. Ardeşir'i soy olarak Ahamenitlere dayandırıyor. Örneğin *Name-i Tansar* olarak yazdığı yazıtında kral Ardeşir'in soyağacını Ahamenit İmparatorluğuna dayandırır.²¹³ Ahamenitlerden kalan kral yazıtlarında Zerdüşî dinine büyük önem verilmiştir ve dolayısıyla rahip Tansar için de bu yazıtlar dayanak oluşturuyordu. Sasaniler Zerdüştlüğün etkisini kullanarak son Part kralarını kolay bir şekilde büyük savaşlara ihtiyaç duymadan alt etmeyi başardılar. Zaten son Part kralı Şabuhr (Şapur) ilk Sasani kralı I. Ardeşir'in kardeşiydi. Yani Partların Sasanilerin yönetimini kabullenip Zerdüştî koridordan eski İran kültürüne dönüşü ve Grek kültürüne karşıt olmaları zor olmadı.

Sasaniler için egemenliğin başlangıcı 200'lerde başlamıştı ve bu durum İran'da İslam'ın etkisini gösterdiği döneme kadar sürerek yaklaşık 400 yıldan fazla bir zamanı kapsadı. Kendilerinden önce yaklaşık 170 yıllık Selevkos yönetimi ve yaklaşık olarak da 500 yıllık bir Part/Arsaklı egemenliği İran coğrafyasına hâkimdi. Son 400 yıl yoğun olmak üzere hemen hemen 670 yıllık bir helenleşme yaşayan İran coğrafyası, Sasaniler ile birlikte tekrardan eski dönemine ve kültürel yaşamına geri döndürüldü.²¹⁴

“Egemenliklerinin doruk noktaları I. Ardeşir ve oğlu I. Şabuhr'un ve II. Şabuhr'un 4. ve Ksusros'un 6. Yüzyıldaki egemenlik dönemleridir.”²¹⁵ Sık sık yönetici değişikliğinin olduğu bu hanedanlığın en parlak dönemleri yukarıda sayılan krallar

²¹² Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 62-63

²¹³ Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 82-85

²¹⁴ *A.e.*, s. 63-75

²¹⁵ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, s. 220

döneminde olmuştur. İlk dönemin kralı I. Ardeşir evrensel hükümdarlık fikri ile bölgesel krallıktan çıkıp İran coğrafyasının tamamını kontrol eder hale geldi. Bu evrensel hükümdarlık söylemini antik İran İmparatorluğunu diriltmek istemesinden geliyordu. Antik İran İmparatorluğunun İskender tarafından tahrip edildiğini Ardeşir söyleyip duruyordu. Milli bir kimlik oluşturma peşinde olan Ardeşir'in en büyük destekçileri Zerdüştî din adamlarıydı. Ardeşir, dini bir kapsamı ifade eden "Arya" kelimesine politik bir misyon yükledi ve milli kimliği bu kavram üzerine kurdu. İran'ın milli kimliği Ahamenit İmparatorluğundan ve kısmen de olsa Eşkaniler'den sonra böylece ikinci defa dirildi.

Çağdaş bazı yaklaşımlar İran milli kimliğinin başlangıç dönemini Safeviler ile başlatırken bazı yaklaşımlar da Pehlevi Hanedanlığı ile başlatır. Tarihsel süreç dikkate alındığında günümüzdeki On iki İmam Şiiliği merkezinden yükselen İran milli kimliği için bu yaklaşımlar benimsenebilir, fakat gerçek anlamda İran milli kimliği kapsayıcı olarak Eşkaniler'in son dönemi ile Sasani Hanedanlığı'nın bir ürünüdür. Ahamenit İmparatorluğu, Sasani Hanedanlığı, Safevi dönemi, Pehlevi Hanedanlığı ve son olarak İslam Cumhuriyeti dönemi İran kimliğinin en çok dönüşüm ve değişim yaşadığı dönemlerdir. Bu beş ayrı dönem, kimlik oluşumlarının en sık olduğu ve bu konuda değişimin en sık rastlandığı dönemler olarak ifade edilebilir. Ahamenit ve Sasani dönemi ve Pehlevi Hanedanlığı döneminin milli kimliği, eski kültür, antik geçmiş ve dini kimlik anlamında aynı yelpazeyi paylaşırken, Safevi ve İslam Cumhuriyeti dönemi de İslami kodlar ve Şiilik temleinde aynı yelpazeyi paylaşır. Özünde her dönemin başvurduğu kimlik, dini bir karakter taşır. Aynı durum kral I. Ardeşir için de geçerliydi.

"Ardeşir sadece askeri bir deha değildi aynı zamanda kurnaz, idari yetenekleri olan bir adamdı. Kendi yönetimini ve Pers İmparatorluğunu kan dökmeden kurmaya çalıştı. Bunun için başvurduğu ilk araç dini propagandaydı."²¹⁶

Ahamenit döneminden beridir Zerdüştiliğin savunduğu evrensel din olma çizgisi ile Sasani kralının savunduğu evrensel krallık fikri örtüşüyordu ve bu yönüyle

²¹⁶ Mary Boyce, **Zoroastrians; Their Religious Beliefs and Practices**, New York, Routledge Press, 2001, p. 101-102

Ardeşir ve sonrasındaki I. Şapur dönemi Zerdüştilik devlet dini olarak kurumsallaştı. Din adamlarına yüksek düzeyde görevler verildi. Ardeşir döneminin Zerdüş baş rahibi *Mobid Tansar* yüksek konuma getirildi. Tansar, Selukilerden kalma pagan inançlar ile mücadele verdi ve Ardeşir'in desteğini aldı. Halkı Zerdüştlüğe ve hanedanın yeni dinine ikna etti. Ardeşir'in kurmaya çalıştığı düzende din propagandasını Tansar yürütüyordu ve bu yüzden önemli konumlara geldi. "Ardeşir'in başrahibi olan Tansar'ın yazdığı Name-i Tansar'a göre, Ardeşir, Zerdüştlüğe itibarını iade etmişti."²¹⁷ Aynı şekilde I. Şaphur döneminin Zerdüş rahibi *Mobid Kartir/Kirdir*, Şaphur sonrası dönemde devlet yönetiminde önemli kararların alınmasında rol oynadı. Özellikle Sasani'lerin dördüncü kralı I. Vahram ve oğlu II. Vahram dönemi onun en parlak dönemi olarak bilinir. Hatta krallar tarafından Kabe-i Zerdüş olarak bilinen ve kralların başarılarını yazdırdığı kaya anıta rahip Kartir'in adına yazıtlar yapıldı. Ka'ba-ye Zerdüş'tün doğu duvarında I. Şaphur'un altında en yüksek rütbeli dini lider Kirdir'in yazıtı Orta Persçe ile yazılmıştır.²¹⁸ Oluşturulan devlet bürokrasisinde din adamlarına böylece bir mevki verilmiş oldu. "Bu dönemde devlet ve din arasında güçlü bağlar kurulmuş, tam dinsel bir hiyerarşi icat edilmiş, din adamları ve örgütlenmeleri, ülke ve devletin bütün dini ve din dışı işlerine karışmaya başlamıştır."²¹⁹ Artık Zerdüş rahiplere danışılarak devlet kademesinde karar alınıyordu.

Avesta'nın dinsel metinleri bizzat Kral'ın isteği doğrultusunda bir başka deyişle saray desteği ile din adamlarının yardımıyla yazıya geçirildi. Bu metinlerin birçoğu da geç Sasani döneminin birer ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle İslam döneminde ve 13. Yüzyılda yazılan dini metinler söz konusudur. Günümüzde faydalanılan en eski metin olarak kabul edilen nüshalar da 13. Yüzyılın sonlarında yazıya geçirilen metinlerdir. Bu tarih muhtemelen dini metinlerin derlendiği son tarihtir.

²¹⁷ Garthwaite, a.g.e., s. 87

²¹⁸ Gerd Gropp, "Ka'ba-ye Zardost", *Encyclopaedia Iranica*, (Çevrimiçi) <http://www.iranicaonline.org/articles/kaba-ye-zardost>, 17 Şubat 2018

²¹⁹ Blaga, a.g.e., s.37

Sasaniler, Zerdüş'tün ortaya çıkış dönemini M.Ö. 7./6. yüzyıla göre ayarlarlar. Bu tarihlendirmeyi kendilerini köken olarak Ahamnitlere bağlamalarından dolayı yapıyorlardı. Daha önce de vurgulandığı gibi her yönetim, Zerdüş'tün yaşadığı dönemi bir meşruiyet meselesi olarak görmüştür ve olabildiğince Zerdüş'tün dönemini geç bir şekilde yazmışlardır.

“Bu geç kaleme dökülmenin nedeni, bir yandan İran kültürünün belirgin ağızdan aktarma karakterinde, diğer yandan, Müslüman fetihlerin ve sıkıntı dönemlerinin yol açtığı, kendilerini bizzat adlandırdıkları haliyle, ‘iyi din’in doruk noktalarında geçmişini anmada yatmaktadır.”²²⁰

Sasnilerin resmi tarihi yazıp ortaya çıkarmasında Zerdüş'tün din adamalarının sözlü geleneğindeki bilgiler geniş ölçüde kaldığı için bu dini ön planda tutmalarına yol açtı. Meşru bir yönetim için bu didin birikiminden ve eski kralların geçmişini anmak vazgeçilmez bir durumdu. Dolayısıyla sözlü gelenek dışındaki söylemin ötesinde resmi anlamda İran tarih yazımının ilk örnekleri geç Sasani döneminde Zerdüş'tlük dini çerçevesinde oluşturulmuştur. Sasani döneminde Zerdüş'tün din adamları yaşayan birer kitap konumundaydı. Mobidler, İran tarihini Zerdüş'tün geleneği içinde korumuşlardı ve tarih aktarımını Sasaniler, ulusal tarih şeklinde yazıya geçirdiler. Bu tarih yazımının karakteri de sözlü gelenekten gelen destansı anlatımdan olsa gerek kahramanlıkların ön planda olduğu bir karakter taşıyordu. Tarihi anlatımın geç Sasani döneminin kralı II. Ksusros (590-628) tarafından *Efendiler Kitabı* olarak yeni bir tarih yazımı şeklinde derlendiği düşünülür. Bu tarih birikiminin içeriğinde Mobitlerin üzerinde konuştuğu konular, dinsellik, kral söylemleri gibi özelliklerin yer aldığı vurgulanır. I. Şabhur döneminden II. Vahram döneminde kadar (240-293) olan süreçte imparatorlukta bürokratik bir sistem oluşturuldu ve bu sistemde din adamlarının mevkileri de netleşmişti.

“Zerdüş'tün dinine ve büyücülere imparatorlukta yüksek nişanlar verildi.”²²¹ Devletin ilk din adamı olan Mobed Hirbed Tansar'ın rolü büyük oldu. Tansar, Part Kralı olması beklenen vassal V. Ardavan'a mektuplara yazarak onu Zerdüş'tlüğe davet etti

²²⁰ Wiesehöfer, a.g.e., s. 226

²²¹ A.e., s. 285

ve Sasani imparatorluğunu överek imparatorlukta önemli bir dini figür olarak sivrildi. Sasaniler siyasi kimliğin yanına Tansar'ın yardımıyla dini bir kimlik de oluşturdular. Özellikle kral I. Ardeşir Avesta metinlerinin bir araya getirilmesi için büyük çaba harcadı. Tansar'ın mektubunda din ve devletin bir rahimden doğan iki kardeş gibi ayrılmaz unsur olarak tarif edilir. Bu durum, siyasi otorite ile ruhban sınıfı arasındaki kuvvetli ilişkiyi açıklamaktadır.²²² Artık Sasaniler için siyasal otorite ile dini otorite atbaşı giden bir durumdu.

“Kralların kralı” olan söylemle “mobidlerin mobidi” olan söylem geliştirildi. Bir bakıma din adamlarının en üst tepesinde olan kişiler de belirlenmişti. Örneğin mobid Kartır, karallar tarafından dini alanda en üst konumda gösterilmiştir. Kartir kral tarafından mahkemelerin başına tavsiye veren papaz olarak görevlendirildi.²²³ Artık dini kimlik çerçevesinde İmparatorluğun hukuk işleri din adamına devredilmişti. Daha önce de ifade edildiği gibi I. Şabhur, I. Hormizd, I. Vahram ve onun oğlu olan II. Vahram döneminin saygın din adamı Kirdır olmuştu. Bürokratik olarak mevkilerin oluşması Sasaniler için zaman içinde aristokrat bir sınıfın doğmasına yol açtı. Bu sınıfsal yapı daha sonra Sasani İmparatorluğunda yaşanacak kriz ve kaosun kaynağı olmuştu. Çünkü Zerdüşt geleneğinde yoksul ile yoksul olmayan ve servet sahibi kesim arasındaki çatışma önemli bir yer alır. Geç dönem Sasani İmparatorluğundaki kaosun ve kargaşanın kaynağında bu sınıflararası çatışmanın patlak vermesiydi. Devlet eliyle yüksek rütbeli bir sınıf yaratıldı ve hukuk işleri din adamlarına devredildi. Bu davranış öteki inançların adalet beklentisini ciddi anlamda sıkıntıya soktu. Bunun sonucunda Zerdüştlük giderek halktan uzaklaşıp devlet merkezli bir inanç olarak faaliyet yürütmüş olabilir. Halk ayaklanmalarının önü kesilemedi ve Mazakiler de bunun bir sonucu olarak ortaya çıktı. Yozlaşan Zerdüştlüğün yarattığı toplumsal değişim isteği ortak isim altında sosyal hareketleri yönlendiren Mazdekilik olarak şekillendi. Mazdeizm'in eski inançlarını geri getirip Zerdüştlüğü yeniden halk arasına çekmeye çalışan Mazdek, ciddi bir devlet baskısını görecekti.

²²² Alıcı, **a.g.e.**, s. 192

²²³ Boyce, **Zoroastrians...**, s. 109

Kirdir, Zerdüştî rahiplerin yönetici konumunu kazanmıştı. “Kirdir, dört Sasani monarkının altındaki en yüksek rütbeli din adamıydı.”²²⁴ Bu durum bugünkü Şii din adamlarının devlet yönetimindeki konumlarına benzemektedir. Ufak bir farklılık var. Günümüz Şii devlet yönetiminin en başındaki yönetici din adamıyken onun altındakiler yönetici konumundadır. Bu mevkinin Zerdüşt din adamlarının zaman içinde devlet yönetimindeki işlevlerinden etkilenip etkilenmediği net değildir..

1. Sasani Zerdüştlüğü Açısından Diğer Dini Oluşumlar

Mobid Kirdir’in bir yazıtına göre Şabhur’un oğlu I. Vahram dâhil olmak üzere sonraki kralların yani II. Vahram ile birlikte Zerdüşt inancı dışındaki diğer inançlara sert bir baskının uygulanmaya başladığını söyler. Bu söylemi destekleyen tarihsel olaylar da mevcuttur. II. Vahram ile kardeşi Hormizd arasındaki taht kavgaları düşman medeniyet Roma’nın kazançlı çıkmasını sağlamıştır. Kral Ardeşir ve I. Şapur dönemi dini anlamda Sasani İmparatorluğu’nda oturmuş bir düzen yoktu. Zerdüştlük kısmen baskın durumdaydı ve Mobidlere ayrıcalıklar verilmişti. Bunun dışında diğer inançlar da saray tarafından kabul edilebiliyordu. Mani, özellikle I. Şapur için Şapurgan olarak bilinen kitap yazmıştır. Arap tarihçiler Biriuni ve Ebü Nedim’e göre bu kitap Maninin orta Persçe’de yazdığı ilk kitaptır. Mary Boyce ise bu kitabın Aramice yazılıp daha sonra orta Persçe’ye çevildiğini ifade ediyor.²²⁵ Mani, bu kitabı kendi inancını Roma toprakları dışında kalan İran coğrafyasına ve Hindistan’dan Çin’e kadar uzanan coğrafyada yaymak için yazmıştı. Dolayısıyla Mani, Sasani yönetiminde etkin olduğu için değil sadece güçlü Sasani Hanedanlığı tarafından benimsenmeyi beklemiştir. Bu dönemde Hristiyanlık İran coğrafyasında Nasturilik ile varlığını sürdürüyordu. Kral I. Vahram’a kadar Sasani kralları için diğer inançların da değerlendirildiği bir dönemdi. Fakat zaman içinde Mobid Kirdir

²²⁴ Vesta Sarkhosh Curtis, Sarah Stewart, **The Sasanian Era**, London, I.B. Tauris, January 2008, http://divit.library.itu.edu.tr/search*tur?/XThe+Sasanian+Era&SORT=DZ/XThe+Sasanian+Era&SORT=DZ&extended=0&SUBKEY=The+Sasanian+Era/1%2C2%2C2%2CB/frameset&FF=XThe+Sasanian+Era&SORT=DZ&1%2C1%2C, [Erişim Tarihi: 22 Mayıs 2017], s. 103

²²⁵ Christian Reck, “Sabuhragan”, **Encyclopaedia Iranica**, <http://www.iranicaonline.org/articles/sabuhragan>, [Erişim Tarihi: 20 Ocak 2018].

güçlü bir konuma gelince diğer inançlar için baskı dönemi başlamış oldu. Hristiyanlık ise I. Vahram döneminde kısmen baskı görse de II. Vahrama kadar bir sorun yaşamadan var olmaya devam etmişti. Kral Hormizd, Romalılara karşı seferinde başarısız olunca Hristiyanlar da çeşitli kovuşturmalar uğradılar. Çünkü Hristiyan topluluk devlet yöneticilerinin gözünde Romalıları destekleyen bir topluluktu. Bu kovuşturma zaman içinde Kral Peroz (459-484) döneminde arttı. Hatta Hristiyanlığın yanı sıra İran coğrafyasında Zerdüştlük dışında önemli konumları bulunan Mazdekiye ve Manicilik de tekrardan bu baskıdan nasibini almıştı.²²⁶

“Sasaniler, İran’ı tarihinde hiç tanımadığı bir ölçüde Zerdüştleştirmişti. Hukuk kültürünün yazının ve resimsel anlatımın ve ama aynı zamanda o dönemin defin geleneklerinin (cesetlerin dışarıya bırakılması ve kemiklerin gömülmesi) dinsel damgası, bunun en açık kanıtını oluşturmaktadır.”²²⁷ Rakip olarak görülen Mazdekiye, Hristiyanlık ve Manicilik karşısında Zerdüşti metinler yazıya geçirilerek üstün konumu pekiştirilmeye çalışıldığı görülüyor. Mani, inancını yaymak için yazdırdığı Aramice, Pehlevice kitaplar ile Zerdüştlük için sorun teşkil etmeye başlamıştı. Bunun üzerine Mobidler toplanarak Zerdüştlüğe dair sözlü anlatımı yazılı metinlere aktarmaya başladılar.

“Tevrat, İncil ve Mani kitaplarının örnek rekabet oluşturması sayesinde Avesta’nın ilk kez yazıya dökülmesinin teşvik edilmesi ve kutsal metinlere göre yönelmiş yazının çoğaltılması, Zerdüştlükleri ‘kitap ehli’ durumuna getirdi.”²²⁸ Zerdüştlük için yalnızca Maniheizm sorun teşkil etmiyordu, İncil’in yanı sıra İran coğrafyasında yaşayan Nasturiler de birer tehditti.

Sasani kralları da Roma karşısındaki seferlerinde başarısız olunca politik anlamda güçlü ve zıt bir rakip olarak Batı İran coğrafyasının ötesi ve Doğu Akdeniz bölgesi düşman bölge olarak belirlendi. Bunun üzerine içeriden İranlılık kimliğini yücelten Zerdüştlüğe yakınlaşmaları daha da arttı.

²²⁶ Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, s. 285-294

²²⁷ Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, s. 286

²²⁸ **A.e.**, s. 286

Sasani yöneticileri kendilerini Zerdüş inancının teşvik edicileri olarak gösterdiler ve din için tapınaklar yaptırıldılar. Tanrılara yakınlıkları ve onlarla iyi ilişkileriyle kaya yazıtlarında övündüler. Meşruluklarını ve egemenliklerini tanrının isteğine bağladılar.²²⁹ Böylece rakip medeniyete karşı içeriden tek bir dini oluşumu güçlendirerek ortaya çıktılar. Bu dini oluşumun en büyük tehdit olarak gördüğü inancın başında ise Maniheizm geliyordu.

Sasani İran'ın resmi dini olan Zerdüştlüğe dini ve sosyal bir tepki olarak doğan Maniheizm daha ilk zamanlarda Sasaniler tarafından baskılara ve takibata uğradılar.²³⁰ İran coğrafyasındaki Mani etkisi böyle yorumlanıyordu. Tamamen Zerdüştlüğe karşı ortaya çıkan bir dini oluşum olarak gösterildi. Zerdüşti mobitlerin de söylemleri ile güçlenen Mani karşıtlığı Sasani krallarından I. Şapur'dan sonraki dönemde baskılar giderek arttı.

216'da Babil'de doğan Mani için Zerdüşün devlet dini olarak kabul gördüğü ortamda varlığını sürdürmek oldukça zordu. Part egemenliği döneminde güçlenen bir hanedanlık olarak daha ilk zamanlarda hanedanlığın resmi dini olma gayesi ile hareket eden Zerdüştlük ve onun mobidleri için rakip din Mani'nin yaydığı fikirlerdi. Bu yüzden Mani için en önemli yayılma alanları Mısır ve Suriye toprakaları olarak geçen Palmira olmuştu.²³¹ Zaten Palmira satraplık olarak uzun süre Roma-Part ilişkilerinde önemli bir ticari yer kaplıyordu ve İran toplumuna nüfuz edetmek isteyen Mani için burası son derece uygun bir ortamdı. Mezopotamya kökenli olarak ortaya çıkan bu inancın İran'da tarftar bulması baskılardan dolayı meşakkatli bir işti ve dolayısıyla Suriye'de özellikle Palmirada, Anadolu'da ve Orta Asya'da tarftar bulma ve yayılma alanı bulmuştur. Sasani imparatorluğu için Manicilik bir tehdit olmadıkça sorun teşkil etmiyordu. Nitekim Kral Peroz döneminde (459-484) saraya kadar bu öğreti etkisini de gösterebilmişti. Önceki krallardan II. Vahram bu öğreti üzerine ciddi baskılar uygulamıştı. Kral Şapur'un ölümünden önce Mani, Bet Lapat denilen yerde 274'te hapse atılmıştı ve burada ölmüştü. Mani'nin tutsak edilmesi Zerdüş rahip Kartir'in çabaları sonucunda olmuştu. Kartir, kral Şapur döneminde

²²⁹ A.e., s. 286

²³⁰ Ocak, a.g.e. s. 91

²³¹ Wiesehöfer, s. 294

rahip olmuştu. Şapur'un yönetiminde dini hoşgörü devletin her bölgesinde vardı. Onun ölümü sonrasında imparatorlukta diğer inançlara karşı baskı artmaya başlamıştı. "Şapur 272 yılında öldüğünde, dini hoşgörü de onunla birlikte ölmüştü."²³² Kısa süre babasının yerine görev yapan I. Hormizd/Hürmüz'den sonra Şapur'un Gilan'a kral olarak atadığı kardeşi I. Behram/Vahram yönetime geldi ve diğer inançları Zerdüştî rahiplerin desteğiyle ciddi bir baskı altına aldı. Kurumsal özelliğine kavuşan Zerdüştîlik diğer dinleri baskılar duruma geldi ve hanedanlığın veraset sisteminde de etkin olmaya başlamıştı. Hürmüz gibi Behram da kısa bir süre yönetimde kaldı ve öldükten sonra yerine oğlu II. Vahrem geçmişti. Kartir bu veraset düzenine etki ederek Şapur'un oğlu Narseh yerine II. Vehram'ın kral olmasını sağladı. Narseh'in uzun süre Hint ve Sistan bölgesinin kralı olarak kalmasını sağladı. Böylece Hıristiyan, Budist, Yahudi ve Maniciler üzerindeki baskıyı sürdürebildi. Mobid Kartir Şapur dönemi dini hoşgörüden belli ki hiç memnun değildi ve yöneticileri etkileyecek gücü bularak Şapur'un oğlu Narseh yerine II. Vehram'ın seçilmesini sağlamıştı. Diğer innaçların baskı altına tutulması için Narseh'in şimdilik kral seçilmemesi gerekiyordu. Zaten çok sonradan Narseh dokuz yıllık kral olma fırsatı bulmuştu.

Sasaniler için din dünyası ile politika iç içe geçmişti. Devasa bir Zerdüştî imparatorluk oluşturulmuştu. Zerdüştî imparatorluk fikri sıkı bir şekilde savunuluyordu ve politika ile din ilişkisi sağlam bir bağ ile geliştirilmişti. Din ve devlet ilişkisinin iç içe geçtiği bu yönetime dair bilgileri 13. Asırda yaşamış Arap tarihçi Mesudi şöyle aktarıyor;

*El Mesudi'ye göre imparatorluğun kurucusu ardılı Şaphur'a şu öğüdü vermişti: 'Bil ki oğlum, din ve krallık birbirinden ayrılmaz ve birbirine bağlı kardeşlerdir. Çünkü, din krallığın temelidir ve krallık da onun koruyucusudur. Sağlam bir temeli olmayan her şey, çöküşten kaçamaz ve korunmayan şey, kaybolacaktır.'*²³³

²³² Garthwaite, a.g.e., s. 86

²³³ Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, s.301-302

Şapur'un çizdiği bu çizgiden sapan I. Behram ve II. Behram hanedanlıkta dini baskıyı sürekli sürdürdüler. Bu baskı dönemi kısa süreli oldu ve Sasani yönetimi de veraset krizi yaşıyordu. 270 yılından 302 yılına kadar bu veraset krizi çok derin bir şekilde yaşandı. Şapur'un yaşayan son oğlu Narseh veraset krizinden faydalanarak 293'te yönetime geldi ve hanedanlıkta Şapur'un sürdürdüğü gibi dini hoşgörü siyasetini yeniden hâkim kıldı. Fakat bu siyaset tarzı dokuz yıl sürebildi. Narseh döneminde Zerdüşter de baskı politikasından bir anda vazgeçtiler. Fakat baskı Narseh'ten sonra dönem dönem devam etti. Nitekim Sasani hanedanlığının çöküşünü hızlandıran derin siyasi ve sosyal etkileri olan Zerdüşterin baskıcı tutumları olmuştur.

“Sasani kralları tarafından Zerdüşti rahiplerle sıkı bir bağ içinde yeniden canlandırılan ve politik olarak teşvik edilen başat bir Zerdüşti inanç karşısında, diğer dinlerden olanlar, zor bir konumdadır. Hiyerarşik olarak düzenlenmiş bir dinsel yönetime dayalı olarak -bu bağlantıda, sık sık ‘devlet dini’ ya da ‘devlet kilisesi’ sözcükleri sarf edilmektedir- krallar ve büyücüler, Zerdüşti kültürün tüm imparatorlukta genel olarak yerleşmesi için çaba gösterdiler ve burada, Arsaklı öncellerinin diğerinin bilinçli olarak düşürülmesi pahasına, Hıristiyanların, Yahudilerin, Manicilerin ve diğer dinsel azınlıkların kovuşturulmasından çekinmediler.”²³⁴

Maniciliğin evrenselciliği karşısında yerelciliğe daha doğrusu milliliğe ve İran coğrafyasına sıkışmış olan Zerdüştlüğün bu öğretiyeye ve sonrasındaki Mazdekiliğe tepkisi krallarla ortaklık temelinde yürüdü. Zerdüşt dininin devlet dini olarak kalması için kralın yanında rahiplerinde bulunması ve kovuşturmalarda yer alması gerekiyordu, fakat bu her zaman için geçerli olmadı. Zaman zaman Zerdüşti rahiplerin kralı yönlendirmede etkisi oldu.

Mani, Zerdüşt'ün öğretisini yetkinleştirme iddiasında bulununca mobit Kirdır ve büyücülerin, tam da Manicileri tercihlili dinsel düşman olarak görmelerine yol açıyordu.²³⁵ Zerdüştlüğün kesinlikle eski kodlarına ve halka ait olma durumuna geri

²³⁴ A.e., s. 301

²³⁵ A.e., s. 306

dönmesi gerekiyordu. Devlet nezdinde ayrıcalıklı bir din olması Mani'nin fikirlerini yaymak için en büyük avantajı ve kolaylığı sağlıyordu.

Şabhur II için Hıristiyanlarla ilişkilerde politik motifler tayin ediciyken, Zerdüştî rahipler için dinsel motifler etkiliydi. Kovuşturma dönemlerinde, bu iki hedef birleşiyordu, rahipler ve kral, ortak eylemlerde bulunabiliyordu.²³⁶ Fakat bu ortak eylemde yetkinin kralda olduğunu unutmamak gerekir. Kimi kralların farklı inançlar için farklı politikalar izlemesi bunun göstegesidir. Her kral döneminde kovuşturma yaşanmamıştır. Dolayısıyla diğer inançlar için uygulanacak baskı veya hoşgörü seviyesini krallar belirlerdi. Bu tamamen dönemin koşullarına göre değişirdi. Zaman zaman kovuşturmanın yoğun olduğu dönemde kovuşturabaya tabi tutulan inanç aynı zamanda devlet sarayında konuşulup değerlendirilebiliyordu. Devlet yönetimi de veraset sorunu ve yönetim krizi ile karşılaştığında böyle sonuçlar çıkabiliyordu. Aynı durum halk arasında da yaşanıyordu. Halk dini uygulamalarda faydacı davranabiliyordu.

Kralların Mazdakçılar öğretisine olan tepkisi büyük ölçüde pragmatikti: Kral Kavad onların toplumsal-reformcu önlemlerinden halkın sıkıntısının hafiflemesini ve imparatorluk aristokrasisine karşı konumunun güçleneceği umuduyla, Mazdakçılığı teşvik etti; Anuşirvan, kendi anlamında devlette reform yapmak için bu kaousu kullandı.²³⁷ İşin özü krallar işlerine geldiği zaman başka öğretilere de izin veriyorlardı. Dolayısıyla bu imparatorlukta sadece bir devlet dininden bahsetmek hatalı olacaktır. Her bir kralın kendi inancı konjoktüre göre oluşurdu. Özellikle antik inanç olarak geçen Zerdüştlük devlet dini olmayı sağlam hale getirdikçe kendi değerleinde bir yozlaşma yaşamaya başladı. Kral Ardeşir ve Kral I. Şapur ile başlayan Zerdüştlük etkisi I. Vahram ve II. Vahram dönemlerinde zirveye ulaştıncada dinde yozlaşma başlamıştı. Sosyal sorunlara çözüm bulmada devlet endeksli hareket eden Zerdüştlük kısa zamanda karşısında yeni dini yorumlar ve dini zümreler buldu. Zerdüştlüğün yozlaşması yeni reformist hareketlere zemin hazırladı. Aslında Zerdüştlüğün yozlaşma serüveni Selevki ve Part hakimiyetinin sürdüğü 670 yıllık bir

²³⁶ A.e., s, 305

²³⁷ A.e., s. 305

dönemin sonucuydu. Sadece Sasani yönetimi ile bu yozlaşma açık bir şekilde belirmiş oldu. Mazdek hareketinin yeni boyutu ve Sasani hanedanlığının son dönemine denk gelen farklı mezhepsel gruplar veya hareketlerin aktif oluşu Zerdüştlüğün etkisinin azlığıyla ilişkilidir. Bu hareketler sadece sosyal reform ihtiyacı bir yana antik dindeki yozlaşmayı temizlemek için ortaya çıktılar.²³⁸

Maniheizm ve Zerdüştlük çekişmesi, Sasani yöneticileri için yeni bir sayfa açmıştı. Yöneticiler, kendi dönemlerini en iyi şekilde rölyeflere aktarma çabasına giriştiler. Özellikle din adamalarının yaptırdığı bazı rölyeflerde krallara övgüler dizilir. Mobid Tansar için kral I. Ardeşir, Ahamenit hanedanı olarak kabul görüyordu. Zerdüşti gelenek içinde yeni kralların hepsi kendi dönemlerini ölümsüzleştirmek istediler. Nakş-ı Rüstem olarak bilinen ve çoğunlukla Ahamenit imparatorluğu döneminde kralların yazıtlarının olduğu kayalara Sasani yöneticiler de kendileri için alan açmışlardır.

Sasaniler, özellikle ilk kralları, kendilerine ve hedeflerine yeterli ölçüde yazılı ve görsel ifade kazandırmak zorunda hissettiler.²³⁹ Bunun için her dönemin kralı kendince bir rölyef hazırladı. Bu rölyeflerin konulduğu mekânlar ise ataları olarak gördükleri kralların oluşturduğu kutsal yerlerdi. Böylece tarihi geçmişe bir bağ kurularak yönetim için meşru bir zemin kazanmış oluyorlardı.

Sasani krallarından geriye otuz kadar rölyef kalmıştır, bu rölyeflerden çok azı memleketleri olan Persis (Fars) eyaletinin dışındadır; üstelik hepsi 3. ve 4. Yüzyılın hükümdarları tarafından yaptırılmıştır. Rölyeflerde konu olarak (tanrılar tarafından) kral atanması ağır basmaktadır.²⁴⁰ Bu rölyeflerde örneğin I. Ardeşir için yapılan rölyefte başka bir kralı savaşta yenerken resmedilir. Tanrı Hürmüz yani Ahaura Mazda kralı atadığının nişanı olarak rölyefte ona yüzük verirken gösterilir.

“Zerdüştilahileri olarak Gatha’lar, tek bir tanrının, Ahura Mazda’nın ‘bilge (ya da dikkatli) efendi’nin etkimesiyle belirlenen dinsel bir sistem iletmektedir.”²⁴¹ Bu tek meşru tanrının inayetini almak ve meşruluk kazanmak Sasani yöneticileri için

²³⁸ Curtis Stewart, *The Sasanian Era*, s. 111

²³⁹ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, s. 220

²⁴⁰ *A.e.*, s. 229

²⁴¹ *A.e.*, s. 152

vazgeçilmez bir durumdu. Aynı uygulamaları Sasani öncesi kimi yöneticilerde görebilmekteyiz. Örneğin Part Kralı Balesh'in (M.Ö 202-222), İran yazınının en eski örneklerinden biri olan Zerdüştlüğün kutsal metinlerini derlediği söylenir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Partlara Selevkilerle mücadelede en büyük yardımı Zerdüşti cemaatler yapmıştı. Aslında Balesh, Zerdüştlüğü belirli bir bağlam içine sokarak devlet yönetiminde kullanmak istemiş olabilir. Sasaniler bu tarz faaliyetleri devam ettirdiler. Sasani döneminde yeniden ele alınıp düzenlemeler yapılan Avesta da Part dönemi Zend yorumlarından ve Gathalardan oluşuyordu. Partların dinsel farklılıklara karşı fark gözetmedikleri söylenir. Zaten bu dönemde örgütlü bir dinden bahsetmek çok zordur. Bunu ortaya koyan herhangi bir kaynak da söz konusu değildir. Dolayısıyla Part Kralı'nın Zerdüştlüğün kutsal metinlerini derlemesinin amacı örgütlü bir devlet dini oluşturma çabasıydı. Zaman içinde Sasaniler için bu din, devlet dini mahiyeti kazanmıştı. Örgütlü bir din ve diğer dini oluşumlarla mücadele için bu metinlerin yazıya geçirilmesi gerekli görüldü. Bu metinlerden en eskileri Zerdüş'tün yakarıları olarak bilinen 'Gatha'lardı. Bu metinleri Sasani hükümdarı I. Ardeşir (M.Ö. 224-241) ve oğlu I. Şapur (241-272) yazıya geçirdiler. Dini giderek devlet dini haline getiren Sasaniler ateş kültüne ve Ahura Mazda'ya olan ilgilerini arttırdılar. Sikkelerin ön tarafına krallar kendilerini ve taçlarını arka yüzüne de Zerdüştlüğün kutsal ateşini yaptırıldılar. Din adamlarına da veliaht seçiminde rol oynama gibi yetkiler de vererek örgütlü bir din oluşturdular. Zerdüştlüğü iyice kurumsal hale getirdiklerinde ruhban sınıfına ayrıcalıklar tanımaya devam ettiler. Din adamı *mobad/mobid* kavramının yerine daha da üstün olan *Mobadan mobad* kavramını da kullandılar. Bu kavram günümüzdeki İran yönetimindeki en üstün din adamının konumuna eşdeğer olarak düşünülebilir. Rahiplerin en üst düzeyi anlamına gelen bu kavramla ruhban sınıfını devlet yönetiminde söz sahibi yaptılar. Zerdüşti rahipler için rahiplerin en üstünü kavramını kullanmaları tamamen kendilerinin kullandığı Kralların kralı anlamına gelen "şehinşah" kavramıyla ilgiliydi. I. Şabhur Nakş-i Racab'taki rölyefinde Zerdüştlüğün koruyucusu olarak tanrı Hürmüz tarafından yetkilendirilen kişi olarak ifade edilmiştir. Bu rölyefte Sasani kralı tamamen imparatorluğunu meşru bir hale getirmeye çalıştığı görülür. Eski krallar ile kendisinden sonraki kralların kralı olarak kendisini tanıtmış oluyor.

2. Yeni Kimlik İhtiyacı

İran coğrafyasının sınırları belli olan bir kimlik tanımlaması içine sokulması Sasani Hanedanlığı döneminde oldu. Ahamenit İmparatorluğu'un kurmuş olduğu sosyal düzende antik İran tarihi, Zerdüştlük ve mitsel söylemler kimliği tanımlayan kodlarıydı. Bu kimliğin Helenleşme ile uğradığı kırılmalar yeni bir kimlik tanımlamasını zorunlu kıldı. “Aryan” kavramı ile yeniden oluşan kimliğin temeli eski dinsel ve kültürel birikimin yanında Helen kültürü karşıtlığı ve Roma karşıtlığı üzerinden gelişti ve Zerdüştlük de bünyesindeki mitsel geçmiş ve Ahamenit İmparatorluğunun kalan harcı olarak yeni kimlikte yer almıştı. Sasani kralı I. Ardeşir Nakş-ı Rüstem’de yer alan kaya yazıtında ilk defa “eran” kavramını kullanmıştır.²⁴² Araya kavimine olan ilgi ve kimliği tanımlamak için başvurulmuş bellek Arya veya İran kavramını yaratmıştı. Bunu ötesinde Aryaların ülkesi anlamında “eransahr” kavramı kullanıma sokulmuştu.

Gerçi ‘kralların kralı’ ünvanı Sasaniler öncesi İran hanedanlarının da adıydı, ama Eran sözcüğüyle bağlantı içinde değil; Sasaniler, birincisi, kendilerini ‘ilk atalarının’ (Ahamenitlerin) büyük İran İmparatorluğunun varisleri olarak ve mitsel ilk krallarının ardılları ve İran’da kök salmış Zerdüştinancının yandaşları olarak meşrulaştırmak için, politik tasarım olarak Eransahr (Aryanların ülkesi) kavramını yarattılar; ikincisi orada oturanların tümünün politik, dinsel ve kültürel yurdu olarak Eransahr düşüncesi ve bu düşüncenin oldukça çok geride kalmış bir döneme bağlanması ile kendileri ve uyrukları için yeni bir kimlik yaratmak istiyorlardı. ‘Kralların kralı’ olarak Ardeşir, kendisini diğer bütün hanedanların üzerine çıkardı, hatta Şabuhr, yeni fethedilmiş bölgeleri (ve onların hükümdarlarını) da işin içine çekti.²⁴³

²⁴² D.N. Mackenzie, “Eransahr”, **Encyclopaedia Iranica**, <http://www.iranicaonline.org/articles/eran-eransahr>, [Erişim Tarihi: 24 Şubat 2018].

²⁴³ Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, s. 236

Sasaniler, Partları daima İskenderin yerleştirdiği yöneticiler olarak gördüler ve dolayısıyla kendi geçmişlerini bunların soyu üzerine kurmadılar. Roma ile olan mücadeleden kaynaklı olarak Part hoşnutsuzluğu da vardı. Bunun için yeni kimlik olarak İran damgasını daha çok ön plana alarak din temelli Zerdüşti tanrıları öne çıkaran bir kimlik yaratılmış olabilir. Zerdüşt tarafından reforme edildiği düşünülen Mazdaizm, ve onun eski tarihinin zaman zaman Roma karşısında bir unsur olarak teşvik edildiği görülür.

“İran nitelemesinin Sasanice ‘Eranşahr (Aryenler) Ülkesi’ tasarımından geliştiği, tarihsel olarak saptanmalıdır. Eski Sasaniler, bu politik kavramı M.S. 3. Yüzyılda yarattılar; çünkü iktidarlarının meşrulaştırılması amacıyla kendilerini batmış olan eski İran büyük imparatorluğu (Ahamenitler) ile İranlı mitsel eski krallarının mirasçısı ve İran’da kök salmış Zerdüşt inancının yandaşları olarak göstermeyi düşünüyorlardı.”²⁴⁴ Sasaniler kendilerinin Ahamenitler’in mirasçıları olarak gösterdiklerinde “Pers ülkesi” kavramı yerine Aryaların ülkesi anlamında “İran” kavramını kullanıma soktular. Sasani sonrası süreçte yönetimlerde yüzlerce yıl pers ülkesi kavramı, 1935’te Pehleviler tarafından tekrardan “İran” kelimesinin kullanımına kadar zaman zaman kullanıldı. İran kavramı Sasaniler ile yaratıldı ve kimlik olarak en sıkı şekilde benimsendi. Dolayısıyla Sasanilerin çöküşüyle birlikte “İran” kavramının da kaybolması sürpriz değil.²⁴⁵

3. Yeni Kimlikte Zerdüşti Unsurlar

Yazılı aktarımlarda Sasani krallarının meşru hale gelmek için için Zerdüşt ve Ahura Mazdayı kullandıkları görülür. Özellikle yazıtlarda Krallar Ahura Mazda ile kendi uyrukları arasında bir aracı kurum şeklinde kendilerini ifade etmişlerdir. Kullanılan unvan ve hitaplarda bu açıkça görülür. I. Şabuhr Persepolis’teki Ka’ba-i Zerdüşt’te bu temayı işler.

²⁴⁴ A.e., s. 14

²⁴⁵ A.e. s. 15

Şabhur başarı anlatımında şöyle yazmaktadır: Ben Mazda'ya tapınan Tanrı Şabuhr, Eran Aneran ('İran dışı') krallarının kralı, kökeni tanrılardan gelen, Mazda'ya tapınan Eran krallarının kralı Tanrı Ardaşir'in oğlu, Tanrı Pabağ'ın torunu Eran İmparatorluğunun hükümdarıyım. Ve (aşağıdaki) ülkelere [eyaletlere; Yunanca: ethe] sahibim: Roma İmparatorluğu'ndan, Aneran'dan sürükleyip getirdiğiniz insanlar, bizim tarafımızdan Eran İmparatorluğun'da Persis'de, Part Ülkesinde, Susanya'da, Mezopotamya'da ve bizim, babamızın ve atalarımızın saltanat mülküne yerleştirildiler. Ve biz başka halkları da ziyaret ettik ve buraya yazılmamış çok sayıda şan ve kahramanlık eylemi gerçekleştirdik... Bunu için, (onlara) yazmaları emrini verdik ki böylelikle bizden sonra gelen kim olursa, o, bizim şan ve kahramanlık eylemlerimizi ve bizim egemenliğimizi tanısin.²⁴⁶

Şabhur'un kendini tanıtırken Ardaşir için Tanrı Kral kavramı kullandığını görmekteyiz. Burada krallar için meşru olmanın en büyük destekleyici unsuru tanrı tarafından kabul görüldüğünü yansıtmak ve uyruklarının da kralın tanrısal bir gücü olduğuna inandırmaktı. Kral yetkiyi tanrı Hürmüz'den almıştır ve dolayısıyla bu özelliği onu Zerdüştü dinin koruyucusu yapmaktadır. Bunun yanında tanrılar ile sıkı ilişki içinde olduğu her fırsatta ifade etmiştir.

“Kendisinden önceki ve sonraki karallar gibi, Zerdüştük kültürünün bakımını şükranla üstlenmektedir: Ateş yakmakta ve böylelikle tanrılara tapınmanın yerlerini çoğaltmakta, ‘rahipler’e (armağanlar yoluyla ?) hayırda bulunmakta, kendisini Zerdüştü dininin ilerleticisi olarak göstermektedir.”²⁴⁷

I. Şabhur bu rölyefi Persepolis kenti yakınındaki Nakş-ı Racab olarak bilinen kayaya yaptırmıştır.

Şabuhr böylece anılarını ve başarılarını yazdığı bu res gastaes'i ataları olarak gördüğü Ahamneit imparatorluğunun karalları gibi üç farklı dilde yazdırarak Persepolise koydurttu. Bu yazıtı, ilk Ahamenit krallarının yaptırdığı anıt mezarların yanında yer alan Ka'ba-i Zerdüşt olarak bilinen kaya binaya yerleştirdi. Bu konuda en büyük desteği Zerdüştü din adamı Kartir'den almıştır. Yeni kimlik tanımlaması Zerdüştü unsur, Arya unsuru ve İran coğrafyası dışındaki rakip medeniyetlere düşmanlık üzerinden şekillenmiş oldu. Bu kimlik kavramı zaman içinde dönüşerek

²⁴⁶ A.e., s. 221-222

²⁴⁷ A.e., s. 237

Şii kimliğini etkileyip İran coğrafyasındaki kısmi Arap düşmanlığını da yaratacaktı. İran coğrafyasının Arap akınlarına maruz kaldığı dönem bu kimlik zaman zaman direnç gösteren İranlı grupların en büyük destekçisi olmuştu. Zaman içinde Müslümanlar ile Zerdüştlar arasındaki çekişme Sasani kimliği üzerinden yürümüştür.

Sasani kralı III. Yazdgird'in 651'de ölmesiyle ve Merv'in Arap Müslümanlara şartlı olarak teslim olmasıyla Zerdüştlüğün İran'daki rolü bitmiştir.²⁴⁸

Artık Zerdüştlük giderek bir azınlık dinine evrilmiştir ve devlet yönetiminde yer edindiği rolü elinden kaçırmıştır.

Sasani dönemi, Zerdüştlük için en parlak dönemdi. Zerdüştlar bu dönemde diğer inançlara karşı devlet yönetimi tarafından büyük bir destek görmüştür. Bu dönemde Zerdüştlük, batıda Hıristiyanlık doğuda Budizm ve İran içinde de Manicilik ile mücadele etmek zorunda kalmıştı. Müslümanların akınları karşısında tutunmakta zorlanan Zerdüştlük ve diğer inançlar İran'ın doğusuna veya Orta Asya'ya doğru dağılmışlardır. Özellikle Baktriyan gibi bir bölgede egemen olan Budizm göç ile yeni gelen inançlar karşısında tutunamamış olması ve zayıflamış olması olasıdır. Arap akınlarından sonra özellikle Zerdüştlük Orta Asya bölgelerinden etkin olmaya ve var olan inancı korumaya başlamıştı.

²⁴⁸ Rose, a.g.e., s. xxiii

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. PEHLEVİ HANEDANLIĞI: ZERDÜŞTLÜĞÜN YENİ UMUDU

Kimlik bağlamında İran düşüncesinin yeniden tanımlandığı 1925-1942 yılları arasındaki dönem Pehlevi hanedanlığının yeniden tarihsel bir geçmişe dayanarak ve monarşik bir düzeni sağlam temellere oturtturarak Şah egemenliğini meşrulaştırdığı tarihlerdir. Bu dönem, aynı zamanda İslam etkisi altında kalmış Zerdüştî din adamları ve topluluğu için eski günlere dönüş konusunda umut veren bir dönem olarak düşünülebilir.

Aslında İran düşüncesinin yeniden tanımlanma ihtiyacı Kaçar Hanedanlığının son dönemlerinde yükselen aydın sınıf ve Batı düşüncesi merkezinde kendini hissettirmişti. 1920'lerden sonraki süreçte bu fikirler sıkı bir şekilde hayata geçirildi. İran siyasi tarihinde Perslerin yeniden tarih sahnesine çıktığı 1920'ler, İran siyasi tarihinde radikal dönüşümün yaşandığı tarihlerdir. "Rıza Şah'ın attığı temel, siyasetin ötesinde çok önemli değişimlere yol açmıştı. İnsanların kimlik duygusunun değişmesinin yanı sıra aile, din ve etnik gruba duyulan bağlılık da, artan bireycilik ve sınıf kimliğiyle beraber İranlı kimliğine bağlılığa doğru kaydı."²⁴⁹ Hızlı bir modernleşme süreci başlatmak isteyen Rıza Şah yönetimi derin ulusal bağlarını güçlendirmek için imparatorluk geçmişi ve bakiyesine dönüş yaptı. Bunun için

²⁴⁹ Garthwaite, a.g.e., s. 203

İranlılar ilk önce Batı teknolojisini öğrenmek için Batı'ya öğrenciler gönderdiler. Batı'ya gönderilen ilk kişilerden biri de Mirza Salih Şirazi olmuştur. Şirazi yeni İran milli kimliğini geniş anlamda dile getirdi. Şirazi'ye göre İranlıların geri kalmışlığının sebebi Şiilik ve Arap alfabesiydi. Bunların yerine Ari ırkına dönüş, Fars diline dönüş ve Zerdüştlüğün benimsenmesi gerektiğini söylemiştir.²⁵⁰

Böylesi bir girişim uzun zamandır silik konumda kalmış ve her türlü kovuşturmaya uğramış olan Zerdüştlere için muazzam bir fırsat yarattı. Sasani Hanedanlığı döneminde Zerdüştlere yakaladıkları devlet desteğini yeniden yoğun bir şekilde hissettiler. Bu konuda en çok girişimde bulunanlar da Hint coğrafyasında yaşayan Zerdüştlere olmuştur. Şah ve Zerdüştlere arasında eski kimliğe dönüş konusunda ilişkiler gelişti. Rıza Şah ile birlikte başlayan yeni dönem 1970'lere kadar oğul Muhammed Şah tarafından da sağlanmaya çalışıldı.

Pehlevi Hanedanlığı'nın ve dolayısıyla Şah'ın meşruluğu için geçmişe dayalı bir tarih gerekiyordu. Pehlevilerin iktidarından önce İran milli kimliği vurgulanırken koşullara göre bir tanımlama ortaya çıkıyordu. Özellikle Sasaniler sonrası İran'da değişen yönetimler ve aslen İranlı olmayan yöneticilerin tercihleri her döneme özgü bir kimlik tanımlaması yaratmıştı. Kimi yöneticiler Pers İmparatorluğu'nun kurumlarını ve Pers dilini İran kimliği olarak vurgularken kimisi de İranlılık ve İslami faktörlerini, milli kimliğin unsurları olarak sayardı. İslam öncesi milli kimlik tasavvurunda Pers unsurları için milli kimliği tanımlamada en çok Pers dili, imparatorluk mirası olan monarşi düzeni ve Zerdüşti verileri kullanılırdı. Batılılaşma ve modernleşme çabası ile yeni kavramlar kullanıma girdi. "...modern milliyetçilik İran'ın İslamiyet sonrası geçmişi yerine bu dönemin öncesine ait tarihini ön plana çıkarıyordu."²⁵¹ Milli kimliğin göbeğinde anti İslamcı denilebilecek düzeyde bir geçmiş vurgusu vardı. Yeniden oluşturulan tarih yazımı ile yeni ulusalcı bir İran tarihine doğru yol alındı. Pehleviler bu kimliği sağlam temellere dayandırmak için çok çaba gösterdiler ve nihayet arkeolojik kazıların da desteklediği yaklaşık 2500 yıllık bir ulus tarihi yaratıldı. 2500 yıl geriye gidilerek Ahamenit İmparatorluğu ile

²⁵⁰ Khoshbakht, a.g.e., s. 31

²⁵¹ Garthwaite, a.g.e., s. 210

bir bağ oluşturuldu. Bu aynı zamanda tek kişinin yönetimini sağlamlaştıran bir tarihi geçmişti. “Arkeolojik kazılar ile yeni inşa edilen devlet binalarında İran’ın İslamiyet öncesi antik geçmişine ait desenler yer alıyordu.”²⁵² Bu arkeolojik kazılar aynı zamanda İran dışındaki coğrafyalarda da ilgi ile karşılandı. Özellikle Avrupalı arkeologlara verilen teşvikler ile Avrupalı araştırmacıların ilgisi bu alana kaymıştı. Aynı şekilde Şah rejimi de Avrupa’da yükselen milliyetçi dalganın etkisinde kalmıştı ve Alman ırkı söyleminden etkilenecek saf bir Arya ırkı söylemi geliştirildi. Bu ırkın da merkezinde Zerdüşterler yer alıyordu.

Yetmişli yıllara kadar Batı’nın desteği ile yürütülen eski İran çalışmalarının teşvik edilmesi, kazılar sonucunda eski İran kültürü bulgularının müzelerde sergilenmesi ve eski İran üzerine bilimsel araştırmaların yeni bir ivme kazanması ile Batılı araştırmacılar arasında ilgi uyandırmıştır.²⁵³

Avrupalılar için de bu durum heyecan vericiydi çünkü Avrupa ırkının kökenini filolojik çalışmalar ile destekleyerek bulmaya çalışıyorlardı. Dolayısıyla Şah yönetiminin de desteği ile İran’ın belli bölgeleri geniş ölçekli kazı alanları haline geldi.

19. ve 20. Yüzyılda Avrupalı arkeologların İran’da gerçekleştirdiği kazılardan elde ettikleri veriler iki sonuç ortaya çıkardı. İlk Avrupalılar kendi kökenlerinin İran coğrafyasına ve Hint coğrafyasına dayandığına hükmettiler. Kazılardan elde ettikleri eski dönem yazıları ile kendi dilleri arasında çok fazla benzerlik keşfettiler. Bu sonuç ile beraber İranlılarda ulusal kimlik yeni bir boyut kazanmış oldu. Bir başka deyişle ulusal kimliğin yeniden tanımlanması ihtiyacı küçük bir kesimde tartışılmaya başlandı. İranlılar gerçek ulusal kimliklerinin sadece İslam ile şekillenmediğini, İslami dönem öncesi ulusal kimliklerinin de ulaşılan somut veriler ile var olduğunu farkına vardılar. Aslında klasik metinlerde ve kaya yazıtlarda İslam öncesi dönem vurgulanıyordu. Bir bakıma kimlik daha çok dil alanında kendini geliştirme olanağı bulmuştu. İran Destansı anlatımlar hep geçmişi anlatırdı ve Firdevsi de şahnamesinde İslam öncesini destanlaştırmıştı. “Firdevsi 60.000 epik beyiti Pers dilinde yazmıştı ve

²⁵² A.e., s. 210

²⁵³ Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, s. 13

İslam öncesi döneminin krallarının hikayelerine odaklanmıştı”²⁵⁴ İslam’ın İran’a gelişi yeni bir kırılma yaratarak İran kimliğinin dil alanında gelişimini hızlandırmıştı. Fars dili milli bir İran kimliğinin oluşmasını sağlayan eserler ortaya koymuştu ve edebi bir dil hüvviyeti kazanmıştı. Pehleviler ise bunun ötesinde dil dışındaki unsurları da milli kimliğe katmaya giriştiler.

İranlılar için kazılardan elde edilen verilerin yanında İslam öncesi kimlik sadece destansı anlatımların bir ürünü olarak kalmıştı. Yeniden kimlik tanımı yapma gereği az sayıdaki eğitimli olan İranlılar arasında yayınlık kazanmaya başlamıştı. Ulus kimliği İslami kimliğin yanında antik İran tarihinin geçmişine de dayandırıldı ve iki uçlu bir ulus kimliği fikri oluştu. Özü itibari ile kapsamlı bir milli kimlik tartışmasının fitili ateşlenmişti. İranlıların zaten geçmişe ait bir kimliklerinin olduğunu biliyorlardı fakat bunu net bir şekilde tarihlendirecek somut veriler yoktu ve tamamen sözlü gelenekten kalan bilgiler ışığında geçmişe vurgu yapılıyordu. Bu sözlü gelenek ve tarih bilgisi ise Müslüman olmayan İranlıların cemaatlerinde korunabiliyordu. Bu cemaatlerden biri de Zerdüşterdi. Sözlü gelenek ile İran kimliğinin geçmişe dayanan boyutunu koruyabilmişlerdi. Kazılardan çıkan bulgular aynı zamanda Zerdüşterin geçmişte İran kimliğinde edindikleri yeri ve konumu da pekiştirince Pehlevi hanedanlığı için Zerdüşterler daha da bir önem kazanmaya başladı.

Rıza Şah için Modern İran’ın milli kimliğinin dayandığı kalıplar İslam öncesi tarihtir. Pehleviler hızlı bir şekilde İran tarihini yeniden tanımlamaya giriştiler ve bu durum yeni oluşumlar ile desteklendi. Rıza Şah’ın oğlu Muhammed Rıza Şah özellikle modern İran Tarihi ile antik tarihe yeni boyutlar kazandırmanın peşine düşmüştü. Zerdüşti kimlik çekirdekte tutulmak şartıyla antik tarih vurgusu giderek güçlendirildi. Artık yabancı arkelokların yanında İran tarihçileri de bu işe girişmişlerdi. Özellikle 1970’lerden sonra hız kazanan bu çalışmalara İranlı tarihçiler daha çok katkı sunmaya başladı. Kurulan Ahamenit Tarih Atölyesi ile antik tarih, İslami tarihe alternatif olarak belirlendi. İslam öncesi tarihin güçlendirilmesi yönetim

²⁵⁴ Mark Bradley, **Iran and Christianity: Historical Identity and Present Relevance**, London, Continuum Press, 2008, http://divit.library.itu.edu.tr/search*tur/?searchtype=X&searcharg=Iran+and+Christianity%3A+Historical+Identity+and+Present+Relevance&sortdropdown=-&SORT=DZ&extended=0&SUBMIT=Ara&searchlimits=&searchorigarg=XThe+Sasanian+Era%26SORT%3DDZ, [Erişim Tarihi: 6 Şubat 2017], s.29

dışında İranlı aydınlar için de elzem bir durumdu. “Önce 19. Yüzyıldaki İranlı aydınlar, ardından yönetimlerini meşrulaştırmak amacındaki Pehleviler (1926-1979), daha yakın dönemdeki İslami geçmiş yerine İran’ın İslamiyet öncesi dönemini yüceleştirdiler. Pehlevi Hükümdarlığı İranlı ve Batılı tarihçilerin antik geçmişe bakışını ve kraliyetle ilgili araştırmalarını etkiledi.”²⁵⁵

İslam öncesi İran Tarihinin en temel kaynakları arkeolojik kazıların yanında Hindistan’lı Parsi olan Zerdüştlüklerin Vedalarında ve Avesta’nın en eski şiirsel metinleri olan Gathalarda rastlanır. Zerdüştlük ve gelenekleri yaratılan yeni İran kimliği için İslam yerine daha uygun oturuyordu. Bu yönüyle Zerdüşti kavramalar yeni kimlikte sık sık kullanıldı. Örneğin Şah, takvimde ay isimlerini İslami olan yerine Zerdüşti isimler ile değiştirildi.²⁵⁶ Zerdüştlüğün yeni kimlik oluşumunda İslam yerine daha sık işlenmesinin altında yatan sebepler vardı. Birincisi, Kaçar Hanedanlığının çöküşüne denk gelen modernleşme ve geri kalmışlığın sorgulanması fikri “*ruşenfikren*” denilen bir zümre yaratmıştı. Aydın olarak bilinen bu zümrede kadının toplumsal konumu da tartışılmıştı. İslami kimlikteki kadın rolü toplumsal olarak daha kapalı bir konumdaydı. Fakat kadının Zerdüştlükteki konumu modernleşme çabalarını daha da güçlendiriyordu.

Zerdüştlükte kadın haklarının daha geniş olması ve Zerdüşt’ün İran halkı için ilk tek tanrılı dinin müjdecisi olması kimliği ister istemez bu alanla temellendiriyor. Aslında Pehlevi dönemine kadar İslami yaşam tarzı Zerdüşti toplumda kadın rolünü kısıtlamıştı. Pehleviler ile birlikte yeniden kadın hakları konusunda gelişmeler yaşandı. 1950’lerden sonra Zerdüşti cemaatin konseyi olarak bilinen bazı “enjoman”lerde/encümen kadınların rolü artmaya başladı. Tahran anjoman’ının ilk kadın üyeleri *La’l Jamshidiyan* ve *Manizhe Shahrokh* oldu.²⁵⁷ Yeni oluşturulan kimlikte kadının iş hayatında yer edinmesi elzemdi. Bu yeni kimlik oluşumunda Zerdüştlük ilk modern din, rasyonel, tutarlı, modern olana daha yatkın, kadın haklarına vurgu yapan, cinsiyet eşitliğinin olduğu din olarak düşünüldü.

²⁵⁵ Garthwaite, a.g.e., s. 7

²⁵⁶ Boyce, *Zoroastrians...*, s. 219

²⁵⁷ Paulina Niechcial, “Women in Zoroastrianism”, https://www.academia.edu/8828299/Women_in_Zoroastrianism, [Erişim Tarihi: 27 Şubat 2018].

Rıza Şah, Zerdüş tarihini yeni ulus kimliği yaratmada kullanırken Hindistan'daki Parsileri de sürekli İran'a davet etmiştir. Hindistan'daki Zerdüşler geleneklerini İran'daki Zerdüşlere nazaran daha sıkı korumuşlardı. Dolayısıyla yeni kimlikte Zerdüşlerin aktif olması elzem bir durumdu. Şah, 1932'de Hindistan'daki Parsi Delegasyonu'nu İran'a davet etmiştir. Delegasyonu temsilen Hindistan ve İran'daki Zerdüşü hayırsever ve aynı zamanda akademisyen olarak bilinen *Dinshah İrani*, Rıza Şah tarafından İran'da ağırlandı ve "neşan-e elmi" olarak bilinen ilim nişanı ile ödüllendirilmiştir. Daha sonra "*Sazeman-e Zanan-e Zortoshtian-e Yezd*" isimindeki Zerdüşü kadın organizasyonunu İran'ın Yezd şehrine kurduştur.

Kazı çalışmaları İran ulusal kimliğini tarihlendirmek için bir fırsat yarattı. Pehlevi hanedanlığı da ulusal kimlik yaratımında arkeolijik verilere odaklandı. Şah yönetimi özellikle Batı'dan özel olarak getirttiği arkeologlar ile İran tarih yazımına ve ulusal kimlik oluşumuna yön vermeye çalıştı. "Ulusal ve milliyetçi İran tarih yazımı 'İslam'ın fay hattına çarpıp İslamiyet-öncesi ile İslami dönem olarak ikiye ayrılmaktadır. Kırılma noktası, Hıristiyan takviminde yedinci yüzyıl ortasına denk düşen, tahttaki Sasanilerin Müslüman ordusu tarafından yenilgiye uğratıldığı 658 yılına denk gelir. İslam öncesi dönem, Medlerle Elamlıların günümüz İran'ının kuzey ve güney bölgelerinde uyguladıkları politikalarına kadar uzanır.²⁵⁸ Bu dönemin ardından gelen Pers İmparatorluğu bir başka adıyla Ahamenişler İslam-öncesi kimlik tasavvurunun dayandığı en eski ulus tarih yazımı geçmişi olarak karşımıza çıkıyor. En eski tarih olarak İran ulusunun monarşi düzeninden gelmesi Pehleviler için yeni ulus kimliğinin karakterini şekillendirdi. Monarşik çerçeveli bir kimlik yaratılmasının sebebi de İmparatorluğun geçmişini temel almakla alakalıydı. Zaten eski tarih canlandırılıp ırk temelinde yükseltile ve içine dini kimlik de katılan dvelet kimlikleri monarşik karakterli olurlar.

"İran'ın politik sisteminin göbeğinde monarşi vardır. Pehlevizm bu monarşi geleneğinden oluşuyor. Monarşi geleneği 2500 yıl önce Ahamenişler ile başladı ve bu sayede İran kültürü oluştu ve İranlılar kendi kimliklerini tarihin sancılı dönemlerinde koruyabildiler."²⁵⁹ İranlıları bu kimliği korumaya sevk eden temel

²⁵⁸ Hamid Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, Çev. Emine Ayhan, İstanbul, Metis Yayınları, 2007, s. 37

düşünce akraba topluluk düşüncesidir. Bu fikir ile bünyesindeki bütün farklı kimlikleri İranlı potasında eriten bir yönetim tarzı İran siyasi tarihinde ve devlet geleneğinde her zaman vardır. Bu durum devlet kimliğine ve iranlılığa olan bağlılığı taabiyete kadar götürmüştür. Bu yönüyle İran çoğu tabiiyetçi İranlılardır. Bu onların tek ortak birleştirici kimliği şeklinde düşünülebilir²⁶⁰ Bu ortak birleştirici kimlik en eski temelini Ahamenit İmparatorluğunun bakiyesi ve kültürel kodlarından alır.

Pehlevi düşüncesine göre İranlılar tarih boyunca başarılarının arkasında Zerdüştlüğün iyi ahlak değerleri yatmaktadır. İyi ahlak değerleri bu kimliğin benimsenmesi için ön planda tutuldu. Pehleviler ulus devlet yartımında geçmişin kodlarını hep kullandılar. Söylemlerini tarihi şahsiyetler ve eski İmparatorluklara dayandırdılar.

“Pehlevilerin yeni söylemleri Sasanilerin ardılı oldukları ve Partların kendilerinin atası olduğu yönünde pekişti”²⁶¹ Fakat Partlar için çok fazla bir söylemde bulunmadılar. Asıl olarak Zerdüştlüğün etkin olduğu ve şekillendirdiği Ahamenit İmparatorluğu ve Sasani Hanedanlığı, Pehleviler için ana malzeme görevi görüyordu. Sasaniler de aynı şekilde bu yöntemi uygulamışlardı.

Muhammed Rıza Şah 12 Ekim 1971’de Monarşi’nin 2500. Yıldönümü törenlerinde Pers İmparatorluğunun kurucusu Büyük Kyros/Kiros’un anıt mezarında şu ifadeleri kullanmıştır.

Ey Kyros! Büyük Kral, Kralların Kralı, Ahamenişlerin İmparatoru, İran topraklarının mutlak hükümdarı. Ben, İran şahlarının şahı sana kendimden ve ulusumuzdan selamlar getirdim. Bizler, İran’ın ölümsüzü olan, dünyadaki birçok eski imparatorluğun kurucusu olan yüce Kyros’u övmek için buradayız. Tarihi olağanüstü bir şekilde azat ettin. Seni övmek için buradayız ve bizler senin insanlığın en soylu çocuklarından biri olduğunu ilan etmek için buradayız. Kyros, biz bugün senin sonsuza dek yattığın mezarının başında sana şunu söylemek için toplandık: Huzur içinde yat çünkü biz uyumuyoruz ve biz daima senin onurlu

²⁵⁹ M. Ali Ansari, **The Politics of Nationalism in Modern Iran**, Cambridge, Cambridge University Press, 2012, s. 170

²⁶⁰ Blaga, **a.g.e.**, s. 9

²⁶¹ Ansari, **a.g.e.**, s. 85

*mirasını korumak için tetikte olacağız. Kurduğun Pers İmparatorluğunda olduğu gibi insanımızı birlik, beraberlik ve doğruluğu her yere ulaştıranlar haline getiren gelenekler gibi daima insanlığı geleneklerini ve saygınlığını koruyacağımıza söz veriyoruz.*²⁶²

Şah'ın törenlerde kullandığı bu ifadeler Humeyni için de fırsat olmuş olabilir. Humeyni, monarşinin 2500'üncü yıldönümü törenleri konusunda yaptığı açıklamayla bu konudaki en ufak bir fikre bile karşı olduğunu ifade ediyordu. Humeyni olayı şöyle görüyordu: "Peygamberimiz (S.A.V.) der ki, İranlı hükümdarlar tarafından icat edilen Krallar Kralı ünvanı, Allah nazarında en çok nefret edilen ünvanıdır. İslam, monarşi kavramına kesinlikle karşıdır...İslam bu zulüm saraylarını yıkmak için geldi. Monarşi, bu gerici alametin en çirkin ve utanç verici şekillerinden biridir."²⁶³

Pehlevi hanedanlığına karşı İslami bir karşı çıkışın sebebi elbette ki Muhammed Şah'ın bu davranışı değildi. Özellikle Kaçar Hanedanlığının son döneminde ortaya çıkan kimlik tartışmaları ve modernleşme karşıtlığı bu karşı çıkışın kaynağıydı. İki uçlu milli kimlik tartışmaları arasında İslami değerler ile örülen İran kimliği ile antik tarih ile şekillenen ve İslami değerlere az bir pay ayıran milli kimlik vurgusu arasındaki çekişme Humeyni açısından Pehlevi karşıtlığını ve monarşik düzene karşı halk desteğini güçlendirmiş olabilir. Bu tartışmalar esas olarak "Eranşahr" olarak ifade edilen kavram üzerinden gelişerek monarşi karşıtlığına dönüşmüştü. Eranşahr kavramının gerçekte eski İran tarihi ve İslami dönem İran tarihi konusunda taşıdığı anlam farklılığı kimlik tartışmasından rejim değişikliğine veya tartışmasına evrilmişti.

İranzemin (İran toprağı) olarak da kullanılan bu kavramı imparatorluğun üzerinde yükseldiği toprakların merkezi anlamında kullanıma sokuldu. Bu kavramın kullanımının Yunan literatüründe M.Ö. 3 asırda kullanıldığı görülür. Yunan Tarihçilerden biri olan Erasthones "İran" kavramını aynı dönemde kullanmıştı. Pehleviler de 1935'ten sonra "İran" kavramını yeniden kullanmaya başladılar. "İran" kavramı tarih anlatımının kesintisiz olarak biriktirdiği bir ulus tarihi anlamını

²⁶² A.e., s. 110

²⁶³ Garthwaite, a.g.e., s. 232

taşıyordu. Ayrıca İran kavramı ile İran topraklarına antik çağlardan beridir süregelen hayranlığa da vurgu yapılıyordu. Şah yönetimi “O zamana kadar dış dünyada Persia olarak anılan ülkenin adını bir kararname ile İran olarak değiştirdi. Yurtdışından gelen ve üzerinde Persia yazan bütün postaların açılmadan geri gönderilmesini emretti.”²⁶⁴ Pehleviler aynı dönemde Avrupa’da yaşanan Alman ırkı söyleminden etkilenerek İran kavramını kullanma gereği duymuşlardı.

A. Pehleviler’in Kimlik Krizi ve Yeni Devlet Kimliği

“Ulusal, etnik veya dinsel kimlikler kolektif kimlikte süreklilik ve derinlik oluşturmak için tarih ve gelenek icat ederler”²⁶⁵ Zerdüştlüğün bünyesindeki kolektif kimlik ile sınırları belli bir alanı kapsayan Pehlevi topluluğunun öne çıkarıldığı görülür. İcat edilen ya da var olup da tarihin tozlu raflarında kalan yeni kimlik, yeni tarih yazımına ihtiyaç duyar. Bu tarih yazımında ise Zerdüştlük kilit konumdaydı.²⁶⁶ Rıza Şah için devleti organize edip tek kimlikli bir çatıda örgütlemenin yolu ideolojik araçlar gerekiyordu. Pehlevi rejimi boyunca Zerdüştlük antik Persleri canlı tutan sembol oldular ve Rıza Şah’ın ideolojik aracı konumundaydılar²⁶⁷

Etnik milliyetçiliğin devlet imkânları seferber edilerek teşvik edildiği görülür. Alt uluslar yok sayıldı ve bu sayede “negatif kimlik” kavramı altında ulus devlet anlayışına geçiş hızlandırıldı. Böylece ezilen kimlikler üzerinden hâkim kültür olan Pers kültürü meşruluk kazandı. İrkin sağlam temeli için Zerdüştlüğün koruduğu kültür öğeleri önemi idi. Neticede ırkı var eden unsurlar bellek olarak bilinen geçmişin anılarından ve kültüründen etkilenir. Bu yönüyle İrk, kültürün bir türevi olarak ortaya çıkar.²⁶⁸ Ve bu durumu Pehleviler yeni kimlik oluşumunda

²⁶⁴ Miyase, **a.g.e.**, s. 89

²⁶⁵ Claude Lévi-Strauss, **İrk, Tarih ve Kültür**, Çev. Haldun Bayrı, Reha Erdem, Arzu Oyacıoğlu, Işık Ergüden, İstanbul, Metis Yayınları, 1985, s. 219

²⁶⁶ Nuri Bilgin, **Kimlik İnşası**, İzmir, Aşınakitaplar Yayınları, 2007, s. 14

²⁶⁷ Paulina Niechcial, “Constructing Zoroastrian Identity in Muslim Iran”, http://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/5149/niechcial_constructing_zoroastrian_identity_in_muslim_iran.pdf?sequence=1&isAllowed=y, [Erişim Tarihi: 25 Haziran 2016], s.195

²⁶⁸ Lévi-Strauss, **a.g.e.**, s. 78

değerlendirmeye çalıştılar. 1930’lu yılların kültüralizm akımının da etkisiyle yeni kimliğin temeli bir nevi ırktan çok kültür merkezliydi. Modernlik ile yeni kimlik yaratımı eş zamanlı gitti ve bunu Pehleviler dünyanın çeşitli yerlerinde olduğu gibi yeniden bir ulus tanımı yapmakla sürdürdüler. Aslında ulusal uyanışı gerçekleştirenler Sefevilerdi ve İranlılık söyleminin yanında millik vurgusunu yeniden dirilttenlerdi. Rıza Şah, bunu bir tık öteye taşımıştı. Şah, “Orta Persçe dili” anlamına gelen ve Helen kültürüne karşı gelen yerli İranlıların Partlar döneminde yaygın olarak kullandığı *Pehlevi* kelimesini kendi soyadı olarak kabul etti ve Arya’ların doğduğu topraklar anlamına gelen “İran” kavramını dolaşıma soktu. Sasani hanedanlığının yarattığı İran fikri yeniden hayata geçirilmiş oldu.

Sasaniler, 650’de yıkıldıktan sonra İran kavramı ve fikri tam olarak çökmedi. Kavram, Selçuklular, Buyiler, Samaniler ve Safeviler döneminde resmi kayıtlarda yer almamıştı.²⁶⁹ Kavram bir nevi tarihin raflarına geçici olarak kaldırılmıştı. Resmiyette kullanılmayan İran kavramı halk arasında kullanımdaydı.

Ülke tek dil, tek ulus, ve tek devlet olarak şekillendirildi. 1930’larda Avrupa’da artan ırkçı söylemeden İran’lı elitler ve yöneticiler de nasibini aldı. Artan Alman-İran ilişkilerinin sonucu olarak diğer etnik kimlikler baskıya uğradı. Şah ve Avrupa’daki İranlı elitler gazetelerde eski İran figürlerini ön plana çıkardılar. Antik pers kralı vurguları yapıldı. Dönemin yazılı metinlerine bakıldığında elit İranlıların gazete ve dergilerde Alman yöneticilerini ve devletini yücelttikleri görülür. Avrupa’da tek ulus olma iddasındaki Alman modelini Asyada tek ulus olma modeli olarak Rıza Şah uygulamaya çalışmış olabilir. Öz kimlikten kurgusal kimliğe kadar giden bu süreçte İranlı kimliği aslında dar bir çerçeveye sokuldu.

İran kimliğinin yeni tanımı daha erken bir dönem olan 1850’lerde dillendirilmeye başlanmıştı. Kaçar Hanedanlığı döneminin elit sınıfı Batıda aldıkları eğitim ve maruz kaldıkları kimlik, ulus devlet tanımlamalarından etkilenmişlerdi. “Ruşenfikren” denilen bu elit sınıfın İran kimliği tanımlamasında Pers geleneğine ait tarihi ve kültürel kalıntılar ön plana çıkmıştı. Bu elitler sonradan oluşacak olan Pehlevi rejimi için kimlik tanımlamasının alt yapısını oluşturmuşlardı. Batı kimliği ile İslam öncesi

²⁶⁹ Curtis, Stewart, a.g.e., s. 108

dönem İran tarihi ve kültürü etlileşime sokularak yeni bir tanım geliştirdiler. Bu tanımlamada en önemli faktör anti-İslamcı öğelerin var olmasıydı. Bunun için Arayanizm veya Aryan ırkı dedikleri eski İran ya da antik İran kültürü yüceltildi. Pehlevi rejimi rejimi ile birlikte İranlı bazı tarihçiler Aryanizm üzerine çalışmalar yaptılar.

“Ahmad Kosravi ve ve Abdul Husseini gibi İranlı tarihçiler Aryanizm’i ulusal kimlik oluşumunda kaynak olarak kabul ettiler.”²⁷⁰ Ayrıca Mustefa Veziri ve Mehrzad Boroujerdi gibi oryantalistlerin önceki kimlik tanımlamaları dikkate alındı. Bu oryantalistler yeni kimliği Hint-Avrupa dili çerçevesinde tanımlamışlardı ve Pers kültürü ile eski Pers dillerini merkeze almışlardı. Bu yüzden İslami olan herhangi bir kültür öğesi bu tanımlamada yer bulmuyordu. Onun yerine Zerdüştî gelenek ve uygulamalar kimlik tanımında kilit konumda yer aldı. Bu kimlik söylemi 1925-1979 yılları arasında süren milliyetçi İran hükümetleri için ideolojik bir tutum olmuştu. Pers kültürünü zedeleyen İslam ve dil olarak Arapça’ya hükümet tarafından ciddi bir mesafe koyulmuştu. Bu durum pazarda ve esnaf arasında ve camilerde hüküm süren İslami oluşumları giderek siyasallaştırdı ve Humeyni’nin monorşi karıştılığına giden yolun taşlarını döşedi.

Rıza Şah’ın oğlu Muhammed Rıza Şah’ın eski başbakanı Jamsid Amuzegar da bu ideolojik söylemi şöyle açıklamıştı: “İranlılar, Yunanlılar, Araplar, Türkler ve Moğollar tarafından bölündüler fakat özlerini kaybetmediler.”²⁷¹ Bu ifadede geçen Araplar kavramı ile toplumsal düzende baskın konuma gelen Şii din adamları hedef alınmış olabilir. Neticede Arap ve İslam ile İran’ın özünü kaybettiği fikri monorşinin kafasında dolaşan bir düşünceydi.

Şah, merkezileşme ile birlikte Farsça’yı tek meşru ve resmi dil olarak kabul etti ve İran coğrafyasındaki öteki kimliklerin dillerini yasakladı. Kürtçe ve Luri gibi dilleri Farsça’nın eksik lehçesi olduğu belirtildi. Türkçe ve Arapça gibi yabancı olan ve

²⁷⁰ Saleh, *Ethnic Identity and The State in Iran*, <http://divit.library.itu.edu.tr/search/?XEthnic+Identity+and+The+State+in+Iran&SORT=D/XEthnic+Identity+and+The+State+in+Iran&SORT=D&extended=0&SUBKEY=Ethnic+Identity+and+The+State+in+Iran/1%2C3%2C3%2CB/frameset&FF=XEthnic+Identity+and+The+State+in+Iran&SORT=D&1%2C1%2C> [Erişim Tarihi: 5 Şubat 2017].

²⁷¹ A.e., s. 54

Hint-Avrupa dili olmayan diller de yasaktan nasibini aldılar. Pers tarihinde etkisi olmayan toplumların ana kültürleri, tarihleri ve günlük ihtiyaçları yok olmayla karşı karşıya kaldı.²⁷² Özellikle Arapça'ya getirilen kısıtlama ile din adamları ve çevreleri giderek taraftar bulmuştu ve monarşi karşıtlığı güçlenmişti. Aslında monarşi karşıtlığının kökeni daha eskidir. Daha önce de ifade edildiği gibi Kaçar döneminin çalkantılı yılları bu temeli zaten oluşturmuştu. Pehlevilerin biçimlendirdiği devlet kimliği bu hareketle ivme kazandırmaktan başka bir işe yaramadı. İslami olan kavram ve terimler uygulamadan kaldırıldıkça öfke de katlanmış oluyordu. Bu durumda da Zerdüştî cemaat kısmi kovuşturmalara uğruyordu.

“Rıza Şah, Müslümanların kullandığı ay takviminin yerine ilkbahar'ın ilk günü 21 Mart'ı başlangıç kabul eden eski Pers Yeni Yılı'na uygun güneş takvimini getirdi...Müslüman aylarının isimleri de Hordad, Tir, Şehrivar, Mehir, Azar gibi Zerdüştî terimleriyle değiştirildi.”²⁷³

Bunun yanı sıra eski İran anısına pullar hazırlandı ve pullarda Ahamenit İmparatorluğuna başkentlik etmiş Persepolis kenti görüntüleri, Kral Dara'nın figürü, Nakş-ı Rüstem'deki Ardaşir'in tanrı Ahura Mazda'dan yönetim için atandığını gösteren kabartma, Kral Kyros'un mezarı gibi semboller kullanıldı.

İslami Hicri takvim yerine Sasani hanedanlığı dönemindeki milli takvim kullanıma sokuldu. Milli takvim, Ahamenit İmparatorluğu'nun kuruluş döneminde başlatıldı. Ülkeye çok sayıda arkeolg getirildi ve geçmişin izleri yeni üretilen azınlık temelli milliyetçi devlet söylemine dayanak ortaya çıkarılmak istendi. Böylesi bir antik İran tarihine yolculukta Zerdüşt din adamlarına da görevler düştü ve dolayısıyla Pehleviler için Zerdüştlerin sosyal statüsü çok önemli bir yer ediniyordu.

²⁷² Alireza Asgharzadeh, **Iran and the Challenge of Diversity: Islamic Fundamentalism, Aryanist Racism, and Democratic Struggles**, New York, Palgrave Macmillian, 2007, <http://divit.library.itu.edu.tr/search?/X{u0130}slamic+Fundamentalizm%2C+Aryanist+Racism%2C+and+Democratic+Struggles&SORT=DZ/X{u0130}slamic+Fundamentalizm%2C+Aryanist+Racism%2C+and+Democratic+Struggles&SORT=DZ&extended=0&SUBKEY=%C4%B0slamic+Fundamentalizm%2C+Aryanist+Racism%2C+and+Democratic+Struggles/1%2C6683%2C6683%2CB/frameset&FF=X{u0130}slamic+Fundamentalizm%2C+Aryanist+Racism%2C+and+Democratic+Struggles&SORT=DZ&1%2C1%2C>, [Erişim Tarihi: 6 Şubat 2017], s. 87.

²⁷³ Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 110

B. Pehleviler'den Sonra Zerdüştlüğün Konumu

İslami yönetim ile birlikte Zerdüştlere sosyal konumları az da olsa kısıtlandı fakat herhangi bir yasaklamaya ve kovuşturmaya tabii tutulmadılar. Pehlevi yönetimi zamanında tanınan ayrıcalıklar durmuş oldu. Yeni yönetimin anlayışı ırktan çok ümmet üzerinden yükseldiği için İranlı olmak yeterli oluyordu. Bu yönüyle en sağlam İranlılık Zerdüşti cemaatlerde vardı. O yüzden daha önce de ifade ettiğimiz akraba topluluk söyleminde Zerdüştlere başı çektiler.

Hıristiyanlar, Yahudiler gibi Zerdüştlere de kısıtlı haklara sahip olarak Anayasada tanınmıştır. 1994 Anayasasının 13. maddesinde Zerdüştlük ve diğer dini azınlıkların yasal çerçeveler içinde ibadet etmelerini ve dini eğitimde kanunlara göre hareket etmelerini sağlıyordu. 1979 sonrası dönem Zerdüştlere için daha zorlu bir dönem oldu. Bazı uygulamaları çizilen sınırlarla belirlendi. Pehlevilerin yönetiminde Zerdüştlere din uygulamaları daha rahat bir şekilde yerine getirilebiliyordu. Fakat İslami yönetim ile birlikte Zerdüştlere yapacakları her faaliyet İslami prensiplere uygun olmalı ve kamu hukukunu zedelememeli denilerek kısıtlanmaya uğramıştır. Bu durum onları daha çok kimliklerine yakın olmalarını sağlamıştır. Zaman zaman Pehlevi yönetimi de yasal kısıtlamalar getirmişti fakat dozu yüksek değildi.

Zerdüştlere İslam devriminden öncesine göre kendilerini Zerdüştlük kimliğine daha yakın hissediyorlar.²⁷⁴ Bu durumun ortaya çıkmasındaki asıl etken kısıtlanmanın yaşanmasıdır. Pehlevi yönetiminin daha önce de vurguladığımız gibi tek dil, tek ulus ve tek kültür oluşturma hedefi vardı. Zerdüştlere tek kültür oluşturma aşamasında kilit konumda rol alıyorlardı. İranlılığa dair kültür kodlarının büyük bir çoğunluğu Zerdüştlere geleneklerinde yaşam buluyordu. Fakat tek dil ve tek ulus konusunda Zerdüştlere zorlanmaya başlamışlardı. Zerdüştlere dışında çok kültürlü bir coğrafyayı tek kültüre sıkıştırmak da İranlılığı zedelemişti. Çünkü Pehlevi rejimi İslam karşıtlığı ve Fars kimliği dışındaki öteki kimliklere karşıt olmakla var olmuştu. Pehleviler için

²⁷⁴ Niechcial, a.g.e., s. 196

İran kimliği İmparatorluk birikimi yani Ahamenitler, Pers dili ve Zerdüş kültür birikimi kimlik tanımlamasını oluşturuyordu.

1920'lerden sonra Rıza Şah ile başlayan tekçilik anlayışı 1944'ten sonra Rıza Şah'ın Güney Afrika'da sürgünde ölmesinden sonra da oğlu tarafından İran coğrafyasında devam etti. Tekçilik anlayışının devamını oğul Muhammed Rıza Şah devam ettirdi. Fars merkezli katı bir ulusçuluk taraftarı olan Muhammed Rıza Han babasının bütün hayallerini gerçekleştirmeye kararlıydı. Çok kültürlülük bastırıldı ve diğer etnik kültürlerin yaşam tarzlarına müdahaleler oldu. Pehlevi rejimi Zerdüşler dışında Müslüman olmayan fakat İranlı olan kimlikler üzerinde oldukça baskı uyguladı. Pehleviler için Arapça da bir tehditti. Tek dil Farsça olarak dayatıldı. Pehlevi sonrası İslami rejim de bu uygulamaları devam ettirdi fakat bunu bazı değişiklikler ile yaptı. Örneğin Farsça'yı tek resmi dil olarak kabul etmekle beraber Arapça'dan sonra İslam dünyasının ikinci dili olarak kabul etti. Humeyni, İran'da yaşayan bütün farklı kimliklerin eşit olduğunu ve ırk ayırımının söz konusu olmadığını vurgulayıp durdu. Pehlevi rejiminin ırkçı baskısından sonra bu söylemler farklı kimlikler için daha ılımlı gelmeye başlamıştı. Yeni rejim İslam Cumhuriyeti Anayasasının 15. Maddesine göre "Resmi ve ortak dil Farsça'dır" Ayrıca 19. Maddede; "Bütün İran halkı eşitlikten yanadır. Irkı, dili ve rengi ne olursa olsun hiçbir ırk ve dil ayrıcalıklı değildir."²⁷⁵ gibi ibareler kullanılmıştır. Bu maddeler İranlılar için sözde bir eşitlik sağlıyordu. Kağıt üstünde fade edilen bir eşitlik söz konusu fakat bunun uygulamada böyle olmadığı açıktır. Anayasanın 15. Maddesi Farsça'yı bütün İranlılar için zorunlu dil kabul ederken 19. Maddede hiçbir dilin ayrıcalıklı olmadığı vurgulanır. Bu başlıbaşına bir çelişkiyi ifade ediyor. Aynı şekilde 19. Madde ile yine aynı anayasının 115. Maddesi çelişmektedir. Anayasının 115'inci maddesi ülkeyi yönetecek başkan ile ilişkilidir. Bu maddeye göre ülkeyi yönetecek başkanın Şii ve erkek olması gerektiği vurgulanıyor. Bu madde ile aslında ırk, din, dil ayrımı yoktur diyen 19. Madde çürütülmüş oluyor. Ülkede yaşayan ve Müslüman olmayan topluluklar için açıkça bir ayrımcılık görülmekteydi. İran rejimi Azeri dili ve Arapça için çok hassastır. Bu iki dil komşu Körfez Ülkeleri, Irak, Azerbaycan ve Türkiye

²⁷⁵ Alsgarzadeh, a.g.e., s. 108

gibi ulus devletlerin dilidir. İran ulusal televizyonları ve gazeteleri bu etnik grupları genellikle eleştirir.²⁷⁶

Araplar bu etnik gruplar içinde en sık eleştirilendir çünkü Pehlevi rejiminden kalma ve İslam Cumhuriyeti rejiminin milliyetçi damarında devam eden Pers milliyetçiliği ve Pers mentalitesi Arap ve İslam karşıtlığı üzerinden yeniden şekillendirilmişti. Pers kültürünün en büyük zararı Araplardan gördüğüne inanılır.

“Persler, Arapların düşmanıdır. Pers mentalitesi Arap düşmanlığı temelinde oluşur. Bu düşünce, Arapların İslam’ı zor kullanarak İran coğrafyasına sokmaları ile Pers kültürünü ve tarihini yok etmelerinden kaynaklanıyor. Persler, Arapların İran kültürü yok ettiklerini ve İslamın kültürlerinin bir parçası olmadığına inanıyorlar. Bu yüzden Persler İslamın otantik dinleri olmadığını bunun yerine otantik dinlerinin Zerdüştlük olduğuna inanırlar.”²⁷⁷

C. Zerdüştlük Varlığı

“Çağdaş İran’da Zerdüştlük çoğunlukla Tahran’ın kırsal alanlarında ikamet ediyorlar. Yezd ve Kirman gibi illerde ikamet ediyorlar.”²⁷⁸ Zerdüştlük dini azınlık olarak İran Meclisi’nde temsil edilebiliyorlar. *Esfendiar Ekhtiari* üniversite profesörü olarak 2008’den beridir üçüncü kez Zerdüştlük milletvekili olarak mecliste görev almaktadır. İran’da anayasa devriminin yaşandığı 1900’lerin başında dini azınlıklara mecliste beş koltuk ayrılmıştır. Bu koltuklardan bir tanesi de Zerdüştlük cemaat için ayrılmıştır. Bu uygulama hâlâ devam etmektedir.

Büyük çoğunluğu Tahran’da yaşayan Zerdüştlük özellikle Kargere Şomali, Siyome Tir gibi yerlerde yaşarlar. Kimliklerini ikonik figürlerle yaşatmaya devam ediyorlar. Nasıl ki Ali Hamaney ve Humeyni’nin fotoğrafları devlet kurumlarında var ise Zerdüştlük de kurdukları kurumlarda Zerdüştlük peygamberi sembol eden fotoğraf ve

²⁷⁶ Alam, a.g.e., s. 125

²⁷⁷ A.e., s. 127

²⁷⁸ Niechcial, a.g.e., s. 194,

Ahura Mazda'yı ifade eden disk üzerine oturmuş kanatlı insan figürü 'faravahar' sembolü kullanılır.

"1850'lerde İran'ın başkentinde yaklaşık 50 Zerdüşt tüccar vardı. 20. Asır ile birlikte cemaat en az 330 üyeye çıktı. Bunların çoğu ilk başlarda Şah'ın topraklarında çalışmaya gelen çiftçilerdi. 1912'deki nüfus sayımına göre bu dönemde başkentte 500'den fazla Zerdüşt vardı. Başkent in sağladığı ekonomik ve diğer fırsatlar için Zerdüştler buraya göç ediyorlardı."²⁷⁹

Hindistan'da İngiltere yönetiminin bitmesinden sonra ve bağımsız Hindistan ve Pakistan devletleri ortaya çıktıktan sonra buradaki Zerdüşt topluluk bölünmüş oldu. 1976'da Pakistan'ın Karaçi, Lahor ve guta bölgelerinde yaklaşık 5.000 Zerdüşt yaşardı. Aynı tarihte Sri Lanka'da da küçük bir grup vardı. Dünya'daki Zerdüşt nüfusu 130.000 olarak tahmin ediliyor. Bunun 82 bini Hindistan'da, 25 bini İran'da ve kalanı da Kuzey Amerika'da yaşamaktadır.²⁸⁰

1990'larda yapılan nüfus sayımlarında İran'daki Zerdüştlerin %60'tan fazlası Tahran'da yaşamaktaydı. Bu durum bugün için de geçerlidir. Tahran dışında Kerman, İsfahan, Yezd Meybod, Erdekan gibi yerlerde yaşarlar. Günümüz Zerdüştleri bu yerlerde dini kurumlarda Avesta'yı kutsal metin olarak kabul ederler ve uygulamalarını yaşatırlar.

Bize ulaştığı kadarıyla günümüzde kullanılan Avesta'nın Fransız oryantalist A.H. Anquetil Duperron tarafından 18. Yüzyılda Avrupa'da tanıtılan metinlerin bütünü olduğu söylenir. Bugüne kadar Zerdüştler tarafından 'kutsal yazı' olarak kullanılmaktadır.²⁸¹ Yaygın kanağe göre günümüz Zerdüşt törenlerde ve dini kurumlarda kullanılan Avesta bu derlemelerin bütününden oluşmaktadır.

Bugün Zerdüştler için Yezd kenti önemli bir dini merkez olarak kabul edilir. Yezd kenti Zerdüştlüğe ait dini kurumların en sağlam kaldığı yerlerin başında gelir.

²⁷⁹ A.e., s. 194,

²⁸⁰ Mircea Eliade, "Zoroastrianizm", **The Encyclopedia of Religion**, vol.15, Ed. by Charles J. Adams, Martin E. Marty, Macmillian Publishing Company Press, 1987, s. 579-591

²⁸¹ Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, s. 150

“Yezd’de kutsal ziyaret yerleri ve Ateşkedeleri vardır: Pir Sebz, Pir Herişt, Pir Pars Banu, Pir Nareste, Pir Narengi, Yezd Ateşkedesi.”²⁸² Bu dini kurumların başında gelir. Bu ateşkedeler dışında başka yerlerde de ateşkeder vardır. Bunun dışında Zerdüştlere ait olan denekler ve okullar da mevcuttur.

Yezd kentinde Zerdüştlerin 14 derneği vardır. Zerdüsti dini daha önce ifade edildiği gibi İran’da anayasa tarafından tanınmıştır. İslami mecliste Zerdüştlerin kendi milletvekilleri vardır. Seçimlerde dinsel azınlıklar gibi (Museviler, Hıristiyanlar) özel hazırlanmış sandıklarında oy kullanırlar. Dinsel törenlerini Nisan ayında yaparlar ve İran Zerdüştlerinin hepsi milliyetçi Fars’tır.²⁸³

D. Zerdüştlüğün İslam ile Karşılaşması

“Ortadoğudaki İslam zaferi, dini, sosyopolitik ve ekonomik değişiklikler getirdi ve Zerdüştlük tarihinde dönüm noktası oldu. 7. ve 13. asır arasında İran kültürü, Zerdüştlüğü toplumun üst düzeyinden eden ve Müslümanları toplumda yükselten bir dizi politik, dini ve sosyal değişiklikler yaşadı.”²⁸⁴

Arap akınları ve beraberinde gelen İslam, Yakındoğu ve Orta Asya’da düşünce sisteminde, yaşam tarzında ve inanç sisteminde İskender’in getirdiği Helen kültüründen daha derin etkiler bıraktığı gerçeği vardır.

İslam etkisinin siyasal kurumlarda yer edindiği devrim sonrası dönemde devrim öncesi biriken ve Pehlevi hanedanlığının, şahın meşruluk temelini yaratan antik İran tarihi birikimi Zerdüştler, Hristiyanlar, Yahudiler gibi dinsel azınlıklar, dil ve edebiyat, göçebe unsurlar sayesinde aktarılabilmıştır. Bu aktarım hatları Zerdüştlüğün yaşam alanını kısmen de olsa korumuştur.

İran, Müslümanlar tarafından fethedilince dini cemaatler dağıldı ve dinsel geleneklerinin zayıflamasıyla kültürel-dinsel uygulamalar zarar görmüş oldu. Bunun

²⁸² Blaga, a.g.e., s. 61

²⁸³ A.e., s. 61

²⁸⁴ Niechcial, “Constructing Zoroastrian Identity in Muslim Iran”, http://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/5149/niechcial_constructing_zoroastrian_identity_in_muslim_iran.pdf?sequence=1&isAllowed=y, [Erişim Tarihi: 25 Haziran 2016].

zararını en çok Avesta'nın yazılı olarak aktarılmasında görüyoruz. Bugün bütün elyazmalarımızın M.S. 9. / 10. Yüzyıldan bir 'temel elyazması'na dayandığı bilinmektedir.²⁸⁵ İslami akınlar doğrudan Zerdüştî cemaatleri ortadan kaldırma işlevi görmedi. Zaten yabancı bir coğrafya olan İran coğrafyasında İslami etki ve yönetim yerelden birçok destekle devam ettirildi. Mevcut yönetim tarzı alt kademelerde olduğu gibi sürdü.

“Sasanilerin çöküşü, İranlılarda hızlı bir İslamileşmeye yol açmadı. Birçok yerde Zerdüşter, Müslüman yöneticilere haraç verdiler. Ateş kulelerinin önemli bir bölümü vergi veren bu cemaatler tarafından korundu.”²⁸⁶ İslam öncesi uzun bir dönem Sasani yönetimi altında yerelde yönetim konusunda önemli mevkiler elde etmiş olan Zerdüştî rahipler bürokraside de kilit konumdaydı ve bu konumu erken İslam fetihleri döneminde bir şekilde vergi yoluyla koruyabildiler. İslam öncesi İran'da, toplumsal olarak tek tanrıya inanılmış ve Arap aşiret toplumunun dağınık yapısına nazaran yönetim anlamında yerleşik bir düzen vardı. Arap hükümeti Sasanilerin idari ve hukuki uygulamalarını kabul etti.²⁸⁷ Müslüman liderler için bu sistemi yönetecek yeteri kadar yönetici de yoktu bu yüzden daha önce mevcut haldeki Zerdüşter yöneticiler için yönetimde kalmalarına belirli bir süre göz yumuldu. “Zerdüşter aileler makamlarını 8. asırda Umayyads (Emeviler)'ın (661-744) yönetiminde Müslüman olmayanları dışlamasına kadar korudular.”²⁸⁸ İslam etkisi arttıkça Zerdüşterlere karşı tutum farklılığı da ortaya çıktı. İlk dönemde Müslümanlar Zerdüşterin varlığını kabul etmişti ve onların yönetimdeki etkinliğine herhangi bir tepki gösterilmemişti. Çünkü Zerdüşter, Müslümanlar için İran ulus kimliğini ifade eden bir cemaatti ve dolayısıyla oturtmuş oldukları bir devlet yönetimi sistemi vardı. Bu yönüyle yönetimi bazı alanlarda belli bir aşamada başlarda onlara bırakmışlardı.

Zaman içinde İslama dönen Zerdüşterin bu tutumu, milli birliğe ve ve yönetime ihtiyaç duydukları için değildi. Zaten önceden oluşan bir milli bilinç vardı fakat Sasani toplum yapısının son dönemi adaletsizliğin tavan yaptığı bir dönemdi ve bu

²⁸⁵ Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, s. 149

²⁸⁶ Rose, **a.g.e.**, s. 161

²⁸⁷ Garthwaite, **a.g.e.**, s. 112

²⁸⁸ Rose, **a.g.e.**, s. 161

adaleti de yeni bir inanç olarak İslam'da aramaya başladılar. Sasani döneminden kalma kimi Mûbidleri, Zerdüşt dininde bulamadığı, Zerdüşt'ün dininde bulsa bile, Zerdüşt Mûbedlerin kendilerince yarattıkları sistemde ya da dinde artık bulamadığı hürriyet, özgürlük ve kurtuluşu İslam'da bulduklarını düşündüler. Mûbedler, Dehgânlar ve Hüsrevler öyle çirkin ve nefret verici bir doku örmüşler ki din, halk karşısı ve Mûbed, Dehgân ve Hüsrev'in çıkarlarının savunucusu olmuştur. Böyle bir din artık halkta kabul görmüyordu, bu yüzden halkın bir kesimi kaçıp derhal İslam'ın kucağına sığınıyor.²⁸⁹ Fakat zaman içinde Müslüman yöneticilerin sert tutumları ve müşrik söylemleri bu fikirlerini değiştirmiştir.

Cizye vergisi olarak Müslüman yöneticilere verilen vergi Kaçar Hanedanlığı'na kadar yani 19 asırda da alınmaya devam edildi. Hıristiyanlar, Yahudiler ve diğer gayrimüslimler de bu vergiyi veriyorlardı. Zaten coğrafik olarak Yahudi ve Zerdüştlerin bir kader birliği vardı. Sasanilerin çöküşüne kadar Yahudiler ve Zerdüştler coğrafik olarak etkileşimdeydiler. Filistin, 538'den Makedeon işgaline kadar Ahamenit İmparatorluğu'nun yönetimindeydi. Ayrıca Yahudi nüfusunun büyük bir bölümü Mezopotamyada Partların ve Sasanilerin yönetimi altındaydı.²⁹⁰ Dolayısıyla Yahudi cemaati ile uzun bir ortak geçmişi paylaşan Zerdüştler İslami yönetimde Yahudi cemaatle aynı koşulları paylaşmaya devam ettiler. Zerdüştler için cizye vergisi ondokuzuncu asrın sonlarına kadar devam eden bir uygulamaydı.²⁹¹ Kaçar Hanedanlığı dönemine kadar zaman zaman vergi verme durumu değişse de gayrimüslim statüsünde vergi verme durumu Kaçar yönetiminde olmuştu.

“XIX. Yüzyıl İran'ında Mecusiler gayrimüslim statüsünde cizye vermekle mükellef tutulmuşlardır. Özellikle Kaçar Şahı Nusuriddin, bu vergi/cizye uygulamasını (1882) gerçekleştirmiştir”²⁹² Bu verginin Zerdüştü cemaat açısından çeşitli işlevleri vardı. Bu işlevler genel olarak olumsuzdur.

²⁸⁹ Şeriati, **Dinler Tarihi II**, s. 23

²⁹⁰ Bryan Rennie, “Zoroastrianism: **The Iranian Roots of Christianity**”, <http://www.westminster.edu/staff/brennie/RennieCSSR36.1.pdf>, [Erişim Tarihi: 14 Nisan 2016], s.4

²⁹¹ Rose, **a.g.e.**, s. 162

²⁹² Alıcı, **a.g.e.**, s. 564

Zerdüştler ödedikleri vergi ile zorla çalıştırmaktan ve askeri hizmetten muaf tutuluyordu. Dini propaganda yapamazlardı, Müslüman bir kadınla evlenemezlerdi, Müslümanlarla aynı kıyafetleri giyemezlerdi, Müslümanların duyacağı şekilde dua edemezlerdi. Ayrıca ata binmeleri, silah taşımaları ve ibadethane inşa etmeleri yasaklanmıştı.²⁹³ Bu uygulamalara karşı olan Zerdüştü cemaat özellikle Hint coğrafyasındaki akrabalarından destek bulmuşlardı. Herşeyden önce Zerdüştü cemaat için ibadethane inşa etme yasağı büyük tepki toplamıştı.

Bu vergi 19. asrın ikinci yarısında Bombay'daki Zerdüştler ve onun takipçilerinin yardımı ve baskısıyla kaldırıldı.²⁹⁴ Bu dönemde Kaçar Hanedanlığında yabancı ülke nüfuzu giderek çeşitli yatırımlar ile artmıştı. Fransız Katolikler için Ermeniler ve Süryaniler çalışan gruplar olmuştu. Şeker fabrikaları, iplik fabrikaları açılıyordu. Hintli Zerdüşt cemaati de benzer bir yaklaşımla Yezd'deki dindaşları için bir okula parasal destek veriyordu.²⁹⁵ Bu bakımdan İran coğrafyasındaki Zerdüştlerin en büyük destekçileri akraba Hint Zerdüştleri olmuştu.

Hindistan'ın Bombay kentinde İran'daki Zerdüştlerin koşullarını düzeltmek için bir topluluk kuruldu ve Parsiler tüccar olan *Manekji Limji Hataria*'yı ajan olarak İran'a gönderdiler.²⁹⁶ Manekji, Hindistan'da doğup büyümüş bir Zerdüştü ve İran'da küçük Zerdüştü cematleri bir araya getirerek örgütlemeye başladı. Cizye vergisinin kaldırılması için Bombaydaki Zerdüşt cemaatlerden de destek alan Manekji, Kaçarlara baskı kurdu ve bunu başardı. Vergiyi kaldırmakla yetinmedi Yezd ve Kirman'daki Zerdüşt cemaatlerin ibadethaneleri Hindistan Zerdüştlerinin desteği ile onardı. Böylece Zerdüştler için ekonomik koşullar düzelmeye başladı ve eğitim durumları düzene girdi. Kaçar hanedanlığının anayasal bir kurum ile sonlanmasıyla İran'da parlamenter sistem kurulmuştu. 1906-1909 yılları arasında değişim ve dönüşüm yaşayan İran devlet sisteminde Zerdüştler için de yavaş yavaş olumlu gelişmeler yaşanmaya başladı. Anayasal düzen için örgütlenen ve "Encumen" ismiyle oluşturulan cemiyetlere Zerdüştüler de destek veriyorlardı. Protestolara maddi ve manevi destek bazı saray mensuplarından, ulemadan, İran dışındaki

²⁹³ Rose, a.g.e., s. 162

²⁹⁴ Niechcial, a.g.e., s. 192

²⁹⁵ Abrahamian, a.g.e., s. 64

²⁹⁶ Niechcial, a.g.e., s. 192

tüccarlardan ve özellikle Hindistan'daki Zerdüştlere geliyordu.²⁹⁷ Bunun sonucunda anayasal hareket, Zerdüştlere haklarını koruma altına almaya başladı ve eşit hakları elde ettiler.

1. Zerdüştlüğün İslama Direnişi

Zerdüştlere somut olarak baskı dönemini kuzeydoğu İran bölümünde yaşamaya başladılar. Bu bölgenin özellikle siyasi anlaşmazlıkları artmıştı ve popüler dini hareketler burada yeşermeye başlamıştı. Bu hareketlerde İslami kimlikle bezenmiş Pers milliyetçiliği mevcuttu. Daha çok tarikat yapılanması içinde gelişen bu Pers milliyetçiliğinin karşısında azınlık din olarak durmak zorlaşmıştı ve Zerdüştlere kovuşturmayla uğradılar. Abbasi generallerin bir kısmı mobitleri öldürmeye başlamıştı. Sinbad adındaki Mobid, Abbasi generalleri tarafından öldürüldü.

“Zerdüştlere marjinalize olması ve çöküşü, İslam açısından sadece ekonomik ve politik kontrolü sağlamadı, aynı zamanda dine ittihatı getirdi.”²⁹⁸ Zerdüştlere marjinalize olunca kimlikleri konusunda da bir karamaşa yaşandı. Sasani toplumsal düzeninde belirli bir sınıfsal yapı kazanan Zerdüştlere ve iyi kötü bir konuma oturtulan Hıristiyanlar ve Yahudiler için İslam ile birlikte tanınma sorunu oluştu. Kimi İslam tarihçiler Zerdüştlere ehl-i kitap kategorisinden saydı kimleri ise diğer İslam dışı inançlar ile onları bir tuttu ve hatta camilere girmeleri bile yasaklandı. Fakat şu bir gerçek ki getirilen vergi zorunluluğu ile bir başka değişle cizye vergisi ile İslam dışındaki diğer inançlar arasında bölünmüş toplum yapısını ortadan kaldırdı. Zerdüştlere Sasani döneminin en üst dini sınıfı iken bundan sonra Hıristiyanlık, Yahudilik gibi inançlar ile eşit seviyeye gelmiş oldu. Bu haliyle Zerdüştlere için 5. asrın sonuna kadar İran'ın bazı görece daha az önemli olan kentlerde cemaatler halinde inançlarını koruma fırsatı çıkmıştı. Yezd ve Kirman bu kentlerdendi. 9. asrın sonlarına doğru bazı Zerdüştlere ateş tapınaklarının yıkılarak yerine camiler yapıldığı söylenir.

²⁹⁷ Garthwaite, a.g.e, s. 195

²⁹⁸ Rose, a.g.e., s.162

Istakhr'daki Adur Anahid tapınağı rahip Kerdir tarafından bir şekilde korunmuştu.²⁹⁹ Bu tapınak da yıkılmıştır. Kerdir/Kirdır dini zümrede en üst düzey mobitti ve bu Sasani dönemi Zerdüştlüğünde kilit konumu ile Zerdüştlüğü devlet dini haline getirmişti. Bu şartlar altında Zerdüştlük dinlerini koruma çabasına giriştiler. Az sayıdaki kutsal metni yazıya geçirmeye devam ettiler.

Adurfarrobay Farroxzadan'ın 7. Asrda bulunan Denkard'ın nüshalarını yazıya geçirdiği söylenir.³⁰⁰ Zerdüştlük için dini metinler giderek yeniden şekil bulmaya çalıştı. Özellikle 9. asra kadar bütün dini literatür artan Fars dili etkisiyle ve edebiyatın etkisiyle yeniden dizayn edildi.

Dini geleneği Denkard, Bindiheştin ve Dadestan-i Denig (dini hükümler) adında kitaplarda Zerdüştlük aileleri bir şekilde koruyarak devam ettirdiler. Bu metinlerin çoğu orta persçe olarak Sasani döneminde yazıya geçirilmiş olan kitaplardı.

“Denkard, 21 nüsk'ten (bölümden) oluşur ve Mazda'ya atılan dualardan oluşur. Arap fetihleri döneminde üçte biri kaybolmuştu.”³⁰¹ Mesûdî'ye göre “zındık” kavram ilk kez Sasani döneminde kullanıldı. Zerdüştlük için dini metinleri bulup tekrardan yazıya geçirmeleri ve Denkard, Bindiheştin adında kitaplara dönüştürmeleri Araplar açısından dinin yeniden yorulanması ve yazıya geçirilmesi anlamına geldi. Zind olarak ifade edilen bu yorum biçimi Arapça zındık olarak karşılık buldu ve dine dair yorum getirilen, dini değiştiren anlamında zındık kelimesi kullanıldı.³⁰² Zerdüştlük için de bu kavramın kullanılmış olması olasıdır. Bu dönemde bazı Zerdüştlük aileleri Müslüman olmaya karar verdiler ve zındık etiketinden böylece kurtuldular. Hatta Zerdüştlük bazı metinler Arapça olarak yazıya geçirildi. İslamı kabul etmeyip mücadele veren Zerdüştlük ise Sasani geleneğini ve Part geleniğini sürdürmek isteyen Buyidler ile ortak hareket ettiler. Bazı Mobidler ve Fars eyaletinde yaşayan Magiler, Buyid yöneticiler için yardımcı konumunu geldiler. Hatta bu yöneticiler için Persepolis'te Arapça yazıtlar yazdırdıkları söylenir.

²⁹⁹ A.e., s. 163

³⁰⁰ A.e., s. 164

³⁰¹ A.e., s. 164

³⁰² Demir, Hilmi, **Mit Kosmos ve Akıl**, Ankara, Sarkaç Yayınları, 2011, s. 52

Persli Şii Buyî hanedanlığı (934-1055) ortaya çıktı ve gücünü Şiraz'da artırdı. Buyidler birçok Sasani geleneğini ve uygulamasını olduğu gibi sürdürdüler. Nav Ruz kutlaması bu uygulamalardan bir tanesidir. Onlar sadece Şiraz'da Zerdüştlere haklarını korumakla kalmadılar, aynı zamanda Zerdüştlere bu dönemde kendilerini Müslümanlardan ayıran kıyafetler giymek zorunluluğundan kurtuldular. Zerdüştlere Fars bürokrasisi içinde yer edinmelerini teşvik ettiler.³⁰³ Buyidler, Sasanilerden kalma teknik ve motifleri olduğu gibi kullandılar. Hatta kendi soylarının Sasani kralı V. Vahram'dan geldiğini ifade ettiler. Buyidler İslami yaşam tarzını rededen uygulamaları azınlık dinler için kolaylık sağlamıştı. Bu uygulama Zerdüşti cemaat için son derece kolaylık sağladı. İslami bir şekilde giyinme durumu kısmen son bulmuştu. Buyidler tarihi üç döneme ayrılır. Birincisi İmad el-Daula döneminde kuruluş ve yükseliş, ikincisi Adud el-Daula ve Rukn el-Daula yönetimi altında kurulan birlik ve güç ve üçüncü olarak da Adud el-Daula'nın başarısı sonrası imparatorluğun dağılışı ve çöküşü şeklindedir.³⁰⁴

Müslümanların İran'daki yönetim üzerinde etkinliği arttıkça Zerdüştlere dini azınlık konumuna doğru bir hal aldılar. Özellikle korunaklı çöl bölgelerindeki köylerde ve Yezd, Kirman gibi kentlerde bir şekilde geleneklerini sürdüren ve sosyo-ekonomik alanda etkin olan Zerdüştlere için Selçuklu döneminin başlamasıyla bu süreçler zorluklarla karşılaştı. 1037'deki Selçuklu hâkimiyetinin başlaması ve sonrasında Moğol istilası gibi etkenler Zerdüştlere giderek dini bir azınlık çerçevesine soktu.

Buyiler, Rey kenti merkez olmak üzere bugün İran'ın kuzeydoğusu olan bölgede Gilan'da, Şiraz'da, Yezd ve Kirman'da ve Elbruz dağlarında ortaya çıkan bir hareketti ve bu hareket Fars milliyetçiliği temelinde hareket ediyordu. Buyiler'in merkezi şehri olan Rey kenti bir dönem Partların başkenti konumundaydı ve Zerdüşti topluluk için de önemli bir kentti. Şii karakterli olarak ortaya çıkan bu hareketin en sağlam destekçileri Zerdüştlereydi. Türk ve Arap işgallerinin yoğun yaşandığı dönemde Zerdüştlere ve Buyiler ortak hareket ederek İranlılığı ve antik kültürü korumak

³⁰³ A.e., s. 165

³⁰⁴ Busse, Heribet, "Iran Under The Buyids", **The Cambridge History of Iran**, Ed. by R.N.Frye, Vol. 4, Cambridge, Cambridge University Press, 1975, s.250-305

istediler. Bu milliyetçi temel, İran'ın sosyal olarak ve kültürel düzey olarak değişime uğradığı Arap-İslam akınları dönemi üzerinden gelişmişti. İlk milliyetçi reflexler de İslami akınlar karşısında gösterilen tepkilerden de anlaşılacağı üzere seküler bir koridordan yükselmiş olabilir. Bu seküler koridoru daha sonra meşrutiyet dönemi İranında modern milliyetçiliğin temellerinin atıldığı dönemde *Aga Han Kermani* ve *Fethali Ahundzade* kullanacaklardı. Antik İran kültür birikimine ve Sasani geleneğine önem veren bu grubun İslam akınlarına karşı etkin bir savunma gösterdiği söylenir. İslam etkisine karşı en iyi savunma yapan komutanlar Horosan ve Kuzey İran coğrafyasından çıktı. Batı ve Güney İran'lı komutanlar savunma savaşında Yezdigerd'in yönetimine pek güven vermiyordu. İsfahan'daki askeri birlikler siyasi karışıklıktan Araplara teslim olmuş olabilirler. Bu yüzden Kuzeybatı İran ve kuzeydoğu İran komutanlarının Fars milliyetçiliği ve Zerdüştlük etkisinin kimliği korumadaki reflexi Arap akınlarına karşı en etkin unsur olarak düşünülebilir. Zerdüştlük ruhban sınıfının siyasi çalkantının yaşandığı Horosan'da Ebu Müslim'den destek aldığı söylenir. Abbasi hanedanlığının yükselişinde bu ruhban sınıfın desteği büyüktü. Zerdüştlük Arap akınlarına ve İslam'a karşı mücadeleleri temelde bu grup için cereyan etmiş olması olasıdır.

Kaçar hanedanlığının son döneminde Zerdüştlük statülerinde iyileşmeler meydana gelmeye başladığını daha önce ifade etmiştik. Bu durum hanedanlık o dönemde faaliyette bulunan ve Hindistan gelen Parsilerin yürüttüğü kültürel faaliyetler sonucu ortaya çıkmıştır. 1906 'daki meşrutiyet devrimi ve sonrasında Belçika Anayasası örnek alınarak hazırlanan anayasal düzen Zerdüştlük için Sasani döneminin parlak dönemi kadar olmasa da parlak bir dönem yaratmıştır. Bölgesel meclisler oluşturuldu ve azınlıklar kendi özel örgütlerini kurdular. Kurulan Büyük mecliste azınlıklara sandalyeler ayrıldı. "Ermeniler için iki, Süryaniler, Yahudiler ve Zerdüştlük için birer olmak üzere dini azınlıklara beş sandalye ayrıldı."³⁰⁵

Artık Zerdüştlük kimliği anayasal olarak ifade bulmuştur ve oluşan parlamenter sistem deneyimi ile Zerdüştlük temsilciler de mecliste görev almaya başlamışlardır. *Cemşid Cemşidiyan* bu anlamda seçilen ilk Zerdüştlük milletvekili olmuştur. Parlamenter sistem

³⁰⁵ Abrahamian, a.g.e., s. 72

Zerdüşterleri toplumsal düzende vatandaşlık çerçevesine yaklaştırmıştı. Bu sistemde İslam resmi din olarak kalmıştır fakat bu sefer diğer dini azınlıklar tanınmıştır. Zerdüşterler ekonomik alanlara tekrardan nüfuz ettiler. Anayasal düzen onlar için kurumsallaşma yolu açmıştır. Zerdüşterler çeşitli dernekler de açmıştır. 1907’de açılan ‘Tahran Zerdüşter Temsilciliği’ (Encümen-e Zerdüştiyan-e Tehran) buna örnektir. Daha sonraki yıllarda da bu faaliyetleri etkin olarak yürüten Zerdüşterler 1950’lerde ‘Tahran Mobid Derneği’ni ve ‘Zerdüşter Kadın Temsilciliği’ni açmışlardır.

1930’lardan sonra Zerdüşterler için Parsi’lerden çok sayıda finansal destek gelmiştir. Hindistan’dan İran’a gönderilen temsilciler yolu ile İran’da okullar açılmıştır. Firuz Bahman Okulu, kadınlar için açılan Anuşirvan Dagar Okulu bu detekler ile açılmışlardır. Bu tarz kurumlar Tahran’a Zerdüşti varlığının artmasını sağlamıştır. 1956’da Tahran’da 5 bin Zerdüşter yerleşimci varken bu sayı 1974’te yaklaşık 12 bin 500 oldu.³⁰⁶

2. İran Kimliğinde Arap Karşıtlığının Zerdüşti Kökeni

“İran, İslam’dan önce milli hakimiyet döneminde idi.”³⁰⁷ İkinci halife Ömer döneminde ilk Arap akınlarına maruz kalan İran milli hakimiyetinde sarsıntı yaşamaya başladı. Arap yönetiminin ilk yüzyılında İran, geleneksel idareciliğin sürdüğü, halkın Zerdüşter, Hıristiyan ve Yahudi olmaya devam ettiği bir ülke görünümündeydi.³⁰⁸ Aşiret şeklinde ve belirli bir yönetim, organizasyonundan yoksun Arap toplumu İslam ile birlikte ortak bir hedef tutturmuştu. Cihad fikri Arap toplumuna yeni bir vizyon katarak kendi coğrafyasının dışındaki coğrafyalara açılma alanı sağlamış olabilir. İbn Haldun’un sözünü ettiği *asabiyet* kavramı yavaş yavaş komşu coğrafya olan İran’da hissedilmeye başlanmıştı. İran toplumunun Arap toplumuna göre daha çok organize olan ve belirli bir kültür mirası edinmiş, dinsel ve kültürel üstünlük kazanmış bir toplum olduğu düşünülür. Bu iki toplumun karşılaşması beraberinde felaketler getirdi. İran ulusçuluğu ve birlikte hareket etme

³⁰⁶ Niechcial, a.g.e., s. 195

³⁰⁷ Şeriati, *Dinler Tarihi I*, s. 50

³⁰⁸ Garthwaite, a.g.e., s. 113

refleksi güç kazanmış oldu. Böylece İran milliyetçiliğindeki Arap karşıtlığı söylemi/unsuru Zerdüştî toplulukta oluştu.³⁰⁹

İslam hâkimiyeti ile birlikte milliliğe dair kültürel kodlarda aşınma yaşayan bir İran ile kaşı karşıya kalıyoruz. Yeni bir kültür şoku karşısında bocalayan İran'a Arap ve yabancı bir güç olarak hilafetin etkisi görülüyor. İslam etkisi öncesinden milli kimlikte bir aşınma başlamıştı. Birinci asırdan başlayarak üçüncü asıra kadar milliliğini yitiren ve çöken bir İran ortaya çıktı.

“İslam'dan sonra Araplara karşı milli bir İran direnişi meydana geldi; bu direnişin liderlerine baktığımız zaman Afşin gibileri de o kahramanlardan biri olarak görüyoruz. Afşin de kendi toprağını Arap hâkimiyeti altına bıraktı ve kendisi de halifenin hizmetçisi oldu. Bunu halifenin idareyi kendisine verir ümidiyle yaptı.”³¹⁰

Daha önce de ifade edildiği gibi Araplar İran coğrafyasında Sasani hanedanından kalma hukuki ve idari yapıyı olduğu gibi benimsemişlerdi. Mevcut yönetimde İranlılar zaman içinde iyi konumlarını korumak için Arapçayı öğrendiler ve konumlarını güçlendirdiler. Yönetici elit dışında edebiyat ve ilim ile uğraşan kesim de eserlerini Farsça ile birlikte Arapça da vermeye başladılar. Araplar zaman içinde İranlıların bu durumundan rahatsız olmaya başladılar. Araplar mevcut konumlarını korumak için İranlı aydınların bu yükselişini dizginlemek istediler. Bu durum karşısında sessiz kalamayan İranlılar, İranlılık fikri çerçevesinde Araplara karşı çıkmış olabilirler. Aslında Arapların, Arap olmayan Müslümanlara karşı ayrımcılığı temelinde bir hareket gelişti. Milliliği ön plana çıkan bu karşı hareketten de *Şuubiye hareketi*'nin doğduğu söylenir.

İslam öncesi Arap toplumunun yaşadığı dağınık aşiret yapısı onları belirli bir organizasyon içine sokmamıştı. Arap birliğini ve gücünü pekiştiren İslam, Araplar arasından İbn Haldun'un değişiyile bir asabiyet yaratmıştır. Bu asabiyet de mülk edinme ve üstün gelip yönetme şiarıyla oluşmuştur. Araplar arasında güçlü olan

³⁰⁹ Monica M. Ringer, “Iran Nationalism and Zoroastrian Identity: Between Cyrus and Zoroaster”, <https://www.amherst.edu/system/files/media/Modern%2520Zoroastrian%2520Identity%2520btw%2520Cyrus%2520and%2520Zr.doc>, [Erişim Tarihi: 17 Temmuz 2016], s.5

³¹⁰ Şeriati, **Dinler Tarihi I**, s. 53

kabilenin asabiyeti ortadan kalkarak bütünselliğe ve örgütlenmeye bürünen bir asabiyet halini almıştır.

İslam dini geniş bir dini asabiyet dairesi meydana getirerek, Arap ve Kureyş asabiyetini etkisiz hale getirmiş, fakat Emevilerden itibaren tekrar ön plana geçen Arap asabiyeti, dini asabiyeti geri plana itmiş. Emevilerin bu davranışı Şuûbiye hareketinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.³¹¹

İran milliliği, Araplar ile mücadelede milli kimliği çok fazla ön planda tutar. Örneğin Arapların gerçekte dili Mazdeki olan İranlılardan öğrendiklerini ifade ederler. Özellikle geç Sasani döneminde kovuşturmaya uğrayan Madekilerin Arap coğrafyasına kaçarken kendileri ile beraber Zerdüştî geleneği götürdüklerini ve İran dilini Araplara öğrettiklerini kimi ulem sınıfı tarafından hâlâ iddia edilir.

“Hz. Peygamberin vefatından sonra Müslüman orduları kuzeye Bizans ve Sasani toprakalarına doğru ilerlemişlerdir. Bölgede gelişen olaylar neticesinde Müslüman orduları Sasanilerle karşı karşıya gelmişlerdir. Bölgesel savaşların yanında Sasaniler Zâtü’s Selâsil (12/633), Kadisiye (15/636), Celûlâ (16/637) ve Nihavend (21/641) savaşlarında aldıkları ağır mağlubiyetlerin neticesinde siyasi olarak tarih sahnesinden çekilmişlerdir”³¹² Savaş sonrasında cizye vergisine bağlanan Mecusilerle çeşitli anlaşmalar yapıldı. Anlaşma gereği Müslümanlar vergi karşılığında Mecusilerin can ve mal güvenliğini sağlayacaklardı. Ayrıca İslam adına orduda savaşan Mecusiler de vergiden muaf tutuluyordu. Yapılan anlaşmalar gereği Mecusilerin tapınakaları ve ateşkedeleri yıkılmamıştır. “Ateşkedeler hakkında Kadı Ebû Yusuf’un da açık ça belirttiği gibi İslam devleti açısından ateşkedeler ile kilise ve havralar arasında bir fark yoktu ve bu mabetler de diğerleri gibi devletin koruması altında bulunmaktaydı.”³¹³

Sasaniler, Müslümanlarla yaptıkları savaştan sonra siyasi etkinliklerini kaybedince Mecusi toplumunun ana merkezi konumundak Mobitlerin de otoritesi

³¹¹ İbn Haldun, **Mukaddime**, Ed. Süleyman Uludağ, Çev. Süleyman Uludağ, C.1, 5. bs, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2007, s. 95

³¹² Kara, “İslam Coğrafyasında Mecusiler”, s. 24,

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/abuifd/article/view/5000114383/5000106395>, (Çevrimiçi)

24.09.2017

³¹³ A.e. s. 52

sarsıldı. Artık otorite eyaletler nezdindeki Mobitlere dağıldı ve Halifelik gibi bir konuma sahip olan baş Mobitlerin toplumsal gücü kaybolmaya başladı. Bu durum Mecusi toplumunda bir çözülme yaratmış olabilir. Daha önce de ifade edildiği gibi baş Mobitler Mecusi toplumunun kollektif kimliğini koruyan lider konumundaydı ve dini, siyasi ve sosyal bütün faaliyetleri baş mobitler gerçekleştiriyordu. Baş mobitler şehir halkı adına hareket eden lider konumundaydılar. İslam fetihlerinden önce şehirleri yöneten ilim sahibi liderlerdi. Yönettikleri bölgede askeri faaliyetlere katılan, savaş sonrası anlaşmaları gerçekleştiren ve gerektiğinde savaş kararı alan kişilerdi.

Şah İsmail, İran tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Safevi saltanatı aynı zamanda bu ülkede İslam'ın geleceği ve seyri açısından da yeni bir evrenin açılması anlamına geldi. İran'ın Araplar tarafından fethedilmesinden beri İran, ilk defa kendi ayakları üzerinde durabilmiş, etnik temele dayanmamakla beraber, bugünkü modern anlamda bir 'milli devlet' yapısı oluşturmuştur.³¹⁴

İran, Arap fethlerinden sonra merkezi olarak otoriteyi uzun bir dönem kuramamıştı. Yaklaşık sekiz buçuk asır süren bir sessizlik döneminden sonra ortaya çıkan Safevi Şiiliği ile özlenen otorite yeniden oluşmaya başladı. 9. Asırdan başlayarak artarak devam eden bir Fars dili ve edebiyatı etkisi yavaş yavaş Arap etkisini kırarak İranlılık fikrini güçlendirdi. Fars dilinin canlılık kazanmasıyla birlikte eski İran'ın milli kimliğini yaratan ve her zaman bünyesinde tutan Zerdüştlük de canlanmaya başladı. Yeni güç olarak çıkan Safevi Şiiliğine olan sempati kimi Zerdüşti grupları da Şiilik çatısında buluşturdu. İran'ın kuzeyinde bulunan ve dönemin önde gelen Zerdüşti *Bavend Ailesi*'nin Şiiliğe geçtiği söylenir. İran'ı İran yapan etnik tabakaların canlanması bu döneme denk gelmiş olabilir. Arap fetihleri etnik kimliklere kısıtlı bir alan bırakmıştı ve bu alanın sınırlarını kıran Safeviler olmuştu. Bu yönüyle Safevilere "milli" karakter bahşedilmiş olabilir. Aslında bahsi geçen milliliği etnik bir kimlik temelinde düşünmemek gerekir.

"Safevi Devleti, kendisine nispet edilen 'milli bir İran devleti' sıfatını, siyasi ve coğrafi bir bütünlük ve süreklilik sağlama anlamında hak etmektedir. Milli vasfını

³¹⁴ Çelenk, a.g.e., s. 122-123

etnik bir kimlik bağlamında düşünmek doğru değildir, İran coğrafyası her dönem olduğu gibi, Safevi döneminde de etnik kimlikler açısından oldukça zengin ve renkli idi.³¹⁵

Dolayısıyla Safevilerin güçlü yönetimi bünyesine bazı Zerdüştî toplulukları da alarak İranlılık kimliğini Şii İslamı ve eski Zerdüştî kültürü tabanında birleştirmiştir. Bu yönüyle Zerdüştler Arap karşıtlığının verdiği bir duyguyla Şiiliğe daha yakın durmaktadırlar. Bu yönüyle İran Zerdüştleri Hz. Hüseyin'in Sasani kralı 3. Yezgerd'in kızı ile evliliğinden dolayı, Aşura törenine katılırlar.³¹⁶

Sonuç

İran kimlik inşasının, Ahamenit/Pers İmparatorluğu'nun M.Ö. 558'de kurulduğu dönemde başlamış olabilir. Bu kimliğin inşası, muhtemeldir İranlıların milli dini olarak kabul edilen Zerdüştlüğün inşası ile aynı zaman dilimine denk gelmiştir. Ahamenitlerden başlayarak sonraki süreçlerde kimlik inşalarında Zerdüştlüğün etkisi görülür. Hem Zerdüştlük hem de yeni kurulan Ahamenit yönetimi gelişmek için birbirlerine ihtiyaç duymuşlardı. Zerdüştlük kimlik inşasında yer aldıkça ve devlet yönetimine dâhil oldukça dinde de yozlaşma ve değişimin gerçekleşmiş olması muhtemeldir.

Antik İran tarihinden günümüze kadar olan süreçte İran kimlik inşası, din temelli olarak kolektif kimlik biçiminde olagelmiştir. Zerdüştlük ve İslam şeklinde kimlik inşasında her zaman din unsuru merkezi konumda yer almıştır. İran kimliği, İslam, İran coğrafyasına gelmeden önce Zerdüştlüğün yaşadığı tarihsel kırılmalar ve dönüşümler çerçevesinde gelişme göstermiştir. Ahamenit İmparatorluğu'ndan Sasani Hanedanlığı'na kadar olan bin iki yüz yıllık dönemde kimlik inşasının temel harcı Zerdüştlük olmuştur. İslam ile başlayan yeni kimlik inşasında ise Zerdüştlüğün yerini İslam almıştır, fakat kimlikteki Zerdüştî unsurlar ortadan kalkmamıştır.

³¹⁵ A.e.,s. 156

³¹⁶ Blaga, a.g.e., s. 61

Zerdüştlüğün kimlik inşasındaki yeri durağan olmamıştır. Ahamenit sonrası süreçte Makedon kral Büyük İskender'in kendini İranlılara kabul ettirmesi Zerdüştlük üzerinden mümkün olabilmiştir. İskender sonrası helenleşme dönemine karşıt olan hareketlerin beslendiği ana damar yine Zerdüştlük olmuştur. Grek generallerin yönetimine karşıt olan hareketlerin de yine tetikleyici Zerdüşti topluluk olmuştur. Eşkaniler'in yükselişi, Sasani Hanedanlığının yükselişi hep Zerdüşti unsurlar ve karşıt medeniyet fikri sayesinde mümkün olmuştur.

İran kimlik inşası iki kanal üzerinden şekil bulmuştur. Bu kanallardan biri karşıt medeniyet ya da rakip medeniyet yaratma, diğeri ise kendine özgü inanç veya devlet dini yaratma şeklindedir. Karşıt medeniyet kimi zaman Yunan medeniyeti olurken kimi zaman da Roma medeniyeti ve Arap toplumu olmuştur. Aynı şekilde devlet dini de Zerdüştlük ve İslam arasında değişiklik göstermiştir.

Pers İmparatorluğu kimlik inşa ederken Zerdüştlüğü devlet dini haline getirerek kimliğin ilk kanalını yaratmış olabilir. İkinci kanal olarak da rakip bir medeniyet seçilmeliydi. Bu rakip medeniyet ise Yunan medeniyeti olmuştur. Yunan medeniyetinin çok tanrılı toplumuna karşıt tek tanrılı bir din benimsenerek üstünlük kurulmak istendi. Zerdüştlüğün tevhid anlayışı çerçevesinde şekillendirdiği Zerdüştlük bu yönüyle Kral I. Dara döneminde devlet desteğini yoğun bir şekilde gördü. Artık Krallar için meşru olmanın yolu eski tanrı ve tanrıçaların inayetini almak yerine tanrıların en büyüğü olarak kabul edilen Ahura Mazda'nın inayetini almak yeterliydi.

Ahamenit sonrası Grek kültürünün İran'a sirayet etmesi Zerdüştlükte ve dolayısıyla İran kimlik inşasında yeni kırılmalar ve dönüşümler getirdi. İran kimlik inşası yaklaşık olarak 650 yıllık bir durağanlık ve helen etkisi altında kaldı. Zerdüştlük için ve dolayısıyla İranlılar için bu durum, büyük bir felaket sayıldı. Rakip medeniyetin işgaline uğramış olan İran coğrafyası, Zerdüşti sofu toplulukların başkaldırıları ile direnmeye çalıştı. *Frataraka* olarak bilinen Zerdüşti topluluk sayesinde Grek kültürü etkisi kırılmıştır ve İran'ın eski kültürüne olan dönüş sağlanmıştır. Eşkaniler ya da Partlar bu Zerdüşti grup sayesinde güçlü konuma gelebilmişti. Bu dini zümrenin bir devamı olarak yetişen Mobid Hirbed Tansar ve Kirdır gibi din adamları yeniden bir

İran kimlik inşasına girmişlerdi. Part kralı Bales dönemi ve sonrasında güçlenen Sasani Hanedanlığı İran kimlik inşasının en sık yaşandığı dönem olarak düşünülebilir. Rakip medeniyet tasavvuru değişerek Roma olmuştur. Arık İranlılar için rakip Roma'ya karşı yeni kimlik daha sıkı bir şekilde din temelli olmalıydı. O dönemde yapılan İznik Konsili ile Roma devlet dini yaratırken Sasaniler de Zerdüştlüğü devlet dini haline getirerek rakip medeniyetten üstün olduklarını ortaya koymaya çalıştılar denilebilir. İslam'ın İran coğrafyasına gelmesiyle ikinci bir yıkım yaşayan Zerdüştlük ve İran kimliği uzun bir süre sessizliğe gömülecektir. Artık İran kavramı yerini Pers kavramına bıraktı. Milliği öne çıkaran kimlik tasavvuru İslami kimlik ile silikleşti. Safevi Hanedanlığının tarikattan çıkıp merkezi yönetimi kurmasıyla İran milli kimliği söylemi Şii ekseninde şekillenme fırsatı buldu. Şuubiye hareketi ve Şii Buyî hareketlerinin üzerinde yeşerdiği İranlı kimliği, İslami karakter taşıyarak yeniden şekillendi. Bu kimlik, Kaçar Hanedanlığına kadar zemin bularak Pehlevi Hanedanlığına ve oradan da Zerdüşti ve İslami değerleri harmanlayan bir milli tasavvur yarattı.

Kaçar Hanedanlığı döneminde modernleşme söylemi yeniden antik kültüre dayanan ve imparatorluk geçmişini ön planda tutan kimlik inşasını gerekli kılmıştır. Fakat bu dönemde İran kimlik inşası kriz ile karşılaşmıştır. İslami değerler bağlamında yaratılan kimlik ile eski kültür ve Zerdüştlük temelinde oluşturulan kimliğin çekişmesi başlamıştı denilebilir. Pehlevi hanedanlığı güç elde ederek bu krizi belirli bir süre erteleme başarısı gösterdi. Pehlevi Hanedanlığı, İslami baskı altında kalan Zerdüştlük için bir umut kapısı oldu. Rıza Şah'ın ve oğlu Muhammed Rıza Şah'ın döneminin İran kimlik inşası tamamen antik kültürü merkeze alan ve Zerdüştlüğü, İslami kimlik karşısına koyan bir anlayış ile hareket edildiği görülür. Şah'ın gerçekleştirmek istediği modernleşmenin karşısında ulema ve şeriat tehdidi yer alıyordu. Zerdüştlüğün bünyesindeki seküler oluşumlar ve Zerdüşt cemaatlerinden bir kısmının karşı olduğu Arap kültürü Şah'a Zerdüştlüğü seçtirmiş olabilir. Yeni kimlik inşası Zerdüştlük için Ahamenit ve Sasani yönetiminden sonra en parlak üçüncü dönemi getirmişti. Hint coğrafyasındaki Zerdüşti din adamları İran'da giderek etkin olmaya başladılar. Zerdüşti ay ve gün isimleri benimsenerek ve güneş takvimi merkeze alınarak İslami kimlik oluşumuna set çekildiği söylenir. Artan

biçimde eski İran tarihi ön plana çıktı. Rıza Şah, yeni kimlik tanımı ile karşısına İslami kimliği benimseyen ulemayı almıştı. Bu kimlik tartışması uzun sürmedi. Nitekim Humeyni ile birlikte İran kimlik inşası yeni parametre yarttı. Artık Zerdüştlük merkezden çıkmıştı ve İslam'a dayalı ve bütün toplumu kapsamayı hedefleyen bir kimlik tasavvuru gelişti. Ali Şeriatî gibi aydınlar yeni İslami kimliğe Zerdüşti kavramları çok yumuşak bir şekilde soktular. Hatta kimi aydınlar Şiiliğin Zerdüştlük üzerinden gelişen bir kültürün ürünü olduğunu ifade etmiştir. Artık İran kimliği için iki parametre yerine tek parametre kalmıştır. O da rakip medeniyettir. Artık rakip din yoktur. Bunun yerine rakip Batı medeniyeti ve Arap toplumu vardır. Arapsız bir İslam fikri ve Şuubiye hareketinin kültürel birikimi ile yola çıkan yeni kimlik için Zerdüşti topluluk kadim bir kültür ve en eski İranlı topluluk olarak kabul edildi. Günümüzde İranlı yöneticiler zaman zaman Zerdüştlüğü kabul eden Kiros'un anıt mezarını (Pasargard) ziyaret ederler. Antik tarihe ve İmparatorluk geçmişine olan ilgi İslami kimlik içinde olduğu gibi korunmuştur.

Zerdüştlüğün İran kimlik inşasında yer almaya çalışmasının nedeni yöneticilerden bazı ayrıcalıklar elde etmek isteyen din adamlarının faaliyetleri sonucu olmuş olabilir. Ahamenit İmparatorluğu'ndan Eşkanilere, Sasani Hanedanlığı'ndan Pehlevi Hanedanlığına ve İslami yönetime kadar olan süreçte kimlik oluşumu için her fırsatta tkisini göstermiştir. İran siyasi tarihi boyunca oluşan yönetimlerde ve yönetimlerin toplumla olan ilişkilerinde tarihsel süreç göz önüne alındığında Zerdüşti topluluk için en eski İran kültürü taşıyıcısıdır denilebilir.

KAYNAKÇA

- ABRAHAMIAN, Ervand: **Modern İnan Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- ALBERT, De Jong: “Zurvanism”, **Encyclopaedia Iranica**, <http://www.iranicaonline.org/articles/zurvanism>, [Erişim Tarihi: 27 Ağustos 2017].
- ALICI, Mehmet: **Kadim İnan’da Din**, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2012.
- ANSARI, M. Ali: **The Politics of Nationalism in Modern Iran**, Cambridge, Cambridge University Press, 2012.
- ASGHARZADEH, Alireza: **Iran and the Challenge of Diversity: Islamic Fundamentalism, Aryanist Racism, and Democratic Struggles**, New York, Palgrave Macmillian, 2007, <http://site.ebrary.com/lib/istanbulteknik/detail.action?docID=10194098>, [Erişim Tarihi: 6 Şubat 2017].

BANU, Yalkut, Sabiha: **Melek Tavis'un Halkı Ezidiler**, Çev. Sabir Yücesoy, İstanbul, Metis Yayınları, 2002.

BICKERMAN, E.: "The Selucid Period", **The Cambridge History of Iran**, Vol.3, Ed. by Ehsan Yarshater, Cambridge, Cambridge University Press, 1975, s. 821-845

BİLGİN, Nuri: **Kimlik İnşası**, İzmir, Aşınakitaplar Yayınları, 2007.

BİLGİN, Nuri: **Kollektif Kimlik**, İzmir, Sistem Yayınları, 1995.

BLAGA, Rafael: **İran Halkları El Kitabı**, y.y., 1997.

BOYCE, Mary: "Achaemenid Religion", **Encyclopaedia Iranica**, <http://www.iranicaonline.org/articles/achaemenid-religion>, [Erişim Tarihi: 18 Ekim 2016].

BOYCE, Mary “Anahid”, **Encyclopaedia Iranica**,
ve CHAUMONT, M.L.: <http://www.iranicaonline.org/articles/anahid#pt2>,
[Erişim Tarihi: 12 şubat 2018].

BOYCE, Mary: **Textual Sources for The Study of Zoroastrianism**,
United States of America, The University of Chicago
Press, 1990.

BOYCE, Mary: **Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices**,
New York, Routledge, 1979.

BRADLEY, Mark: **Iran and Christianity: Historical Identity and Present
Relevance**, Vol.1, London, Continium, November 2008,
[http://site.ebrary.com/lib/istanbulteknik/detail.action?doc
ID=10427190](http://site.ebrary.com/lib/istanbulteknik/detail.action?docID=10427190), [Erişim Tarihi 6 şubat 2017].

CERETI, Carlo: “Gayomard”, **Encyclopaedia Iranica**,
<http://www.iranicaonline.org/articles/gayomard>,
[Erişim Tarihi: 24 Temmuz 2017].

ÇELENK, Mehmet: **16-17. Yüzyıllarda İıan'da Şiiliğin Seyri**, Bursa, Emin Yayınları, 2013.

CURTIS, John
ve SIMPSON, St John: **The World of Achaemid Persia: The History, Art and Society in Iran and the Ancient Near East**, London, I.B. Tauris, 2010,
<http://site.ebrary.com/lib/istanbulteknik/detail.action?docID=10426321>, [Erişim Tarihi: 24 Ocak 2017].

CURTIS, Vesta
Sarkhosh ve
STEWART, Sarah: **The History of The Idea of Iran: The Age of The Parthians**, C.1, London, I.B.Tauris, 2010,
<http://divit.library.itu.edu.tr/search?XIdea+of+Iran&SORT=DZ/XIdea+of+Iran&SORT=DZ&extended=0&SUBKEY=Idea+of+Iran/1%2C7%2C7%2CB/frameset&FF=XIdea+of+Iran&SORT=DZ&4%2C4%2C>,
[Erişim Tarihi: 6 şubat 2017].

CURTIS, Vesta
Sarkhosh ve
STEWART, Sarah: **The Sasanian Era**, C.1, London, I.B.Tauris, 2008
<http://site.ebrary.com/lib/istanbulteknik/detail.action?docID=10267535>, [Erişim Tarihi 6 şubat 2017].

DABASHI, Hamid: **İran: Ketlenmiş Halk**, Çev. Emine Ayhan, İstanbul, Metis Yayınları, 2008.

DANDAMAIEV, A. **The Culture and Social Institutions of Ancient Iran**,
Muhammad ve Ed. Philip L. Kohl, D.J. Dadson, Cambridge, Cambridge
LUKONIN Vladimir: University Press, 1989.

DEMİR, Hilmi: **Mit Kosmos ve Akıl**, Ankara, Sarkaç Yayınları, 2011.

ELİADE, Mircea: “Zoroastrianizm”, **The Encyclopedia of Religion**,
Vol.15, Ed. by Charles J. Adams, Martin E. Marty,
Macmillian Publishing Company Press, 1987, s. 598-618

FRYE, N. Richard: **Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Kadar Orta
Asya Mirası**, Ed. Bernard Lewis, Heath W. Lowry, Çev.
Tunç Tayanç, Füsun Tayanç, Ankara, Arkadaş Yayınevi,
1996.

FRYE, N. Richard, **The Heritage of Persia**, Ed. by C.E Boswroth and Carole Hillenbard, No.1, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 1993.

GARTHWAİTE, Gene R.: **İran Tarihi: Pers İmparatorluğundan Günümüze**, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılâp Kitapevi, 2007.

GÜLENSOY, Tuncer: **Barbar Türkler**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, 2011

GÜNDÜZ, Filiz: “Minare”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 30, 2005, <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php?klme=minare>, [Erişim Tarihi: 1 Nisan 2018], s. 98-101

GRAY, H. Louis: “Some Recent Studies on the Iranian Religions”, **The Harvard Theological Review**, Vol. 15, No, 1, January 1922, <http://www.jstor.org/stable/1507937>, s. 87-95

GROPP, Gerd: “Ka’ba-ye Zardost”, **Encyclopaedia Iranica**, <http://www.iranicaonline.org/articles/kaba-ye-zardost>, [Erişim Tarihi: 17 Şubat 2018].

HERIBET, Busse: “Iran Under The Buyids”, **The Cambridge History of Iran**, Ed. by Richard N. Frye, Vol.4, Cambridge, Cambridge University Press, 1975, s. 250-290.

HERODOTOS: **Herodotos Tarihi**, Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2013.

IRVING, Finkel: **The Cyrus Cylinder: The King of Persian’s Proclamation from Ancient Babylon**, Vol.1, London, I.B. Tauris Press, 2013,
<http://site.ebrary.com/lib/istanbulteknik/detail.action?docID=10999023>, [Erişim Tarihi: 2 Şubat 2017].

JAMZADEH, Parivash: **Alexander Histories and Iranian Reflection: Remnants of Propaganda and Resistance**, Boston, Brill, August 2012,
<http://site.ebrary.com/lib/istanbulteknik/detail.action?docID=10597016>, [Erişim Tarihi: 23 Ocak 2017].

J. De, O.P. Manasce: “Zoroastrian Literature After The Muslim Conquest”, **The Cambridge History of Iran**, Vol. 4, Ed by R. N. Frye, Cambridge, Cambridge University Press, 1975, s.543-576.

JOHNSTON, Sarah **Ancient Religions**, Cambridge, Harvard University Press, 2007
İles: <http://site.ebrary.com/lib/istanbulteknik/detail.action?docID=10312805>, [Erişim Tarihi: 6 şubat 2017].

KARA, Cahid: **“İslam Coğrafyasında Mecusiler”**,
<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/abuifd/article/view/5000114383/5000106395>, [Erişim Tarihi: 24 Eylül 2017].

KARAKURT, Deniz: **Türk Söylence Sözlüğü**,
<https://books.google.com.tr/books?id=JSDYBAAAQBAJ&pg=PA272&lpg=PA272&dq=Tay%C4%B1lga+T%C3%B6reni&source=bl&ots=rnbeli3Ff5&sig=7gdKPxiqGWmRHutGD8HQ2F6LGyY&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKewir9ZrZ-JnaAhWpA5oKHdUQALcQ6AEILjAB#v=onepage&q=Tay%C4%B1lga%20T%C3%B6reni&f=false>,
[Erişim Tarihi: 1 Nisan 2018].

KHOSHBAKHT,
Lotfali:

İran’da Milli Kimlik İnşası; Farşlılık ve Şiiliğın İçselleşmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Ankara, 2010.

KORKMAZ, Mehmet:

Zerdüş Dini İran Mitolojisi, Ankara, Alter Yayınları,
2010.

KREYENBROKE,
G. Philip:

“Zoroastrianism under the Achaemenians”, **The World of Achaemenid Persia: The history, Art and Society in Iran and Ancient Near East**, Ed. by John Curtis, St. John Simpson, I.B. Tauris, March 2010.

LEVI-STRAUSS, Claude:

İrk, Tarih ve Kùltür, Çev. Haldun Bayrı, Reha Erdem, Arzu Oyacıoğlu, Işık Ergüden, İstanbul, Metis Yayınları,
1985.

M.A., Dandamayev:

“Achaemenes”, **Encycloaedia Iranica**,
<http://www.iranicaonline.org/articles/achaemenes-greek>,
[Erişim Tarihi: 18 Ekim 2016].

MACKENZIE, D. N.: “Eransahr”, **Encyclopaedia Iranica**,
<http://www.iranicaonline.org/articles/eran-eransahr>,
[Erişim Tarihi: 24 Şubat 2018].

MEDYALI, Dr. A: **Antik Kürdistan’da Dinsel Yapılanma: Zerdüşt ve Avestası**, Stockholm, Berhem Yayınevi, 1991.

MENANT, D.: “Zoroastrianism and the Parsis”, **The North American Review**, Vol. 172 No. 530, January 1901,
<http://www.jstor.org/stable/25105117>, s. 132-147

MİYASE, İlknur: **İmam Mehdi’den Humeyni’ye İran**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2009.

MON-ALVAREZ, Javier ve GARISSON, B. Mark: **Elam and Persia**, Winona Lake, Eisenbrauns, January 2011,
<http://site.ebrary.com/lib/istanbulteknik/detail.action?docID=10495935>, [Erişim Tarihi: 6 Şubat 2017].

MUHAMMED BİN ABDULKERİM, eş-Őehristânî: **Dinler ve Mezhepler Tarihi**, Çev. Muharrem Tan, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, 2014.

NIECHCIAL, Paulina: **“Constructing Zoroastrian Identity in Muslim Iran”**,
http://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/5149/niechcial_constructing_zoroastrian_identity_in_muslim_iran.pdf?sequence=1&isAllowed=y,
[Erişim Tarihi: 25 Haziran 2016].

NIECHCIAL, Paulina: **“Women in Zoroastrianism”**,
http://www.academia.edu/8828299/Women_in_Zoroastrianism, [Erişim Tarihi: 23 Mayıs 2016].

OCAK, Yaşar Ahmet: **Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri**,
İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

ÖZDİL, Muhammed: “Kolektif ve Bireysel Kimlikler Bağlamında Sosyal Bütünleşme”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**,
<http://sbedergi.sdu.edu.tr/tr/yedek/sosyal-bilimler-enstitusu-dergisi-20173-sayi28-9421s.html>, [Erişim Tarihi: 19 Ekim 2017].

PAŞA, Ahmet Teymûr: **Arap Kaynaklarına Göre Yezidiler ve Yezidiliğın Doğıu**, Çev. Eyüp Tanrıverdi, İstanbul, Ataç Yayınları, 2008.

RECK, Christina: “Sabuhragan”, **Encycloapedia Iranica**,
<http://www.iranicaonline.org/articles/sabuhragan>,
[Erişim Tarihi: 20 Ocak 2018].

RENNIE, Bryan: “Zoroastrianism: The Iranian Roots of
Christianity?”
<http://www.westminster.edu/staff/brennie/RennieCSSR36.1.pdf>, [Erişim Tarihi: 14 Nisan 2016].

RINGER, M. Monica, “Iranian Nationalism and Zoroastrian Identity:
Amherst College: **Between Cyrus and Zoroaster**”
<https://www.amherst.edu/system/files/media/Modern%20Zoroastrian%20Identity%20btw%20cyrus%20and%20zr.doc>, [Erişim Tarihi:17 Temmuz 2016].

ROSE, Jenny: **Zoroastrianism: An introduction**, London, I.B. Tauris,
2011,
<http://divit.library.itu.edu.tr/search/?XJenny+Rose&SORT=D/XJenny+Rose&SORT=D&extended=0&SUBKEY=Jenny+Rose/1%2C8%2C8%2CB/frameset&FF=XJenny+Rose&SORT=D&1%2C1%2C>,
[Erişim Tarihi: 6 şubat 2017].

- SALEH, Alam: **Ethnic Identity and the Satate in Iran**, New York, Palgrave Macmillan US, 2013,
<http://link.springer.com/book/10.1057%2F9781137310873>,
[Erişim Tarihi: 5 şubat 2017].
- SARMIş, İbrahim: **Hız. İsa ve Mesih İnanıcı**, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2015.
- SHAPUR, Shahbazi: “The History of the Idea of Iran”, **Birth of The Persian Empire**, Ed. by. Vesta Sarkhosh Curtis, Sarah Setewart, London, I.B. Tauris, 2005,
<http://divit.library.itu.edu.tr/search/?searchtype=X&searcharg=A.+Shapur+Sahabazi&sortdropdown=-&SORT=DZ&extended=0&SUBMIT=Search&searchlimits=&searchorigarg=XBirth+of+the+Persians%26SORT%3DDZ>, [Erişim Tarihi: 5 şubat 2017].
- SKJAERVO, Oktor Prods: “Kayanian”, **Encyclopaedia Iranica**,
<http://www.iranicaonline.org/articles/kayanian-parent>,
[Erişim Tarihi: 23 Eylül 2017].
- şERİATİ, Ali: **Dinler Tarihi I**, Çev. Ejder Okumuş, Ankara, Fecr Yayıncılık, 2015

- ŞERİATİ, Ali: **Dinler Tarihi II**, Çev. Ejder Okumuş, Ankara, Fecr Yayıncılık, 2013
- TIĞLI, Asiye: **Zerdüş, Hayatı Öğretisi**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2004
- YOHANNA, Abraham ve JAKSON, Williams “Some Persian References to Zoroaster and His Religion” **Journal of the American Oriental Society**, A.V: Vol.28, 1907, <http://www.jstor.org/stable/592770>, s. 183-190
- WEISKOPF, Michael: “Bessos”, **Encyclopaedia Iranica**, <http://www.iranicaonline.org/articles/bessos-satrap-of-bactria>, [Erişim Tarihi: 15 Şubat 2018].
- WIESEHOFER, Josef: **Antik Pers Tarihi**, Çev. Mehmet Ali İnci, İstanbul, Telos Yayıncılık, 2003.
- WIESEHOFER, Josef: “Frataraka”, **Encyclopaedia Iranica**, <http://www.iranicaonline.org/articles/frataraka>, [Erişim Tarihi: 20 Ocak 2018].
- XEMGİN, Ethem: **Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnancı ve Zerdüş Öğretisi**, İstanbul, Berfin Yayınları, 1995.

